

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Colin Heywood

Baba Bana Top At!

Bati'da
Çocukluğun
Tarihi

BABA BANA TOP AT!

KitapYAYINEVI

KİTAP YAYINEVİ – 14
TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ – 4

BABA BANA TOP AT! / COLIN HEYWOOD
BATIDA ÇOCUKLUĞUN TARİHİ

ÖZGÜN ADI
HISTORY OF CHILDHOOD

© 2001, COLIN M. HEYWOOD
© 2003, KİTAP YAYINEVİ LTD.

First published in 2001 by Polity Press in association with Blackwell Publishers Ltd.
Akçalı Telif Hakları Ajansı aracılığıyla satın alınmıştır.

ÇEVİREN
ESİN HOŞSUCU

YAYIMA HAZIRLAYAN
SELMİN KANGAL

DÜZELTİ
NURETTİN PİRİM

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK RESMİ
PIETER BRUEGEL, Çocuk Oyunları, AYRINTI, 1560

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.

1. BASIM
OCAK 2003, İSTANBUL

ISBN 975-8704-14-1

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
CİHANÇİĞİR CADDESİ, ÖZÜCÜL SOKAĞI 20/1-B
BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
T: (0212) 292 62 86 F: (0212) 292 62 87
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Baba Bana Top At!

Batı'da Çocukluğun Tarihi

COLIN HEYWOOD

ÇEVİREN
ESİN HOŞSUCU

KitapYAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

Giriş 7

I. DEĞİŞEN ÇOCUKLUK ANLAYIŞLARI 16

1. ORTAÇAĞIN ÇOCUKLUK ANLAYIŞI 17

2. BİR DÖNÜM NOKTASI ARAYIŞI 26

3. ÇOCUKLUĞUN KÜLTÜREL TARİHİNDEKİ BAZI KONULAR 40

II. BÜYÜME: EBEVEYN VE YAŞITLARLA İLİŞKİLER 51

4. EBEVEYN-ÇOCUK İLİŞKİLERİ: İLK DÖNEMLER 52

5. ÇOCUKLARA İHTİMAM GÖSTERMEK Mİ? 74

6. ÇOCUKLUĞUN İKİNCİ DÖNEMİNDE EBEVEYN-ÇOCUK İLİŞKİLERİ 98

7. ÇOCUKLUĞUN ÜÇÜNCÜ DÖNEMİNDE EBEVEYN VE YAŞITLARLA İLİŞKİLER 123

III. DAHA GENİŞ BİR DÜNYADA ÇOCUKLAR 140

8. ÇOCUK İŞÇİLER 140

9. GELECEĞE YATIRIM YAPMAK: SAĞLIK VE EĞİTİM 168

SONUÇ 200

NOTLAR 202

KAYNAKÇA 242

DİZİN 252

TEŞEKKÜR

Yazar Nottingham Üniversitesi'ndeki meslektaşları Dr. Ross Balzaret-
ti ve Dr. Margaret Walsh'a, özellikle kaynakçayı oluşturduğu ve met-
ni okuduğu için Dr. Julia Barrow'a teşekkür etmektedir. Ayrıca çalış-
manın tüm aşamalarında yorumlarını ve desteğini esirgemeyen Dr. Olen
Heywood'a, Troyes koleksiyonundaki illüstrasyon konusunda yardımcı ol-
duğu için M. Jean Murard'a ve Polity'nin editörleri Lynn Dunlop ve Sally-
Ann Spencer'a da minnettardır. Son olarak, çocukları Sophie ve Joe'dan
ve bu konuda dersler alan Nottingham öğrencilerinden ilham aldığını da
belirtmek istemektedir.

GİRİŞ

Benim adım Etienne Bertin. Fakat herkes bana “Tiennon” der. Ekim 1823’te Bourbon-l’Archambault yakınlarında, Agonges komünündeki çiftliklerden birinde doğdum. Babam, “Toinot” diye çağırılan amcam Antoine ile birlikte çiftlikte ortakçı olarak çalışırdı.’

On dokuzuncu yüzyılın başlarında Fransa’nın Bourbon yöresindeki bir ortakçı ailesinin dünyasını anlatan *The Life of a Simple Man* (Basit Bir Adamın Yaşamı, 1904) böyle başlar. Romanın ilk bölümlerinde bu çevrede yaşanan çocukluk dönemi canlı bir şekilde anlatılır. Kendisi de ortakçı olan yazar, bir çiftçinin fakir ve tekdüze yaşamında dikkate değer hiçbir şey olmadığını söyler. Buna rağmen, romanıyla “Moulines, Paris ve başka yerlerdeki beyefendilere bir ortakçının yaşamının gerçekte ne olduğunu gösterme” amacındadır. Büyükbabalarının anılarına dayanarak, çocukken yaşadığı aile kavgalarını, çobanken yaptığı işleri, Sparta yemeklerini, kâbuslarını ve panayır ziyaretlerini, köyün papazıyla konuşmalarını ve ağabeylerinin çifte evliliklerini anlatır.² Babalarının da deneyimlerinin bilinmek istenebileceği düşünülerek, modern zamanlarda toplumsal hayattaki liderlerin anılarının yanısıra sıradan insanların özyaşam öyküleri de yazılmıştır. Bazıları bütün çalışmayı çiftçilerin ya da işçi sınıfından kişilerin çocukluk anılarına adar.³ Kimileri alışlageldiği üzere, Tiennon gibi, varoluşlarının monotonluğu yüzünden okuyucularından özür diler, ama yine de hayat hikâyelerini anlatmakta kararlıdırlar. Bu yazarlar kimliklerini genellikle belirli bir bölge ya da yöre ile özdeşleştirirler.

Lucy Larcom hatıralarına şöyle başlar: “Dünya üzerinde doğduğumuz noktanın bizim için bu kadar fark yaratması ne tuhaf. İnsanlar herhangi bir yerde yaşayabilir ya da büyüyebilirler, fakat onlar da, aynı bitkiler gibi, kendilerine ait doğal bir yaşam bölgesine sahiptir.” Onun için bu yer Massachusetts’in kuzeydoğusundaki Ann Side Burnu’dur.⁴ Bazı yazarlar ne kadar mütevazı, hatta sefih de olsa, atalarını ve aile kimliklerini vur-

gulamıştır. Almanya’da Lippe’den Fritz Pauk, bir alkolik olması nedeniyle büyükbabasını dışlar, babasını hiç tanımaz (babası o doğmadan ortadan kaybolmuş bir marangozdur) ve bu yüzden halası ve “iyi annesi” arasında mekik dokur.⁵ Diğerleri oynadıkları oyunlar ve hayal dünyaları, ya da bir diğer uçta acı, sefalet ve baskı dolu hatıraları üzerinde dururlar. Alman işçiler tarafından yazılan özyaşamöykülerinde bilinmeyen bir nedenle genelde sefil bir görünüş hâkimdir. Bir özyaşamöyküsünde, en başarılı bölümün çocukluk anıları olduğu iddia edilebilir. Bu bölümler, genellikle bireyin karakter ve kaderini şekillendirdiği varsayılan bir dönemle ilgili merakımızı giderir.⁶

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, çocukluk yıllarının bu cazibesi nispeten yeni bir olgudur. Ortaçağ boyunca, çiftçi ya da esnafın hayat hikâyelerini yazmaları söz konusu değildi, hatta âsiller veya azizlerle ilgili hikâyeler dahi pek ilgi çekmiyordu. Aziz Augustinus (354-430) ya da Nogen’tli Başrahip Guibert’in (1053-1125) çocukluk anılarından bahsetmeleri istisnai bir durumdur.⁷ Orta sınıfın üst düzey Almancasıyla yazan Ottokar von Steiermark Macaristan’ın gelecekteki kralının doğumunu kutlarken “şimdi onun hakkında daha fazla bir şey yazmak istemiyorum; büyüyünceye kadar beklemek zorunda kalacak” diyerek, durumu net olarak ifade etmiştir. Benzer bir şekilde, İngiltere’de erken modern dönem boyunca çocuklar edebiyatta –ne Elizabeth dönemi dramalarında, ne de 18. yüzyılın önemli romanlarında– yer almıştır. Çocuk, yetişkinler dünyasında olsa olsa marjinal bir figürdür.⁸

Ortaçağ bilimleri uzmanı James A. Shultz’a göre, bakış açısındaki bu değişiklik kolaylıkla açıklanabilir. Ona göre, antikçağdan 18. yüzyıla kadar olan yaklaşık 2000 yıl boyunca, Batı’da çocuklar eksik yetişkinler olarak görüldüler ve “yetersiz”, tamamen yetişkinlere bağımlı oldukları düşünüldüğünden, yaşamları ortaçağ yazarlarınca önemsenmedi. Ancak son zamanlarda çocukların, farklı ve özel olmaları nedeniyle, ayrı bir araştırma alanı olarak çalışılmaya değer olduğu düşüncesi oluştu.⁹ Dönemler ve mekânlar üzerine böylesi kitlesel bir genelleme, kuvvetli bir eleştiri karşısında tutunamayacakmış gibi görülür. Bununla birlikte, antikçağdan miras kalan “yetersiz” çocuk anlayışı ile 19. yüzyıl Romantiklerinin mistik

çocuk anlayışlarını karşılaştırmak öğretici olacaktır. Bir yandan da Dante (1265-1321) insanın düzenli yaşam döngüsünü büyüme çağı (*adolescenzia*, 25 yaşına kadar), olgunluk çağı (*gioventute*, 25-45 yaşları, 35 yaş doruk noktasıdır) ve düşüş çağı (*senettute*, 45 yaşından 70 yaşına kadar) olarak bölerek, klasik geleneği devam ettirir. Bu çerçevede açığa çıkan husus, orta yaşın ahlaki üstünlükleridir. Gençlik ve yaşlılık dönemleri, zıt biçimlerde de olsa ideal ahlak ortalamasından saptıkları oranda göze çarparlar. Aristo, sadece olgunluk dönemini yaşayan kişilerin diğerlerini doğru bir şekilde yargılayabileceğini söyler; gençler çok fazla, yaşlılar ise çok az güvenir. Bu nedenle Aristocu anlayışa göre çocuğun (ki genellikle aklındaki erkek çocuktur) kim olduğu değil, kim olabileceği önemlidir.¹⁰ Diğer taraftan, 1814'te yazan Alman filozof Richter'e göre çocuk dünyası geleceğini içinde saklar, tıpkı "Vaat Edilmiş Toprakların kapısında duran Musa gibi, biz ona sadece uzaktan bakabiliriz." Romantikler, çocuğu Tanrı'nın kutsadığı bir varlık ve çocukluk dönemini de bir ömür süren esin kaynağı olarak yüceltir. 19. yüzyılda bilim adamları ve eğitimciler için çocukluk devresini geniş çapta araştırmanın yolu böylece açılmış olur."

Bununla birlikte, 20. yüzyılda bile çocukluk devresiyle ilgili eski düşünce biçimleri çok zor yok oldu.¹² Çocuk yetiştirme üzerine yapılan sosyal bilim araştırmaları, psikolojinin davranışsal yaklaşımlarının dar çerçevelerinden kolay kurtulamadı. Hans Peter Dreitzel'e göre 1960'lara kadar araştırmacılar çocukları farklı uyarıcılara farklı şekillerde tepkiler geliştiren "tamamlanmamış organizmalar" olarak gördü.¹³ Yine aynı şekilde çocukluğun sadece bir hazırlık dönemi olarak görüldüğü yetişkinlik, hayatın en önemli dönemidir. Antropoloji, psikoloji, psikanaliz ve sosyolojideki bütün vurgu *gelişim* ve *sosyalleşme* üzerineydi. Önemli olan olgunlaşmamış, mantıksız, yetersiz, bencil ve gayri medeni olarak görülen çocuğu olgun, mantıklı, kendine yeten, sosyal ve bağımsız bir yetişkine dönüştürmenin yollarını bulmaktı. Robert MacKay'a göre ise, çocukların yetişkinlerle karşılaştırıldığında esasen yetersiz olduğunu savunan bu görüş, çocukların çocuk olarak araştırılmasını engellemekteydi.¹⁴ Buna ek olarak, çocukluğun araştırmaya değmeyen "doğal" bir evre olduğu düşüncesi de hâlâ varlığını sürdürmekteydi. Toplumun herhangi bir üyesinin

kendi çocukluğunu “doğal” bir şey olarak düşünmesinin nedeni, bütün hayatı boyunca çocukluktan sıyrılammamasıydı. Ayrıca, çocukların biyolojik olgunluğa erişmemiş olmasının bu dönem üzerindeki en güçlü etken olduğunu düşünmek oldukça kolaydı.

Çocukluk devresi ve çocuklar hakkındaki bu tarz düşünme biçimleri geçtiğimiz yıllarda varlığını zorlukla sürdürmüştür. 1990’larda Alan Prout ve Allison James adlı sosyologlar, çocuk sosyolojisi üzerine altı temel özelliğe dayanan yeni bir modelin oluştuğunu öne sürdüler. 1998’de ise tartışmayı dört sosyolojik yaklaşımın etrafında dönen bir başka bir modelle (Chris Jenks ile birlikte) sürdürdüler. Değişken yapı içinde, “tartışmaya katılmaya davet ederek ve içine kapanmayı yasaklayarak”, bunu bir yorum meselesi olarak sundular.¹⁵ Bunlardan üç tanesi tarihçiler için de oldukça verimli önermelerdir. Birincisi, çocukluğun sosyal bir yapı olarak algılanmasıdır. Başka bir deyişle, “çocuk” ve “çocukluk” farklı toplumlar da farklı şekillerde algılanır. Prout ve James’ten alıntı yapmak gerekirse, “çocukların olgunlaşmamış olması biyolojik bir gerçektir, ama bu olgunlaşmamışlığın algılanılışı ve anlamlandırılışı bir kültür olgusudur.”¹⁶ William Kessen’in 1979’da yaptığı araştırmada, Amerikalı çocuk psikologlarının çocuğun temel doğasını laboratuvarlarında keşfetme çabalarının yararsızlığı anlatılmıştır. Amerikalı çocuk da diğer çocuklar gibi kültürel bir türetilir. Bu yüzden çocukların saf ve masum oluşlarına inanmak gibi çocuk psikolojisinde yaygın olan temalar, “sonsuz bilim” yerine 19. ve 20. yüzyıl Amerikası’ndaki tarihsel gelişmelerle açıklanmalıdır. Bugün Latin Amerika varoşlarında veya Afrika’nın savaşıyla hırpalanmış bölgelerinde, aslında hiç de öyle görülmemesine rağmen, biz Batı’da çocukluğu masumiyet, zayıflık ve cinsiyetsizlik gibi özelliklerle özdeşleştiriyoruz.¹⁷ Yeni modelin ikinci önermesi, çocukluğun da sınıf-toplumsal cinsiyet-etnik köken üçgeni gibi sosyal analizin bir değişkeni olduğu ve diğer değişkenlerle birlikte düşünülmesi gerektiğidir. Başka bir deyişle, çocukluk gibi herhangi bir yaş dönemi, kendisiyle kesişen diğer sosyal farklılaşma biçimlerine gönderme yapılmadan değerlendirilemez. Orta sınıf çocukluğu işçi sınıfı çocukluğundan farklıdır, erkek çocuklar kız çocuklardan farklı yetiştirilir, İrlandalı Katolik bir ailedeki gencin deneyimleri Alman Protestan

bir ailedenkinden ayrı olacaktır vs. Yazar Frank McCourt bu durumu çok iyi değerlendirmiştir:

Çocukluğumu hatırladığımda nasıl saç kaldığıma çok şaşıyorum. Elbette sefil bir çocukluktu; mutlu bir çocuk olduğunuzda bu bir önem taşımaz. Sıradan sefil bir çocukluktan daha beteri sefil İrlandalı bir çocuk olmaktır ve bundan da beteri sefil İrlandalı Katolik bir çocukluktur.¹⁸

Üçüncü önerme ise çocukların, kendilerinin ve etraflarındakilerin hayatlarını tayin etmede aktif olduğunun kabul edilmesidir. Yeni-davranışçı akımın sosyalleşme konusunda daha önceki görüşlerinin yetersizliğinin sebebinin, çocukları yetişkin eğitiminin pasif alıcılarına indirgemesi olduğu söylenir. Sosyal bilimlerdeki son araştırmalar ebeveynleri çocukların modeli, çocukları da onların takipçisi rolüne indirgemenin yanıltıcı olduğunu göstermiştir. Dreitzel'in kaydettiğı gibi, "ilk gülüş veya ağlamadan başlayarak ebeveynlerin çocuklarının davranışlarına karşılık olarak verdiği içtenlik veya düşmanlık, cesaretlendirme veya memnuniyet gibi tepkiler, kendi yaklaşımları kadar, çocukların da karakterine bağlıdır." Bunun yerine, yetişkinler ile çocuklar arasındaki ilişki, genç kuşağın kendi kültürü veya kültürlerin birbirini izlemesiyle ortaya çıkan bir çeşit etkileşim olarak tanımlanabilir.¹⁹

Çocuklar ve çocukluk üzerine bu yeni düşünme biçimi yeni sorunlar ortaya çıkarır. Eğer çocukluğu sosyal etkiler oluşturuyorsa, biyolojik etkilerin önemi nedir? Sosyal etkilerin çoğulluğı vurgulandığına göre, çocukluk derinlemesine nasıl incelenebilir, en uç noktada toplumların ortak noktalarını değil de, özgün yanlarını gözlemleyerek mi? Diğer toplumların çocukluğa yaklaşımlarının kendi toplumumuzunkinden farklı olduğunu kabul edersek, bu durumda yeni doğan çocukların öldürölmesi ve çocuk fahişeliğı gibi, bizim suiiistimal olarak değerlendirdiğimiz uygulamaları nasıl karşılayacağız? Diana Gittins'in gözlemlediğı gibi, burada "gerçek sorunların, gerçek acının, insanların somut olarak yaşadığı gerçek güçlüklerin" gözden kaçması tehlikesi yok mudur? Ve çocukların dili ve

bilgi düzeyi veya “kabile çocukları” gibi konulara odaklanmak, gençliğin toplumun kıyısına itilip, soyutlanması riskini oluşturmuyor mu?²⁰ Buna rağmen, sosyal bilimlerdeki bu “yeni model”, çocukluk hakkındaki tarihsel yazıları hem olumlu bir şekilde etkilemiş, hem de aynı şekilde onlardan etkilenmiştir.

Aslında çocukluk tarihçileri, uzun zamandan beri kendi alanlarını da zayıf kalıyorlardı. 1950’lerin sonlarında bu alan “neredeyse bakır” olarak tanımlanabilirdi.²¹ Önceki çalışmalar okul sistemleri, çocuk emeği kanunları, genç suçlularla ilgili kurumlar, bebek bakımı servisleri gibi, birimlerin gelişimini izleyen kurumsal araştırmalardır. Çocukluk ve çocuklar hakkındaki fikirler çerçeve dışında kalmıştır.²² Bununla birlikte tarihçiler de yavaş yavaş dönemler ve kültürler arası karşılaştırmaların öncülüğünde, çocukluğun toplumsal yapısının farkına varmaya başlamıştır. Philip Ariès’in 1960’larda yaptığı çalışma sosyal bilimciler için çok faydalı oldu. Çocukluğun değişken doğasını kanıtlamak için *Centuries of Childhood*’daki (Çocukluk Yüzyılları, 1962) ünlü “ortaçağ toplumlarında çocukluk kavramı yoktu” iddiasına kilitlendiler.²³ Bu çalışma ortaçağda çocukluk kavramının olup olmadığı, “çocukluğun keşfinin” dönüm noktaları, çeşitli dönemlerdeki ebeveyn-çocuk ilişkilerinin doğası ve okulların rolü gibi konularda birçok tarihsel tartışmaya neden oldu.²⁴ Son otuz yılda tarihsel edebiyat çalışmalarındaki monografilerin artması, geçmişteki genç insanların tecrübelerinin çeşitliliğini anlamamızı sağlamıştır. Amerikan ekolü bu yaklaşımı kolaylıkla benimserken, Avrupalı tarihçiler sınıf, toplumsal cinsiyet ve diğer etkenlerin çocukluk üzerindeki etkilerini de araştırdılar.²⁵ Bazı tarihçiler, bunlar kadar önemli bir diğer unsur olarak, geçmişi şekillendirmekteki çocukların yadsınamaz etkisinden bahseder. Örneğin David Nasaw 20. yüzyılın başlarında Amerikan şehirlerinde yaşayan fakir çocukların renkli oyun salonlarına, ucuz vodvillere ve sinemalara, başlarında bir yetişkin olmadan nasıl başarıyla girebildiklerini kanıtlarıyla anlatır. Benzer bir şekilde Miriam Formanek-Brunell da bazı Amerikalı kız çocukların oyuncak bebekleri ailelerinin alış amacı doğrultusunda değil de, kendi amaçlarına uygun şekilde, parçaladıklarını ya da çamaşır makinesine atarak oynadıklarını anlatır.²⁶

Tarihçiler için geçerli bir başka problem de geçmiş çocukluklar ile ilgili kaynakları ortaya çıkarmaktır. Çocuklar geriye çok az kaynak bırakırlar, kitap ve oyuncak gibi onlar için hazırlanan şeylerin bile çok azı kalır. Tarihçiler fabrika kayıtları ve okul müfettişlerinin raporları, çocukluk hakkındaki müzakerelerden ortaya çıkan tartışmalı çalışmalar, roman ve şiirlerdeki edebi tanımlar, günlük, otobiyografi ve sözlü tanıklıklar, folklor derlemeleri, ebeveynler için öneri kılavuzları, portre ve fotoğraflardan edinilen görsel kanıtlar vb kaynakların kullanımı konusunda büyük bir beceri gösterirler. Oyuncakları, oyunları, mobilya ve benzerlerini saymıyoruz bile. Çocukluğun bazı yönleri diğerlerine nazaran daha kolay belgelenir. Çocuk refahını artırmaya yönelik hayır kurumları ve devlet kuruluşlarının raporları genelde kurumların geniş arşivlerine dayanır. Bunlar, bu konuda verilen eserlerin çokluğunu açıklamaya yardımcı olur.²⁷ Çocukluğun yeniden temsili konusundaki edebi ve görsel kaynaklar sağlam bir zemine sahiptir. Goethe, George Sand, Wordsworth ve Dickens'inkiler gibi "klasik" eserler çeşitli alanlardaki uzmanlar için sonsuz bir esin kaynağı olmuştur. Ancak, Roger Cox, "Michael Foucault *söylem*'in metni okumaya kaptırıp giderek bulunamayacağını, okumanın yorumlarla bölünmesi gerektiğini söyler" diye hatırlatıyor.²⁸ Ortaçağ araştırmacıları bu problemlerle keskin bir şekilde yüzleşmektedir, çocukluk hakkında saptırılmış görüşlere sahip olma riskini göze alırlar, çünkü birçoğu kurgusal bir karaktere sahip olan, az sayıdaki metne dayanmak zorunda kalmışlardır. Azizlere ait kitaplar, kanunlar, ansiklopediler, günah çıkarmayla ilgili belgeler, elyazmalarındaki öykü ve resim gibi kaynakları bolca kullanırlar. Ve tabii bütün bu çalışmalar, şehre egemen erkek bürokrat, aristokrat ve asilzade kısmıyla yakın ilişkide olan çok az sayıda insan tarafından üretilmiştir. Üstelik, hemen her dönemde edebiyatçılar, belirli bir türün geleneklerini takip ederken, çocukluğa ait o dönemin fikirlerini mutlaka tam olarak yansıtmayabilmektedir.

Aileye ve ebeveyn-çocuk ilişkilerine bu "duygusal yaklaşım", bazı soruları yanıtlamada ve gereken kanıtları bulmada önemli zorluklar yaşamaktadır. Philippe Ariès, Edward Shorter ve Linda Pollock gibi tarihçilerin bilmek istedikleri, geçmişte ebeveynlerin çocukları hakkında ne hissettikleridir. Günlükler ve yaşamöyküleri gibi kaynakların günümüze ka-

dar ulaştığı düşünülürse, bu hiç de umutsuz bir çaba değildir; ama tavırlardaki bölgesel ya da sosyoekonomik değişkenlerin ya da davranışların nasıl değiştiği konusunda tahmin yürütmek zordur. Bir uzmana göre en zorlu engel, tarihçiler okuryazar azınlığın gerisindeki kitlelere baktığında ve kaynak problemler neredeyse aşılamaz olduğunda ortaya çıkar. Rahipler, doktorlar, halk bilimciler ve diğer eğitimli gözlemcilerden alınan bilgiler mevcuttur, fakat bütün bu kişiler tartıştığımız grubun dışındadır. Eleştirmenler Ariès'i, tanımlarının anlaşılmasız oluşu, Shorter'i "çok az kanıta dayanmasına" rağmen çok kesin yargılara varması ve Pollock'u da otosansürle yazılmış günlük ve hatıralara dayanarak, ebeveyn-çocuk ilişkisindeki hassas bağlantıyı kaybetmesi yüzünden kınarlar.²⁹ Çocukluk deneyimlerini yaşatmaya çabalarken, kaynaklar ve yöntemler konusunda tedbirli olmak gerekir. Çocuklar Anglosakson defin mekânlarından ortaçağ sorgu yargıçlarının raporlarına, boyları, ölümleri, okula devamlılıkları ve bir fabrikada çalışmaları ile ilgili çağdaş kayıtlara kadar çeşitli yerlerde birçok iz bırakırlar. Yetişkinler de kendi çocukluk yıllarını özyaşamöykülerinde ve sözlü tarih uzmanlarıyla yaptıkları görüşmelerde hatırlamaya çalışırlar. Ludmilla Jordanova çeşitli dillere, zihinsel alışkanlıklara ve gençlerin yetişkinlerden öğrendikleri hareket tarzlarına dayanarak, bizi "çocukların bağımsız ve hakiki sesini" arama konusundaki çabaya karşın uyarmakta haklı görünmektedir.³⁰ Bunun yanında, çeşitli metinlere, gerçeğe açılan pencerelermiş gibi yaklaşma hatasına da düşülebilmektedir. Örneğin, özyaşamöyküleri çocuğun dünyasına açılan güvenli bir noktaymış gibi görünebilir. Daha yakından bakınca, eldeki metnin kendi geleneklerini içinde barındıran edebi bir tür olduğu fark edilir. Her şeyden önce, "belirli bir dönemin penceresinden, bir yaşamın değerlendirilmesidir" ve bu yüzden geçmişin şekillendirilmesi kaçınılmazdır. İlgi çekici duyumlar beklenirken, muhtemelen yazarın yazılı geçmişi kadar, yazdığı andaki durumu da ortaya çıkabilir.³¹ İşçi sınıfı özyaşamöykülerini orta sınıfın klasik "ruhani özyaşamöykülerinden" farklılaştıran birçok örnek vardır. Regenia Gagnier, 19. yüzyıl İngilteresi'nde işçilerin örnek aldığı altı çeşit "retorik tür" tanımlar: din değiştirme ya da kara mizah hikâyeleri, öykücü ve politikacıların anlattıkları, tasvirler ve itiraflar.³²

Bu kitap üç bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölüm bir sosyal yapılanma olarak çocukluk konusuna ve şaşırtıcı derece basit olan “çocuk nedir?” sorusuna odaklanır. Bu bölümde ortaçağ toplumlarının çocukluğu nasıl algılamış olabileceği sorusu irdelenirken, bu çerçevede ortaçağ ve erken modern dönemlerin düşünce tarihindeki önemli dönüm noktaları ve uzun zamandır süregelen tartışmalardaki belirgin temalara değinilmektedir. Herkes, Carolyn Steedman’ın dediği gibi, yetişkinlerin çocuklara karşı tavırlarının tarihinin, çocukların tarihinden “çok daha karmaşık” olduğunu düşünmeyebilir.”³ Buna rağmen, bu soyut fikirlerin incelenmesi gerektiği, gelecekte eninde sonunda çocukların üzerinde etkilerinin olacağı su götürmez. Kitabın ikinci bölümü çocuklar, aileleri ve yaşlıları arasındaki ilişkilere odaklanarak, geçmiş zamanlarda büyümenin izlerini sürmektedir. Bu bizi, yeni doğan çocukların öldürülmeleri ve terk edilmelerinden, oyunlara ve halk hikâyelerine kadar uzun bir konu başlıkları listesine götürür. Son bölüm daha geniş bir açıdan, özellikle iş, sağlık ve eğitim konularında çocukları ele alır. Ortaçağın başlarından 1. Dünya Savaşı’na kadar olan dönemde Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerini inceler ve 20. yüzyılın önemli bir özelliği olan karmaşık kurumsal gelişmenin hemen öncesinde biter. Genel amaç, hem yaşamlarını etkileyen yetişkinlerin fikirlerini ve kurumları, hem de çocukların fikirlerini anlatmaktır. Önemli olan çocukların ebeveynler, komşular, öğretmenler, doktorlar, işverenler, polisler vb ile etkileşimidir. Bu, aynı zamanda eski zamanlarda yetişme deneyimleri konusunda neler olduğunu araştıran ve olanların detaylarını incelemek yerine, malzemeyi yorumlamanın yollarında yoğunlaşan, ipuçları vermeye çalışma eğilimi gösteren bir çalışmadır. Bu sebeple çalışma, geleneksel kronolojik yaklaşım yerine tematik bir yaklaşımı benimsemektedir. Bu, iki kıta ve yüzyıllar arasında ileri geri gezinerek, ilk bakışta huzursuz edici olabilecek yaklaşımların ortaya çıkmasını göze almaktır. Buna rağmen esas amaç, çocukluğun ve çocukların tarihindeki önemli konuların aydınlatılmasıdır.

DEĞİŞEN ÇOCUKLUK ANLAYIŞLARI

On yedinci yüzyılda Fransız papaz Pierre de Bérulle'ye göre çocukluk “ölümden sonra insan yaşamının en kötü ve sefil dönemidir.” Bu, en azından Viktorya döneminin sözde saf ve masum çocuk anlayışını çevreleyen duygusal saçmalıklar karşısında tutunacak bir daldır. Bu tarz uç örnekler bize çocukluğun zaman ve toplumdaki farklı toplumsal ve etnik gruplar içerisinde değişen bir sosyal yapı olduğunu hatırlatır. Daha önce de belirtildiği gibi, biyolojik yapısı gelişim sürecini belirleyen “doğal” ve evrensel bir çocuk kavramına dayanarak düşünmek hep cazip olmuştur. Biyolojinin, çocukların psikolojik ve fiziksel gelişiminde elbette bir yeri vardır. Psikolog Jerome Kagan, en önemli biyolojik etkilerin merkezi sinir sistemi yapısının ilk on iki yıldaki gelişiminden kaynaklandığını belirtir. Bu gelişim, yürüme, konuşma ve bilinçlenme gibi hareket kabiliyeti ve bilişsel yetilerin ortaya çıkmasını sağlar. Kagan ayrıca, bugün bize tanıdık gelen “biyoloji kadar deneyim de önemlidir” önermesinde de bulunur.² Çocukların zaten çeşitli tarihsel, coğrafi, ekonomik ve kültürel etkilerin ürünü olan kendi çevrelerine uyumlu olduklarını düşünürsek, tamamen “doğal” bir çocuk anlayışının sürdürülmesi zorlaşır. Nicholas Tucker'ın da belirttiği gibi, farklı toplumalarda insanların kendi doğalarını şekillendirebildikleri ölçüde, çocukluğun ne anlama geldiği üzerinde tahmin yürütebilir. Bu da, çocukluğun büyük oranda yetişkin beklentilerinin bir yansıması olduğu anlamına gelir.³

Eğer tarihçiler geçmişte çocukların gün be gün yaşadıklarını yeniden canlandırmak isterlerse (ki buna çocukların sosyal tarihi de denilebilir), ilk adımda yetişkinlerin çocuklar hakkında ne düşündüğünü ve ne hissettiğini (çocukluğun kültürel tarihi) anlamaları gerekir.⁴ Çocukluk elbette, çocuklar olarak tanımlanan kişiler grubundan farklı olarak, yaşamın belirli bir dönemine karşılık gelen bir soyutlamadır.⁵ Farklı toplumalarda aradığımız, kişisel olarak çocukların tanımlanmasından çok, teorik düzeyde çocuk olmanın ne anlama geldiğinin anlaşılmasıdır. Bu noktada *anlam* ve *anlayış* arasında ayırım yapan felsefecileri izlemek faydalı olabilir. David

Archard bütün toplumlarda her zaman bir çocukluk kavramı olduğunu, yani çocukları yetişkinlerden ayırmanın birçok yolunun var olduğunu belirtir. Bunları farklılaştıran, çocukları yetişkinlerden ayıran bu yolları belirleyen çocukluk anlayışlarıdır. Böylece farklı toplumlar, çocukluğun ne kadar sürdüğü, yetişkinleri çocuklardan ayıran özelliklerin ne olduğu ve bu farklılıkların önemi gibi ana meseleler konusunda karşıt fikirlere sahip olabilirler.⁶

1. ORTAÇAĞIN ÇOCUKLUK ANLAYIŞI

Bu araştırmanın ilk durağı Ariès'di. Onun çocukluğun “keşfi” konusundaki geniş ve heyecan verici tanımlaması gelecekteki oluşumları tümünden etkileyecek bir çalışmaydı. Kısaca özetlemek gerekirse, Ariès ortaçağda çocukluk konusunda bir şey bilinmediği savını öne sürdü. Eksik olan *sentiment de l'enfance* idi, yani “çocukluğun onu yetişkinlerden, hatta gençlerden ayıran özgün doğasının hiç bilinmemesi.” Çocuklar annelerinin veya dadılarının ilgi ve şefkati olmadan da yaşayabildikleri 5 ila 7 yaş arasındaki dönemden sonra hemen “erkekler topluluğunun” içine katılıyorlardı. Saray erkânından veya işçi sınıfından olmalarına bakılmadan oyunlarda ve eğlencelerde yetişkinlere katılıyor, mesleğin içinde yoğrulurak, işin erbabı ile yaşayarak, çalışarak bir iş sahibi oluyorlardı. Ariès'e göre, ortaçağ toplumlarında bebeklik ile yetişkinlik arasında bir geçiş dönemi yoktu. Bu sebeple onun başlangıç noktası genç insanların küçük yetişkinler olarak algılandığı bir toplumdur. Ortaçağda hiçbir eğitim anlayışı yoktu, ortaçağ insanları klasik medeniyetlerin *paedia*'sını unutmuştu ve çocukluğun fiziksel, ahlaki ve cinsel sorunları konusundaki bugünkü saplantılarımıza dair en ufak bir işaret bulunmuyordu. Çocukluğun “keşfi” 15., 16. ve 17. yüzyılları beklemek zorunda kaldı. Ancak o dönemden sonra, çocukların özel bir bakıma, yetişkinlerin dünyasına karışmadan önce “bir çeşit karantinaya” ihtiyaç duydukları anlaşıldı.⁷

ARIÈS'İN ÇALIŞMASINA İLİŞKİN ELEŞTİRİLER

Centuries of Childhood (1962) profesyonel tarihçiler arasında farklı tepkiler aldı. (Artık önem taşımasa da, Ariès amatör bir “hafta sonu tarih-

çisiydi.”) Bazı ortaçağ uzmanları da dahil olmak üzere, kimi tarihçiler onun çocukluk ile ilgili yorumlarını kabul ederek, incelemelerinden yararlandılar.² Diğerleri yargılarında daha ölçülü veya tamamen katı bir tutum izlediler. Jean-Louis Flandrin, Ariès’in etkileyici belgeleriyle hayran kalırken, analiz metodlarını zayıf buluyordu. Ariès’in en sistematik eleştirmenlerinden Adrian Wilson çalışmanın mantıksal kusurlar ve metodolojik felaketlerle hasar gördüğünü söylüyordu.³ Kitap psikologlar ve sosyologlar tarafından çok daha olumlu karşılandı. Aslında, onlar kitaba tartışmalı bir tezden çok “tarihsel bir rapor” olarak bakma eğilimi gösterdiler. Judith Ennew kitaba bütün sosyologların “kutsal kitap”mı gibi yaklaştıklarını gözlemledi.⁴ Öyleyse bu kitap neden en azından bazı bölgelerde bu kadar ün kazanmıştı? Cevap kesinlikle, kitabın önermesinin sezgi karşıtı özelliğiyle okuyucuya meydan okuması olmalıydı. Birçok insan çocukluk hakkındaki kendi fikir ve deneyimlerinin “doğal” olduğunu düşünür ve diğer toplumlarda kendisinden farklı düşünülmesi onu şoke eder. Fakat, çocukluğun kültürel olarak yapılandığı bir kez kabul edildiğinde, akademisyenlere birçok yeni çalışma alanı açılmış olur. Ayrıca kendi toplumumuzda çocukluk konusunda düşünmenin radikal bir eleştirisi de yapılabilir. Örneğin, 1979’da Martin Hoyles, günümüz “çocukluk miti”nin tarihsel kökenlerini açığa çıkararak, çocukları siyaset, cinsellik, iş ve kültür dünyalarından uzaklaştırma isteğini eleştirmiştir.⁵

Ariès’e saldırmak çok kolay bir şeydi. Onun çocukluk konusundaki kapsamlı savları kafa karıştırabilir. Ariès bu savlarla aynı zamanda birçok sorumluluk da üstlenmiştir. İlk olarak, eleştirmenler tarihsel kaynakları kullanmadaki nahifliğini eleştirirler. Onun ikonografik kanıtlara yaklaşımına oldukça sert bakarlar. Ariès 12. yüzyıla kadar ortaçağ sanatında çocukluğun resmedilmediğini, bunun da bu medeniyette çocukluğun “hiç yeri olmadığını” bir kanıt olduğunu ileri sürer. Bütün bu ressamlar bazen küçültülmüş ölçekte yapılmış, bir erkeğe benzeyen küçük bir figür resmederler: bebek İsa örneğinde olduğu gibi “küçük, korkunç bir cüce.”⁶ Çocuklar ortaçağ sanatında tartışma götürmez bir şekilde kayıptırlar. Bununla birlikte, Anthony Burton’ın belirttiği gibi, dinsel konulara odaklanılmış olması birçok konunun, hatta “laik yaşamın neredeyse tamamının”

Tahtta Oturan Bakire ve Çocuk, Fransa 12. yüzyıl, ahşap, yükseklik: 79 cm. Metropolitan Sanat Müzesi, New York. J. Pierpont Morgan'ın hediyesi, 1916 (16.32.194).

kaybolmasına neden olmuştur. Bu durum, çocukluk imgesinin yokluğunun özel bir eksiklik olarak belirlenmesini engeller. Küçük yetişkinler olarak onlar, ille de çocuk bedenleri üzerindeki birer “deformasyon” değildirler. Eğer, örneğin 12. yüzyıl ahşap *Virgin and Child in Majesty* (Tahtta Oturan Bakire ve Çocuk) heykelindeki çocuk kararlı ve olgun görünüyorsa, bu onun Kutsal Bilgeliği temsil etmesi gerektiğinden değil midir? Erken ortaçağda yetişkinler betimlenirken bile, ressamın öznelinin bireysel görüşlerinden çok, toplumsal statü ve mevkilerini nakletmeye çalışmışlardır. Ayrıca, çocukların 12. yüzyıldan itibaren resim ve heykelde daha canlı bir şekilde betimlenmesinin sanatta “çocukluğun keşfi” anlamına geldiği de genel kabul görmemektedir. Bazı tarihçiler bunun çocuklar konusunda beliren yeni bir ilgiden çok, Rönesans sanatçılarının Yunan ve Romalı örnekleri yeniden keşfetmesine ve taklit etmesine bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Özetle, Ariès sanatta gerçekliğin ifadesinin yolları konusundaki bütün karmaşık soruları görmezden gelerek “ressamın herkesin gördüğünü betimlediğini” düşünüyor gibidir.⁷

İkinci olarak, Ariès'i eleştirenler onun son derece “bugüne odaklı” düşünce biçimine dikkat çekmektedirler. Bununla kastedilen, onun 20. yüzyılın çocukluk anlayışıyla ilgili kanıtları ortaçağ Avrupası'nda araması, bunu bulamaması, sonrasında da buradan ortaçağda yaşamın bu kesitiyle ilgili hiçbir bilgi olmadığı sonucuna varmasıdır. Tarihçi Doris Declais Berkvam'ın sözleriyle bu, ortaçağda “bizimkinden son derece farklı olduğu için varlığının farkına varamadığımız bir çocukluk anlayışının” var olup olmadığı sorusunu gündeme getirir.⁸ Tarihçiler geçen zaman içerisinde Ariès'in ortaçağda çocukluk konusunda hiçbir bilincin olmadığı tezini abartılı bulan üçüncü bir eleştiri çizgisi oluşturdular. Çocukluğun “özel doğasının” en azından bir miktar bilindiğini gösteren çeşitli örnekleri göstermekte de gecikmediler.⁹ Ortaçağ kanun maddeleri çocukların azınlık statüsüyle ilgili bazı imtiyazlar içermektedir. Örneğin bu kanunlar genellikle yetimlerin miras haklarını korumakta ve bazen de bir evlilik için çocukların onayını almaktaydı. 10. yüzyılın başlarında Batı Sakson kralı Aethelsan'ın emri doğrultusunda, 12 peniden yüksek değerde mal çalan 12 yaşından büyük hırsızlar idam edilecekti. Bununla

birlikte, Aethelsan daha sonradan “bu kadar genç insanların bu kadar hafif suçlar için öldürülmesinin zalimlik olduğunu ve bu tarz hatalara her yerde rastlandığını” söylemiştir. Bu yüzden 15 yaşın altındaki hırsızların, kendilerini korumaya ya da kaçmaya çalışmadıkları sürece, öldürülmelerini emreder.¹⁰ Ebeveynlerinin telkinleriyle dinsel yaşama bağlanan ve manastırda yaşayan, fakat rahip sınıfından olmayan çocuklar için yönetim, yetişkin keşişlerinkine göre daha az sıkıydı. 9. yüzyılda Aziz Benedict Kuralı üzerine yapılmış bir yoruma göre *infantes* grubu *maiores* grubundan daha sık yemek yiyebilir, daha fazla uyuyabilir ve çayırlarda bir süre oynayabilirdi (haftada ya da ayda bir saat gibi oldukça yetersiz bir süre olmasına rağmen).¹¹ Benzer şekilde, ortaçağda tıp konusundaki genel çalışmalar, Efesli Soranus’un (98-177) *Gynecology* adlı kitabındaki 23 bölümlük bebek bakımı kısmını neredeyse bire bir kopya eden bir pediatri kısmı içermektedir.¹²

Ariès’in verdiği ortaçağda çocukluk anlayışının olmadığı sonucuna daha kuvvetli bir cevap da, konuyla ilgili Greko-Romen söylemlerinden gelmektedir. Hipokrat geleneğini sürdüren ortaçağın Latince kaynaklarında çocukluk dönemi üç bölüme ayrılır: *infantia* doğumdan 7 yaşına kadar, *pueritia* kız çocuklar için 7 yaşından 12 yaşına kadar¹³ ve erkek çocuklar için 7 yaşından 14 yaşına kadar ve *adolescentia* 12 veya 14 yaşından 21 yaşına kadar. Bu söylem klasik düşüncede insanoğlunun evreleri konusunda ortalama bir fikir de vermektedir. İbni Sina’nın *Kanun-ı Tıp* adlı eserinin 12. yüzyılda yapılan bir çevirisinde yaşamın doğumdan 30 yaşına kadar olan ilk evresi beş safhaya ayrılmaktaydı. Bacakların yürümeye elverişli olmadığı dönem; dişlerin oluşmaya başladığı dönem (bacakların hâlâ güçsüz olduğu ve dişlerin tamamlanmadığı); bacakların güçlendiği ve dişlerin geliştiği dönem; sperm ve sakalın ürettiği dönem (erkek çocuklar üzerine odaklanarak); ve bedensel güce ve gelişime tam olarak erişildiği dönemler, gelişimin birbirini izleyen aşamalarıydı.¹⁴ 13. yüzyıldan itibaren benzer fikirler, kundaklanmış bebek veya haşarı çocuk gibi, çocuklarla ilgili imgeler anadile tamamen yerleşmeye başladı. Bu imgeler vaazlar, ahlak kitapları, ansiklopediler, tıp kitapları, vitray kilise pencereleri ve ev dekorasyonları gibi diğer birçok alanda da ortaya çıkmaya başladı.¹⁵

Bu tarz çalışmalar, çocukluğun bilincine varmadaki etkilerin abartılması riskine yol açabilir.¹⁶ Bunlar, doğrudan gözlemlerden çok, filozofların insanların yaşam döngüleriyle doğa arasında kurduğu bağlantılarla ilgili, çoğunlukla akademik çalışmalardı. Bize yaşamın [Shakespeare'nin *Nasıl Hoşunuza Giderse* adlı oyununun kahramanlarından] Jacques'ın sözlerinden tanıdık gelen yedi dönemin yanı sıra, üç, dört ve altı döneme ayrıldığı düşüncesi de oldukça yaygındı. Bu, tamamen, yazarın yaşamın evreleriyle, dört öz sıvı ya da yedi gezegen arasında bir bağlantı kurmaya çalışmasıyla ilgiliydi. Bununla birlikte yaş dönemlerinin isimlendirilmesi ve sınıflandırılması konusunda J.A. Burrow'un deyişiyle "kafa karıştırıcı bir değişkenlik" vardı. Çocukluğun bildik üç dönemi, insan yaşamını üç ila dört döneme ayıran düzenlemeler için fazla ayrıntılı bulunmaktaydı. İkinci düzenlemede birinci dönem, doğumdan 14 yaşına ya da 25-30 yaşına kadar olan süreyi kapsıyordu. Büyük bir olasılıkla çiftçiler bu bilgilerden habersizdi. Bildikleri, okumuş keşişlerin ve eğitimlilerin arasında çocukluğun doğası konusunda öğrendiklerini yansıtmaktan ibaretti.¹⁷

Tartışmadaki kargaşa biraz yatıştığında, medeniyetleri çocukluk konusundaki bilincin varlığı ya da yokluğuna göre kutuplaştırmamanın ne kadar da basit olduğu ortaya çıkar. David Archard'ın düşüncelerini takiben, ortaçağda muhtemelen bir çocukluk kavramı vardı, fakat çocukluk anlayışı günümüzden oldukça farklıydı.¹⁸ Bir tarihçi, Ariès'in çocukluk konusunu gündeme getirmedeki etkisini mutlaka göz önünde bulundurmalı, onun geçmiş konusundaki algılarından yararlanmalı ve bu noktadan devam etmelidir. Değişik zaman ve mekânlarda çocukluğun farklı kavranış biçimlerini araştırmak ve onları eldeki malzemelerin ve dönemin kültürel koşullarının ışığında açıklamaya çalışmak daha verimli bir yaklaşım olacaktır.

ORTAÇAĞDA ÇOCUKLUK ANLAYIŞLARI

Öyleyse ortaçağ Avrupası'nda çocukluğun doğasında olduğu kabul edilen özellikler nelerdi? Özellikle küçük çocuklarda bazı olumlu özelliklerin olduğu kabul edilmişti (ergen çocuklar çapkınlıkları ve "bedensel şehvetleri" sebebiyle rahipler tarafından pek sevilmiyordu). Yakın dönemde Fransa'da yapılan bir araştırma, çocukların hiçbir çağda ortaçağdaki kadar

yüceltilmediğini iddia eder. 5. yüzyılda “İsa tevazunun efendisi, masumiye-
tin hükümdarı ve sevimliliğin örneği olan çocukluğu sevdi” şeklinde vaaz
veren Büyük Papa Leo gibi önemli bir başka kişiden de alıntı yapılabilir.
Çocukların masumiyeti, “bebeklerin dudaklarından bilgeliğin kelimeleri
dökülür” atasözünde de belirtildiği gibi, onların Tanrı’nın gösterdiklerini
görebilecekleri, suçluları tanıyabilecekleri ve cennet ile cehennem arasında
aracılık edebilecekleri anlamına geliyordu. 12. yüzyılda Cistercium tarika-
tında bebek İsa’ya tapınma, çocukluğun yüceltildiğini gösteren başka bir
örnekti. İsa’nın doğumundan üç gün sonra Herod’un emriyle çocukların
katledildiği “Masumların Katliamı” da çocukluk hakkında güçlü bir imaj
oluşturdu. Bununla birlikte, bunlar az rastlanan görüşlerdi: ortaçağda
insanoğlunun içinde bulunduğu zor duruma umutsuz bir gözle bakan eği-
timli, elit tabakadan yorumcuların büyük bir kısmı çocuğu günahkâr bir
varlık, “iç çeken zavallı bir hayvan” olarak göstermeyi tercih etmişti.¹⁹

Son zamanlarda uzmanlar, ortaçağda çocukluğun bir durumdan
ziyade, bir süreç olarak algılandığını ileri sürmektedir. Başka bir deyişle,
bu, onların büyümenin dinamikleri konusunda bir miktar da olsa bilgi sa-
hibi olduğunu göstermektedir.²⁰ Büyümenin aşamaları konusundaki orta-
çağ malzemesinin modern teorilerin ışığında yanlış tarihsel yaklaşımlarla
okunmaları, bu araştırmaları olumsuz yönde etkilemiştir.²¹ Bununla bir-
likte, çocukluğun dönemleri konusundaki bilgileri göstermek için döne-
min tıbbi, didaktik ve ahlaki literatürü kullanılabilir. Örneğin Shulamith
Shahar ikinci ve yedinci yaşlar ile ve ergenlik döneminin dönüm noktala-
rının ve her bir dönemin özelliklerinin bilindiği konusuna dikkati çeker.
Benzer bir şekilde, yetişme çağına olan aziz(e)lere odaklanıldığında,
Donald Weinstein ve Rudolph Bell onların çocukluk ve ergenlik dönemle-
rinde kusursuz birer birey olmaya doğru ilerlediklerini belgelemişlerdir.
İkisinin de görüşüne göre 13. yüzyıldan itibaren Sienalı Catherine ve Avi-
lali Teresa gibi azizeler ruhani bir yol izlemişler, dört ve yedi yaşları ara-
sında toplumun onlara neler sunduğunu kavramışlardı: flört, evlilik ve an-
nelik. Aynı zamanda yavaş yavaş ebedi bir namus, alçakgönüllülük ve yar-
dımseverlik etrafında dönen alternatif bir yaşamın da farkına varmaya baş-
lamışlardı. Ergenlik ve erken yetişkinlik dönemlerinde kısmen baskın olan

bedensel isteklerin dünyasıyla, manevi dünyası ile arasındaki mücadele sürüp gidiyordu.²²

Olumsuz tarafta ise, neredeyse bütün ortaçağ yazarları çocukluk ve ergenlik yerine, yetişkinlik ve özellikle erkek yetişkinler konusunda yazmayı tercih etmişlerdir. (Kitlelerin sözel kültürlerinin de aynı çizgide ilerleyip ilerlemediğine karar vermek elbette ki imkânsızdır.) Erken ortaçağın tarih ve vakayinamelerinin incelenmesi bu konuda “pek bir yere ulaşamadığını” göstermiştir. İngiliz edebiyatı üzerine yapılan diğer bir araştırmada Aziz Augustinus ve Reform arasındaki bin yıllık dönemde çocukların etrafını saran sessizlikten bahsedilmiştir.²³ Yine de bazı istisnalar bulunmaktadır: Orta dönem İngilizcesi ile yazılmış, bir çocuğun ölümünü anlatan bir şiir olan *Pearl*’den ve çocukluğa otobiyografik göndermelerde bulunan Bede ve Guibert de Nogent’in çalışmaları örnek alınabilir.²⁴ Ortaçağda tarih yazarları tarihin krallar, savaşlar ve üst düzey siyaset meselelerinden ibaret olduğunu düşünmekteydi (bu görüşün bugün bile pek değişmediği söylenebilir). Yine aziz(e)lerin hayat hikâyelerinde geleneksel olarak, gelecekte aziz(e) olacak kişinin, çocukluğunun erken dönemlerinde ortaya çıkan istisnai olgunluğuyla kendini belli edeceği yazılırdı. Bu tarzın yazarları, *puer senex*, yani çocukluğundayken bile yaşlı bir adam gibi düşünen çocukların harika yeteneklerini detaylarıyla anlatırdı. Aziz Nicholas dünya nimetlerinde gözü olmadığını daha beşikteyken belli etmişti: çarşambaları ve cumaları günde yalnız bir kez emzirilmeyi kabullenmişti. Aziz Guthlac (ki açık bir şekilde siyasi doğruluğunun kurbanıdır) “çocukların terbiyesizliğini, kadınların aşırıya kaçan dedikodularını, ahmakça fakat gözde hikâyelerini, çiftçilerin aptal laflarını, partilerin uçarı ve gerçek olmayan gevezeliklerini ve o dönemde herkesin yaptığı gibi bütün kuş çeşitlerinin ötüşlerini taklit etmemiştir.” Bede üç yaşında tasasız bir çocukken, “onu yaşlı bir adamın ağır başlılığıyla, tembelliği ve oyunlara düşkünlüğü yüzünden azarlamaya başlayan birine” dönüşen genç Aziz Cuthbert’i gözleriyle gördüğünü anlatır. Kendi dinsel deneyimlerini anlatan yetişkinler, olgunluğu vurgulayarak bu geleneği takip etmişlerdi. Alman ortaçağının sonlarında yaşamış olan Margareta Ebner mistik deneyimler öncesi dönemi kastederek şöyle yazar:

“önceki yirmi yılı nasıl yaşadığımı hatırlamıyorum, çünkü o süre içinde kendime önem vermemiştim.”²⁵

Yaşları tahmin etmeye gelince, ortaçağ kaynakları genellikle anlaşılmazdı ve dilin bu alandaki belirsizliklerine takılıyorlardı. Örneğin Amerika’da *boy* kelimesinin yetişkin bir köleyi veya Fransa’da *garçon* kelimesinin Fransız kafesinde çalışan servis elemanını tanımladığı gibi, “çocuk” için kullanılan *puer*, *kneht*, *fante*, *vaslet* veya *enfes* gibi kelimeler de genellikle bağımlılık veya kölelik anlamı taşıyan sözcüklerdi. Bundan dolayı genç insanlar için kullanıldıkları kadar, yetişkinler için de kullanılmış olabilirlerdi. Eski yazarlar yaşların kesin olarak sınıflandırılması konusuna da değinmişlerdir. 9. yüzyılda yaşamış bir din adamı olan Magister Hildemar’ın on beş yaşındaki bir çocuk için de, üç yaşındaki bir çocuk için kullandığı *infans* terimini kullanmış olması tipik bir örnektir.²⁶ Bütün bunlardan, ortaçağda çocuğun ve ergenliğin sanıldığı gibi ihmal edilmediği sonucuna varabiliriz. Ortaçağ uzmanı Doris Declais Berkvam, ortaçağda çocuk olmanın tuhaflığını, çocukluğun “temellendirilmemiş ve belirlenmemiş” yapısının, nerede veya ne kadar devam edeceğini önemsemeden, gençliğin zaman ve mekânıyla iç içe olması ile açıklar. Tarihçi James Schultz, kendi kaynaklarından yola çıkarak, Almanya’da ortaçağ toplumunun çocukluğu “bir yetersizlik çağı” ve çocukları da “kusurlu yetişkinler” olarak gördüğü konusunda biraz da kolaya kaçan bir genelleme yapmıştır.²⁷

Çocukluk konusundaki bu sınırlı ilgi, en iyi sanayileşme öncesi toplumların sosyal koşulları bağlamında anlaşılabilir. Ariès ortaçağda çocukların küçük yaşlardan itibaren anne babalarına yardım ettiklerini, hizmetçi veya çırak olarak çalışmaya başlayarak, yavaş yavaş yetişkinlerin dünyasına girdiklerini söylerken kesinlikle haklıydı. O, geçmişte çocukların ve yetişkinlerin davranışları arasındaki farkın günümüze oranla daha az belirgin olduğunu söyleyen ilk araştırmacıydı.²⁸ Geriye dönük bir değerlendirme yaptığımızda, çocukluğun ve ergenliğin, hatta yetişkinliğin neredeyse ayırt edilemez biçimde iç içe olduğunu algılarız. Bu, böyle “ilkel” toplumlarda yaşayanların çocuk gelişiminin aşamaları konusunda hiçbir bilgileri olmadığı anlamına gelmez. Genç insanlara evin içindeki sıradan işlerden çobanlığa ve sonunda çıraklık veya tarla dışındaki bir işe

kadar sorumlulukların aşama aşama verildiği açıktı. Ayrıca, yetişkinlerin yarışmalarına katılmak yerine, kendi oyunlarını oynamayı tercih ediyorlardı.²⁹Yine de bu erken dönemlerde ergenlik ve çocukluk daha iç içe ve sıradandı. Bugün, yaşamın bu dönemlerini birey için oldukça önemli bir hale getiren tercih yapabilme ve deneyerek öğrenme etkenleri o dönemde de, az da olsa, görülebiliyordu. 6. yüzyılda bile gençlerin izleyebileceği farklı yollar bulunmaktaydı. Pierre Riché “Romalı dilbilgisi öğretmenin sorumluluğundan ayrılan bir öğrenci, katedral kilisesine bağlı bir görevli, şefinin maiyetinde büyümüş bir barbar ve manastıra bir bebekken sunulan bir keşiş” arasındaki farklılıkları vurgular.³⁰ Bununla birlikte, genç insanların bu konularda fazla söz hakları yoktu. Birçoğu, işleri ve toplumdaki konumları konusunda, ebeveynlerinin onlardan önce izlediği yolları takip etmek zorundaydı. Tarihçi Jean-Pierre Cuvillier için Almanya’da ortaçağın ilk dönemlerinde çocukluk, “bir sınıfa ait davranışları öğrenmek için geçirilen cıraklık dönemi idi.”³¹ Bu sebeple, bir nesil kendisinden sonrakine fark edilmeyecek derecede benziyordu. Sonuç olarak, köydeki ve bölgedeki birçok çiftçi ve zanaatkâr da benzer deneyimler yaşıyordu ve çocukluğun doğası ile ilgili tartışmalar yapmak konusunda pek de yüreklendirildikleri söylene- mezdi. Bu sebeple köylerdeki ve küçük kasabalardaki sosyal koşullar, çocuklukla ilgili belirli bir görüşü güçlendirerek akıllarına yazdı. Bu noktadan sonra, konuyu daha da ilerletmek için, ortaçağ Avrupası ile ilgili şimdiye kadar sunduğumuz statik bakış açısını aşmamız gerekmektedir.

2. BİR DÖNÜM NOKTASI ARAYIŞI

Çocukluk kavramında uzun vadedeki değişikliklere bakacak olursak, bir kez daha Philippe Ariès’in ve kitabı *Centuries of Childhood*’un tarihçiler için bir numaralı gündemi oluşturduğunu görürüz. Ariès’in en önemli amacı elbette çocukluk bilinci ve çocukluğa yönelik bir duygunun ortaya çıktığı *sentiment de l’enfance* aşamasının modern dönemin başlarında belirmesini belgeleyebilmektir. Bununla birlikte, alan araştırmacılarının çok azı tam olarak bu araştırmadan etkilendi. Ariès, 15. ve 17. yüzyıllar arasında çift taraflı bir değişiklik olduğuna değinir. Önce anneler ve

dadılar çocukların “sevimliliği, yalınlığı ve komikliğinden” hoşlanmaya başlayarak, onların yetiştirilmesine bir eğlence ve rahatlama unsuru olarak bakmaya başladılar. Fazla ikna edici olmasa da Ariès, “çocukların maskaralıklarının her zaman anneleri, dadıları ve beşik sallayanları etkilediğini, fakat onların bu tepkilerinin genellikle ifade edilmeyen hislerin sadece bir parçasını oluşturduğunu” ileri sürer. Adrian Wilson, Ariès’in araştırmalarını yazılı belgelerle sınırlaması sebebiyle, hislerin yazılı basının bulunmasına kadar “ifade edilmemiş” şekilde kalmak zorunda olduğunu gözlemlemiştir.¹ Ariès için daha önemlisi, yenilikçilerin 17. yüzyıldan sonra çocukların üstüne titrenmesinin yerine, “psikolojik ve ahlaki gelişimleri” üzerine kafa yormaları olmuştur. Küçük bir hukukçu, papaz ve ahlakçılar topluluğu çocukların masumiyeti ve zayıflığının farkına vardı ve orta sınıf arasında “uzun süren bir çocukluk” anlayışını yaymayı başardılar. Başka bir deyişle, kültürel alanda Hristiyanlığın artan etkisine ve eğitime duyulan yeni ilgiye bağlanabilecek bir değişim oluştu. Ariès’e göre 19. ve 20. yüzyıllarda eğitim konusunda artan ilgi, aileye yeni ve manevi bir işlev yükleyerek, bütün toplumu adım adım değiştirdi.²

Diğer tarihçilerin bu yoruma tepkisi, böyle geniş bir alanda ortaya çıktığı varsayılan bir değişimi kabule yanaşmamak oldu. Onlar genellikle uluslar, farklı sosyal gruplar ve tarihin belirli dönemleri konusunda daha ayrıntılı bir tasvir oluşturabilmek için monografilerin, o kadar heyecan verici olmasa da, güvenli zeminini tercih etmişlerdi. Bununla birlikte, bu durum birçoklarını 17. yüzyıl öncesi, sırası ya da sonrasında alternatif bir “çocukluk keşfi” önerisinden alıkoyamamıştı. Onlar, Ariès’in ya erken ortaçağdan ya da 19. yüzyılın sonlarından itibaren gittikçe daha “ciddi ve gerçekçi” bir çocukluk anlayışının ortaya çıktığı düşüncesinin izinden gittiler.³ Çocukluğun tarihi konusundaki kilit dönemler, kurumlar ve düşünürler üzerinde durdukları sürece bunda bir sakınca yoktur. Bununla birlikte çocukluğun özgün doğasını tanımlayan keşif düşüncesi tartışmaya açıktır. Çocukluğun zamandan bağımsız, “tarihin kanatları altında keşfedilmeyi bekleyen” bir kategori olduğunu varsayar.⁴ Bu durum elbette ki, çocukluğun farklı zaman ve mekânlar içerisinde değişen sosyal bir yapılanma olduğunu benimseyen günümüz stratejisini devre dışı bırakır. Üstelik, “masumiyet” ve “zayıflığın”,

yapılanan özellikler değil, çocukluk hakkındaki temel gerçekler olduğu fikri de oldukça şüphelidir. Elbette ki gençler konusundaki uzun vadeli ilginin gelgitlerini ve herhangi bir toplumda değişkenlik gösteren çocukluk anlayışlarını göz önüne alarak düşünmek daha aydınlatıcı olacaktır. Bu yüzden şu soruları sormalıyız: Önemli dönüm noktaları ne zamandı ve bunlar değişen maddi ve kültürel koşullara nasıl uyum sağladı?

ORTAÇAĞDAKİ “KEŞİFLER”

Ariès'e yönelen ilgiyi dağıtmaya yönelik çabalar, ortaçağda hatta erken ortaçağda önemli değişiklikler olduğunu ortaya çıkardı. 1960'larda yazan Pierre Riché, 6. ve 8. yüzyıllar arasında manastır sisteminin “çocukluğun doğasını ve bütün zenginliğini yeniden keşfettiğini” ileri sürdü.⁵ Bu, ilk bakışta inandırıcı olmayan bir sav gibi görünebilir. Bu dönemdeki koşullar, bu tür bir gelişme için hiç de elverişli değildi. Nüfusun büyük bir çoğunluğu perişan, yoksulluk içinde, veba, kıtlık veya yabancıların istilası tehdidi altında yaşıyordu. Tarihçi Jacques Le Goff, “faydacı ortaçağ dönemlerinin” çocuklara merhamet veya ilgi yöneltecek zamanlar olmadığını ve onların nadiren farkına varıldığını iddia etti.⁶ Bununla birlikte Riché'nin dikkati çektiği manastırlar karanlığın içinde bir mum ışığı gibiydi. Manastırlar aynı zamanda çocukların yetiştirilmesi ve eğitilmesi konusunda da doğrudan bir deneyime sahipti. Ailelerin çocuklarını kilisenin bakımına vermeleri geleneği, manastıra yeni gelenlerin çoğunun burada yemin etmeden yaşayan gençlerden oluşmasına neden oluyordu.⁷ Avrupa'nın birçok bölgesinde farklı düşünen manastır eğitimcileri, Romalılardan ve eski papazlardan kalan çocukluk hakkındaki sığ düşüncelere karşı çıkabilir hale geldiler. 6. yüzyılın sonlarında Aziz Columban “çocuklar öfkelerine yenik düşmezler, kin beslemezler, kadınların güzelliğine kapılmazlar ve gerçekten inandıkları şeyi yaparlar” diyerek, bazı durumlarda bir çocuğun bir yetişkinden daha iyi bir keşiş olabileceğini açıklamıştı. Diğer bir aydın keşiş olan Bede ise 8. yüzyılda çocuklar hakkındaki istisnai olumlu görüşlerini desteklemek için “bilgelikle donanmış” birçok çocuk tanıdığını, bu çocukların, kendilerine öğretileni özümstediklerinden, eğitime elverişli olduklarını söylemekteydi.⁸

12. yüzyıl ve onun “rönesansı” söz konusu olduğunda, Ariès’e karşı olan tarihçilerin sayısı oldukça arttı. Onlar bu dönemin “çocukluk tarihinde gerçekten kritik bir aşama olduğundan”, “Hıristiyanlıktaki çocukluk kavramı değişimlerinden” ve Roland Carron gibi, temkinli bir biçimde, 13. yüzyılda çocukluğun “belki de sadece kısa bir süreliğine” ortaya çıktığından bahsettiler.⁹ Arka planda sosyal ve ekonomik alanlarda büyük çalkantılar meydana gelmekteydi. 10. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar devam eden “tarımsal devrim”, toprak işleme teknikleri, ormanların temizlenmesi ve boş alanlara yerleşim konularında bazı gelişmeler sağladı. Avrupa nüfusu, 10. yüzyılın ortası ile 14. yüzyılın ortası arasında tahminen 22,6 milyondan 54,4 milyona çıkarak, ikiye katlandı. Akdeniz’in yabancı yağmacılardan korunması, ticaretin umulmadık bir şekilde gelişmesini sağladı. Bizim için asıl önemli olan, 10. yüzyılın başlarında özellikle Kuzey İtalya, Hollanda, Belçika, Lüksemburg ve Fransa’daki kasabaların statik yapılarından kurtulmaya başlamalarıydı. Batı Avrupa nispeten düzenlenmiş bir sosyal yapıyla, tarım ağırlıklı bir ekonomiyi sürdürmekteydi. Bu durumda bile, eskiden daha çok papazlardan, savaşçılardan ve çiftçilerden oluşan bu toplum, tüccar, avukat, muhasebeci, kâtip ve zanaatkâr gibi çeşitli grupları da içermeye başlamıştı.¹⁰ Kentlerde, genç insanlar mesleklerini seçme şansına sahip oldu, ebeveynler de kendilerinininkinden farklı bir çocuklukla yüzleşmek zorunda kaldı.¹¹ Örneğin bir Abelard veya St. Bernard şövalye, keşiş ya da bağımsız bir kâtip olma konusunda seçim yapma şansına sahipti. Bir şövalyenin oğlu olan Abelard şöyle yazmıştı: “Sonsuz öğrenme isteğim öylesine ağır bastı ki, bir askerin görkemli hayatından feragat ettim, en büyük erkek çocuğa verilen mirasımı ve haklarımı erkek kardeşlerime devrettim ve bilgi tanrıçası Minerva’nın ayaklarına kapanmak için savaş tanrısı Mars’ın hizmetinden ayrıldım.”¹²

Tarihçi David Herlihy’e göre sonuç, çocuklara yapılan bir sosyal ve psikolojik yatırımın artması oldu. Onların eğitime ve sağlığına daha çok kaynak ayrıldı ve çocuk yetiştirme ve eğitme konusu üzerine daha fazla kafa yorulmaya başlandı. Herlihy, aynı zamanda kendini Çocuk İsa’ya adamada da gösteren, çocuklara yönelik yeni ilgiyi belirtir ve “güzel ve kutsal çocukluğun” yüceltilmesinin şehir yaşamındaki gerilim ve zorluk-

lara karşı bir tepki olarak yorumlanabileceğini öne sürer.¹³ 12. yüzyılın “rönesansı” da yeni anlayışlar getirdi. Özellikle Fransız şehirlerinde hümanizm ve bireye yönelik ilgi arttı. “Kendini tanı” öğüdü insanların bu alana kanalizasyon olmasına ve Peter Abelard ve Nogent’li Guibert’te olduğu gibi otobiyografi yazımına yönelinmesine neden oldu. Geniş kariyer seçeneklerinin ve şövalyeliğin gerçek doğası veya ideal manastır yaşamı konusundaki tartışmaların mevcuttaki sorgulanmasına neden olması da bir o kadar önemlidir.¹⁴ “Medeni ve akıllı toplumun” görkemli atmosferi içerisinde, kültürel ortam da çocukluğun yeniden değerlendirilmesini gerektiriyordu.

ERKEN MODERN DÖNEMİN KATKILARI

Bazı tarihçilere göre çocukluk 16. ve 17. yüzyıllarda bir kere daha “keşfedildi.” C. John Somerville’e göre “İngiltere’de çocuklarla devamlı ilgilenilmesi, kendi doğalarını ve toplumdaki yerlerini anlamaya çalışan Pürütenlerle başladı.” Pürütenler bebekler hakkında çok da olumlu düşüncelere sahip değillerdi, bir şekilde “ilk günahın kirli yığınları” olarak gördüklerini veya “genç nankörler” olduklarını iddia ediyorlardı. Bununla birlikte, Sommerville’e göre yeni nesli kazanmak isteyen bir reform hareketi olan Püritenizm, onları aynı zamanda konumlarını irdelemeye itiyordu.¹⁵ Manş’ın diğer tarafında, Fransa’da Katolik reformcular da benzer şekilde çocuklar hakkında kötü düşüncelere sahiptiler ve diğerlerinden aşağı kalmayarak, onları zayıf ve ilk günahın sorumlusu olmakla suçluyorlardı.¹⁶ Bu arada, Port-Royal’daki 17. yüzyıl Jansencileri ve diğer eğitimci çocukların dikkate değer olduklarını, ve yaşamın onların eğitime adanması gerektiğini ve her bireyin anlaşılmalı ve yardıma muhtaç olduğunu öne sürdüler.¹⁷ Max Okenfuss, Karion İstomin (1640-1717) tarafından Moskova’da yayımlanan Slav öyküleri serisini kanıt olarak göstererek “çocukluğun Rusya’da 1690’larda keşfedildiği” tartışmalı savını ortaya atmıştır. Gramer ve din öğretmek için çarpıcı ilüstrasyonlar kullanan bu kitaplar, çocukların yetişkinlerden farklı bir algılama şekli olduğunu ortaya çıkardı. Okenfuss bu “keşfi”, eğitime duyulan ilgi sonucunda okulların, çocukluğun hayatın diğer evrelerinden ayırma işlevi görmesine bağlamakla, Ariès düşüncesini takip etti.¹⁸ Bazı tarihçiler bu dönemde, çocuklara yöne-

lik “yeniden oluşan” ilgiyi kültürel bağlamda açıklarken, diğerleri de ekonomik değişimin etkisini vurguluyorlar, 15. ve 18. yüzyıllar arasındaki dönemin Batı Avrupa’da kapitalizmin ortaya çıktığı dönem olduğunu savunuyorlardı. O zamanlar toplumun orta sınıfını oluşturan ebeveynler, çocuklarının miraslarını boşa harcamamalarını garantileyecek ve erkek çocukların en azından ticaret veya çeşitli mesleklerde başarılı olması için gereken beceriyi almasını sağlayacak şekilde önlem alıyorlardı.¹⁹

18. YÜZYIL: LOCKE, ROUSSEAU VE ERKEN ROMANTİKLER

Ariès, kitabında erken modern dönemin dışına pek çıkmaz. Bu da, 18. yüzyıl düşünürlerinin, seleflerine oranla çocukluk hakkındaki görüşlerinde günümüze en çok yaklaşanlar olduğu göz önüne alındığında, oldukça ilginçtir. Bu düşünürler, çocukların “kusurlu yetişkinler” değil, önemli birer varlık olduklarını öne sürmüşlerdir. Tarihçi Margaret Ezell, 18. yüzyılda çocuklukla ilgili davranışların değişmesinde John Locke’nin *Some Thoughts Concerning Education* (Eğitim Üzerine Bazı Düşünceler, 1693) adlı kitabının önemli bir etken olduğunu belirtir.²⁰ Locke’nin bu kitabı o dönemde çok yaygındır, yüzyılın ortasından önce on ikiden fazla baskısı yapılmış ve Fransızca, Almanca, İtalyanca, Hollandaca ve İsveççeye çevrilmiştir. Locke, çocukluğu *tabula rasa* [boş kağıt] olarak ele aldığı kitabın son paragrafında centilmenlerin oğullarının “beyaz bir sayfa ya da balmumu gibi, istenilen şekilde işlenebileceğini, kalıba sokulabileceğini ve biçimlendirilebileceğini” yazarak, çocukluk imgesine olumlu bir katkıda bulunmuştur.²¹ Bu fikrin, 18. yüzyıl Aydınlanma düşünürlerinin ilk günah öğretisi doktrininin izlerini silmek için başlattıkları uzun soluklu mücadelenin başlangıç hamlesi olarak ele alınıp alınamayacağı ise aydınlığa kavuşmamış bir noktadır. Locke’un eğitimin “insanoğlu üzerinde büyük bir farklılık” yaratacağı görüşünden hareketle, onun yeni doğmuş bir çocuğu iyi ya da kötü olarak görmediği çıkarımına varılabilir. Bununla birlikte, W. M. Spellman, Locke’un “Hıristiyanlığın ahlaksızlık kavramı”ndan kaynaklanan karamsar bakış açısını hiçbir şekilde değiştirmediklerini ileri sürer. *Some Thoughts*’taki mesajı, eğitimin uzun bir mücadele sonucu çocuğa “kendi eğilimlerine hâkim olabilmeyi” ve “isteklerinin, mantığına boyun

eğmesini sağlamayı” öğrettiğidir. Bununla birlikte, Spellman’a göre ne yazık ki Locke, alt tabakadan insanların Tanrı vergisi doğalarının rasyonelliğini reddedip, her zaman sonsuz bir sefalet içinde yaşayacaklarına kesin gözüyle bakmıştır.²²

Locke’un kitabı, en azından çocuklara (şanslı azınlığa) eski zamanlarda çok ender görülen biçimde şefkatle yaklaşılmasını sağlamıştır. Öğrencilerin çalışmalarından zevk alabilmeleri için öğretmenleri, çocukların “mizaçlarındaki değişiklikleri” yakından gözlemlemeye çağırmıştır. Ayrıca öğretmenlerin çocuklardan, yetişkinler gibi bir “tavır, ciddiyet veya uygulama” beklememelerini önermiş ve “... kendi yaşlarına uygun aptalca ve çocukça hareketleri yapmalarına izin verilmesini” önermiştir. Yine de, son tahlilde, Locke çocukluk konusunda olumsuz bir anlayış sergilemiştir. Bu anlayış, onun, çocukların muhakeme etmek konusundaki kapasitelerini erken yaşlardan, “hatta beşikten itibaren” geliştirme isteğinden kaynaklanmaktadır. Çocuklar dikkatsizlik, aldırmaçlık ve ciddiyetsizlik gibi özellikleri yüzünden yardıma ihtiyaç duyarlar: Onlar, “doğuştan zayıf insanlar kadar korunmasızdırlar.”²³

Bu yüzden 18. yüzyılda çocukluğun yeniden yapılanması konusunda ana figür Jean-Jacques Rousseau olmalıdır. Peter Coveney’e göre Rousseau, Hristiyanlığın doğuştan günahkârlık öğretisine, çocuklardaki doğuştan masumiyet kültürü savıyla, şiddetle karşı çıkmıştı.²⁴ Fikirleri her zaman yeni olmasa da, *Emile*’i okuyanları çelişkiler ve tahrikler yumağıyla hayrette bırakmıştı. Çalışma –kadın Sophie için olmasa da, erkek Emile için– radikalliği çağırıyordu ve şu ünlü sözlerle başlıyordu: “Yaratıcının ellerinden ayrılırken her şey iyidir, insanın elinde ise her şey bozulur.” Bu sebeple çocuk, doğduğunda masumdur; fakat “önyargılar, iktidar, zorunluluklar ve etrafımızı saran toplumsal kurumlar gibi sebepler” yüzünden kendini oluşturmama riskiyle karşı karşıyadır.²⁵ Rousseau kitabını çocukluğun dönemleri üzerine kurmuştur. Bu dönemler yaşamın ilk üç yılı süresince “içgüdü dönemi”, dört ila on iki yaş arasında “duygular dönemi” ve ergenlik süresince “düşünceler dönemi” olarak sıralanmıştır. Rousseau, Locke’un çocuklarda mantığın ergenliğin erken dönemlerine kadar gelişmemiş olması nedeniyle, onlara mantıklı yaklaşılması gerektiği önerisine

Masumiyet Çağı, Joshua Reynolds, 1788.
Plymouth Kent Müzeleri ve Sanat Galerisi
Plympton St. Maurice koleksiyonu

gülüp geçer. Doğanın, çocukların yetişkin oluncaya kadar, çocukluklarını yaşamalarını istediğini belirtir. Çocukların görüşü, düşüncüsü, hissedışı ve özellikle de mantığı kendine hastır: yetişkinlerin “zeki” ve “insani” tarzına karşılık, çocukların “hassas” ya da “nahif” bir akıl yürütme biçimi vardır. Oldukça küçük olanlar bile iyi ile kötü olanı birbirinden ayırt etmek konusunda sıkıntı çekmeyeceklerdir.²⁶ Masum olduklarından, doğal hallerine uygun olanı seçecekler ve sonra da sadece doğru olanı yapacaklardır. Bazı zararlara sebep olabilirler, ama bunu isteyerek yapmazlar. Böylece derslerini insanlar yerine nesnelerden örneğin zarar verdikleri mobilyalardan ya da kırdıkları camlardan mahrum kalarak da alabilirler. Rousseau “çocukluğa saygı gösterilmesi” ve “doğanın, biz onun yerine geçmeden önce, uzun bir süre etkili olmasının sağlanması” konusunda uyarmıştır.²⁷

Romantiklerin ilk olarak 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında ortaya attıkları çocukluk anlayışı, yaşamın bu dönemine ait Rousseaucu ma-

sumiyet anlayışında küçük bir farklılaşmaya neden oldu. Rousseau, çocukların yaşamlarının ilk on iki yılı boyunca erdemli olduklarını ve sadece “olumsuz bir eğitimin” onları ahlaksızlıklardan koruyacağını öngöremiştir. Edebiyat tarihçisi David Grylls’ten bir alıntı yapacak olursak, Romantikler Rousseau’nun aksine çocukların “derin bir bilgeliğe ve ince, estetik bir duyarlılığa sahip, ahlaki gerçeklerin tamamen farkında” olduklarını öne sürmüşlerdir.²⁸ Çocukluğu eğitime –özellikle erkek çocukların eğitime– ayrılan bir dönem olarak gören Aydınlanmacı düşünce yerini, çocukluk döneminin kişinin yetişkin varlığının yaratılmasında, kayıp fakat yine de çok önemli bir aşama olduğu düşüncesine bırakmıştır. Sonuç çocuklar ve yetişkinler arasındaki ilişkinin yeniden tanımlanması olmuştur: artık çocuklar eğitmenleri eğitecektir.²⁹ Yazar Louisa May’in babası, yenilikçi eğitimci Branson Alcott (1799-1888), kızlarıyla birlikte geçirdiği bir süreden sonra “çocukluk beni günahlarımdan arındırdı” demiştir.³⁰

Sanatçılar ve yazarlar, Rousseaucuların ve Romantiklerin çocukları anlayışlarını yansıtan birçok güçlü imge yaratmışlardır. 18. yüzyılın sonunda, Sir Joshua Reynolds ve Thomas Gainsborough gibi İngiliz portre ressamaları asillerin ve aristokratların çocuklarını, gelecekteki zenginlik ve statülerini anlatacak şekilde değil de, olgunlaşmamış halleriyle resimleyerek bir geleneği yıkmışlardır. Bu ressamlar öznelarının bedenlerinde, yetişkinlerin ve çocukların dünyaları arasındaki büyük ayrımı, çocuğun masumiyeti ile yetişkinin deneyimini karşılaştırarak yansıtmışlardır. *Age of Innocence* (Masumiyet Çağı, 1788) resminde, Reynolds büyük yeğeni Offy’yi güzel, fakat ağırbaşlı bir kız çocuğu olarak resmederken, kendi düşüncelerini yansıtmaktadır. Anne Higonnet’in belirttiği gibi, iri gözleri, pürüzsüz teni ve küçük elleriyle ressamı etkileyen çocuk, bu nedenle şekilsiz beyaz bir giysi içinde resimlendirilmiştir. Sir Thomas Lawrence’ın *Bayan John Angerstein ve oğlu John Julius William’ın portresi* (1799) adlı resminde de dalgın oğlunun yanında duran duygusal anne haşmetli bir görünüm arz eder. Aynı şekilde, Amerika’da 1750’den sonra yapılan aile portrelerinde çocuklar ortaya çıkmaya hazır yetişkin kimlikleriyle değil, haşarı ve toy halleriyle betimlenmiştir.³¹

Bayan John Angerstein ve oğlu
John Julius William'ın portresi,
Thomas Lawrence, 1799.
Sanat ve Tarih Müzesi, Cenevre.

Fotoğraf: Maurice Aeschimann.

Romantik şairler çocukluğun masumiyetinin “keşfedilmesi”nde önemli rol almışlardır. Victor Hugo “Kristof Kolomb sadece Amerika’yı keşfetti. Bense çocukluğu keşfettim” açıklamasını yapmıştır.³² William Wordsworth’un lirik şiiri *Ode: Intimations of Immortality from Recollections of Childhood* (Od: Ölümsüzlük Üzerine Dolaylı Düşünceler, 1807), çocukluk konusundaki 19. yüzyıl düşüncelerinde, Freud’un günümüz düşünceleri üzerindeki etkisine benzer bir etki yaratmıştır. “Biz güzelliğin izini süren bulutlar olarak doğduk” ve “cennet bebekliğimizin ayakları altında-

dır!” dizeleri daha sonraki yazarlar tarafından defalarca alıntılanmış, kullanılmış ya da uyarlanmıştır.³³ “*Nature’s Priest*” [Doğa’nın Rahibi] şiirinde anlatılan, yıllar geçtikçe çocuğun ileriye görme özelliğinin kaybolmasıdır:

Az kaldı, ruhun toprağa inecek
Alışkanlıkların ağırlaşp üzerine çökecek
Öyle bir üşütecek ki seni, bir ömür gibi içine işleyecek!

Alman Romantikler de çocuklar için benzer şekilde yüceltilmiş görüşler ürettiler. Jean Paul Richter *Levana* (1807) adlı eserinde eğitim ile ilgili bir sistem önermiş, çocukların “cennetten gelen haberciler olduklarını” ve “dünya yüzündeki her bir çocuğun bize tuhaf, melek huylu ve doğaüstü bir varlık olarak görüldüğünü” söylemiştir.³⁴

Romantiklerin çocukluk hakkındaki düşünceleri önceki görüşleri yok edememişti. Başlangıçtaki çocukları ilk günahla lekeleyen eski gelenek çok zor yok olmuştu. İngiltere’de Evangelist hareketin yükselmesiyle, 18. yüzyılın sonlarından günümüze kadar bu görüşte bir artış bile oldu. Katı bir ahlakçı olan Mrs. Sherwood düşüncesini şöyle dile getirmiştir: “Bütün çocuklar doğuştan kötüdür ve bu kötülük onları yönlendirdiğinde dindar ve sağduyulu ebeveynler onların saygısız tutkularını mümkün olan her an, her şekilde kontrol etmelidir.”³⁵ Ayrıca çocukların masumiyeti hâlâ yetişkinlerin dünyalarına erken yaşta katılan genç nüfusun çok az bir kısmını kapsamaktaydı. Yeni fikirler aile yaşamı ve eğitim konusunda bir ilginin geliştiği orta sınıf çevrelerinde kuvvetli yankı buldu. Bu fikirler aynı zamanda Fransız ve Sanayi devrimlerinin gerilim ve acılarına karşılık güçlü bir panzehir işlevi de taşıyordu. Coveney’in de belirttiği gibi Makine Çağı’nda, çocuk kolayca hayal gücü ve duyarlılığın sembolü haline dönüşmüştü.³⁶

UZUN BİR ÇOCUKLUK VE ERGENLİK DÖNEMİNE DOĞRU, YAKLAŞIK 1900

Sonuç olarak, birçok uzman 19. yüzyılın sonlarını ve 20. yüzyılın başlarını, modern çocukluk anlayışının oluştuğu dönem olarak göstermiştir. Viviana Zelizer 1870’lerle 1930’lar arasında Amerika’da ekonomik olarak “değersiz”, ama duygusal olarak “paha biçilmez” çocuk kavramının ortaya

çıkıldığını belirtmiştir. 19. yüzyılın ortasında orta sınıf şehirli, çocukların ekonomik olarak değersiz oldukları anlayışına sahipti. Bununla birlikte, çocuk emeği yasaları ve zorunlu eğitim “sınıf farklarını yok edinceye kadar”, işçi sınıfı aileleri çocuklarının kazandığı gelirden faydalanmaya devam etmiştir. Çocukların işyerlerinden uzaklaştırılmalarını desteklemek için, Amerikalı reformcular çocukluğun “kutsanmasını” sağladılar. 1905’te çocuk emeğinden faydalanmanın “kutsal bir şeye dokunarak saygısızlık etmek” olduğu söylendi. Sonuç, çocukların duygusal değerinin hem işçi sınıfı, hem de orta sınıf çevrelerinde kitlesel yükselişiydi.³⁷ Caroly Steedman İngiltere’de de aynı dönemde “çocukluğun yeniden kavramsallaştırıldığını” gözlemledi. Steedman, Romantik çocuk anlayışının yeni ve politik bir versiyonunu yerleştirmeye çalışan sosyalist entelektüel Margaret McMillan’ın çalışmaları üzerine odaklandı. McMillan, masumiyet ve ölüm konusundaki özgün düşünceleri, büyüme ve güçten düşmenin gizemlerini keşfetmesine yardımcı olacak şekilde kullanmıştı. Bu şekilde, vasıfsız yoksul işgücü olarak kullanılarak çocukların gelişiminin engellendiğini vurgulamış oldu. McMillan’ın *Marigold* (1922-2) adlı eseri tuhaf, çirkin bir kız çocuğun etrafındaki yetişkinlerin duyarlılığına sahip Goethe’nin *Mignon*’unu akla getiriyordu.³⁸

1900’lü yıllarda ergenliğin “keşfedilmesi” de önemlidir.³⁹ Amerikalı psikolog G. Stanley Hall ergenliğin diğer dönemlerden farkını gösteren ilk düşünür değildi. Onun oldukça ukala tarzıyla “akademik” yazımın neredeyse karikatürü olan, iki ciltlik muazzam çalışması *Adolescence* (1904) şaşırtıcı bir şekilde bu kavramı oldukça yaygınlaştırdı. Hall, ergenliğe yaklaşımını, özetleme kuralı üzerine dayandırdı.⁴⁰ Ona göre, bireyler hayvan kökenlerinden medeniyete kadar insan ırkının gelişimini takip etmekteydi. Sekiz ve on iki yaş arasında çocuk “insan evriminin biraz uzak, belki de bir pigme aşamasını” temsil ediyordu. Ergenlik “yeni bir doğuş” getirmekteydi ve çocuksu bir asilikten olgunluğa geçiş aşamasıydı. “Gelişim... çok eski dönemlerde, önceki ahlak ilkelerinin yıkıldığı ve daha yüksek aşamalara geçildiği zamanki fırtınaları ve gerginliği hatırlatır.”⁴¹ Tabii ki tarihçiler çocukluk durumunda olduğu gibi “ergenlik” konusunda da bilincin erken modern döneme mi, yoksa ortaçağ Avrupası’na mı dayandırılabilirliği konusunda tartışmaktadırlar.⁴² Kavramları yeniden gözden

geçirme yandaşları, hemen hemen hepsi erkekler arasında yaygın olan geçmişteki bazı grup ve örgütleri sayıyorlar; bunlar, bugün ergenliğe atfettiğimiz gereksiz şiddet gibi bazı işlevleri yerine getiriyorlardı. Fransa'daki 12. yüzyıl aristokrat gençlik grupları, erken modern dönemde İngiliz kasabalarındaki çırak çocuklar ve 16. yüzyıl Avrupa'sında birçok yerde gençler arasında görülebilen *abbayes*, *capitanages*, *Königreichen* böyle kuruluşlardı.⁴³ Bir o kadar önemli olan da, sosyal bilimcilerin, ergenliğin de aynı çocukluk gibi kültürel bir yapılanma olduğunu belirtmeleridir.⁴⁴ Hall "öfke ve gerginliğin" ergenliğin evrensel bir özelliği olduğunu ve ergenliğin başlangıcıyla birlikte fizyolojik olarak ortaya çıktığını dile getirir. Böylece kendi sosyal ve kültürel çevresini ve modern Batı'da genç insanların yüzleşmek zorunda olduğu olağandışı baskıları yansıttığı olasılığını reddeder. Bununla birlikte, Hall'un düşüncesi bebeklik ve yetişkinlik arasındaki geçiş dönemi fikrini güçlendirmiştir. Hall, çocukların haşarı, "kabile halinde, yağma, avlanma, balık avlama, dövüşme, aylaklık etme ve oynama eğilimlerinin" sadece "eğer ortam sağlanırsa" gerçekleşebileceğini söyler. Benzer bir şekilde, on dört yaşından yirmili yaşların ortasına kadar süren ergenliğin uzun bir bölümünde heves ve tembellik, mutluluk ve kasvet, bencillik ve fedakârlık gibi çelişkili dürtülerin dizginlenmesi gerektiğini belirtir.⁴⁵

19. yüzyılın sonlarından beri uzun süreli bir çocukluk ve ergenlik dönemi belirleme konusuna artan ilginin nedenlerinden biri de genç insanların yaşa bağlı olarak oluşturulan okullarda yetişkinlerden gitgide daha fazla ayrılması olabilir. Bununla birlikte, yoğun gelecek kaygıları, bu tartışmalar da olumsuz bir etkidir. 19. yüzyıl bilinçli olarak bir ilerleme çağıydı ve birçok insan endüstri toplumunun yol açtığı gelişmelerden hoşnut değildi. Yüzyılın sonuna doğru yükselen rekabet ortamında, Avrupa'daki eski güçler, yeni güçler –özellikle Almanlar, Ruslar, Amerikalılar ve Japonlar– tarafından alaşağı edilmekten korkmuşlardı. Fransız seçkinleri Ren boyunca hızla artan nüfusa karşılık, kendi doğum oranlarının düşmesi, yani "depopülasyon" sorunuyla uğraşıyorlardı. İlginçtir ki, Almanlar da kısa bir süre içinde tutucu ve dindar gruplar arasında benzer bir sorunla karşılaştılar, onların da doğum oranları 1890'larda düşmeye başladı.⁴⁶ İngilizler "ulusal verim" önem kazanmaya başladıkça, endüstriyel ve askeri konularda kendile-

rini yetersiz hissetmeye başladılar. Yenilmez olduğu düşünülen emperyalist bir gücün bir avuç çiftiye yenmek için uğraştığı Boer Savaşı onlar için tamamen aşağılayıcı bir deneyimdi. Boy Scouts'un (İzci Çocuklar) kurucusu Baden-Powell, İngilizlerin genç Romalıların yolundan giderek, "işlerinde herhangi bir kuvvet veya vatanseverlik olmayan kararsız izci çocuklara" dönüşmesinden ve imparatorluklarını kaybetmesinden korkmuştur.⁴⁷

Batı'da daha gelişmiş, fakat "yorgun ve hassas" bir medeniyette yaşayanların fiziki ve ahlaki koşulları konusunda da genel bir tedirginlik hâkimdi. Tarihçiler ulusal nesillerin "yozlaşmasını" açıklamak için tıp terminolojisinden yararlandılar. Basın, 1900'lerde Londralı tehlikeli holigan ve Parisli *apaçi* figürleriyle sembolize edilen genç sokak çeteleri tarafından işlenen suçların heyecanlı hikâyelerini anlatarak, bu korkularla kendi çıkarları doğrultusunda oynamaktaydı.⁴⁸ G. Stanley Hall "tarihi olmayan bir ülke" olan Amerika'nın risk altında olmasından endişeliydi: "gençlik hiçbir zaman hem sapkınlık, hem de tutuklanma tehlikesine, günümüzde ve ülkemizde olduğu kadar maruz kalmamıştır." Hall özellikle "tutkularıyla, sorunlarıyla, yerleşik meslekleriyle ve pasif uyarıcılarıyla şehir yaşamının büyümeğe olduğuna" dikkati çekmiştir.⁴⁹ Madalyonun öbür tarafına bakmak için, gelişen neslin sağlık, eğitim ve ahlaki refahına eğilmek gerekir: 1910'da bir İngiliz gazetesi şöyle der: "günümüz çocuğu geleceğin kilidini elinde tutmaktadır."⁵⁰ Bu dönem, Child Studies Movement'da (Çocuk Çalışmaları Hareketi) rol alan kurumların, izciler ve Alman *Wandervogel* gibi organize gençlik hareketlerinin dönemi.

Ortaçağda çizilmeye başlanan çemberin, 20. yüzyılın sonlarında çocukluğun yok oluşuyla tamamlandığını söylemek tartışmayı sonuçlandırmak için uygun olacaktır. Çocukluk fikrinin görece olarak modern bir keşif olduğunu ileri süren Ariès'in takipçisi Neil Postman, 1982'de "nereye bakarsanız bakın yetişkinlerin ve çocukların davranışları, dilleri, tavırları ve istekleri –hatta fiziksel görünüşleri bile– yavaş yavaş birbirinden ayrılmaz hale gelmektedir" gözlemiyle Ariès'in fikirlerini günümüze uyarlamıştır. Postman, tarihçilerin sosyal bir çalışma eskimeye başladığında ona yönelmelerine kanıt olarak, çocukluğun tarihi konusundaki artan yayınları gösterir!⁵¹ Geçmişe bakarak yapılan küçük bir değerlendir-

meyle bile, Postman, günümüzde yaşlar arası ilişkilerdeki gelişmeleri gözlemlemekte isabetlidir, çocukların masumiyeti ve korunmasızlığı konusundaki varsayıma açıkça karşı çıkar, fakat “yok oluş” derken, Ariès tarafından öne sürülen “keşif” deyiminde olduğu gibi abartıya kaçır.³² Çocukluğun sürekli değişen formlarını ön planda sosyal bir yapılanma olarak ele almak daha akla yatkın bir yaklaşımdır.

SONUÇ

Birçok tarihçi, bulgularının önemini biraz dramatize etmek uğruna, çocukluğun “keşfedilmesi” konusunda abartılı iddialarda bulunarak, kuşkusuz riske atılmışlardır. Bu konudaki herhangi bir uzun süreli araştırma, bir döneme ait kilit bulguları sınırlandırma konusundaki çabaları gülünç duruma düşürür. Çocukluğun kültürel tarihi kendine has dönüm noktalarına sahiptir, fakat aynı zamanda, yüzyıllar geçtikçe başladığı yere dönebilmektedir, bir çocuk 20. yüzyılın başında da, ortaçağın başında da ahlaksız bir varlık olarak görülebilir. Bir tarafta, uzun dönemde çoğulcu şehir toplumuna geçiş gittikçe daha uzun bir çocukluk ve ergenlik dönemi anlayışını ortaya çıkarmıştır. Gerek 12. yüzyıl İtalyası’nda, gerekse Sanayi Devrimi İngilteresi’nde orta sınıflar, gençler ve yetişkinler arasında belirli bir ayrıma ve kapsamlı bir eğitime ihtiyaç duyulduğunu kabullenmişti. Diğer taraftan, Hıristiyanlık ve Aydınlanma gibi kültürel etkiler, doğrusal olmaktan çok, döngüsel olan birçok tartışmaya yol açtı. Sıra, şimdiye kadar sözünü ettiğimiz bu konuları bir araya toplamaya geldi.

3. ÇOCUKLUĞUN KÜLTÜREL TARİHİNDEKİ BAZI KONULAR

Tarih literatürünün büyük bir kısmında, karşımıza çocuklukla ilgili çelişkili fikir ve duygular çıkmaktadır. *Çelişki* ve *belirsizlik* kelimelerinin tarih içerisinde birbirinden oldukça farklı dönemlerde bu kadar sık ortaya çıkması ilginçtir. Öyleyse toplumların çocukluk konusunda uyuşmayan anlayışları olduğunun düşünülmesi pek de şaşırtıcı olmasa gerek. Bundan önceki bölümlerde “çocukluğun kapsamı, doğası ve önemi” konusun-

da, düşünöldükçe konu ile ilgili tartışmalarda ortaya çıkan farklılaşmış imgelerden bahsedilmişti.' Çocuklar dünyaya geldiklerinde masum mudur, yoksa ilk günahın lekesini mi taşır? Çocuklar doğduklarında boş bir sayfa mıdır, yoksa birçok içsel özelliğe sahip olarak mı doğarlar? "Kısa" mı, yoksa "uzun" bir çocukluk mu yaşamaladırlar: başka bir deyişle, ailelerince şımartılmalı mı, yoksa yetişkinlerin dünyasına mı gönderilmelidir? Esas vurgu yaş üzerine mi, yoksa cinsiyet üzerine mi olmalıdır; yani "çocuklar" üzerinde mi, yoksa "erkek ve kız çocuklar" üzerinde mi olmalıdır? Konu hakkında radikal bakış açısına sahip olanlar bulunabilir ve tarihin değişik zamanları içerisinde ileri ya da geri hareket edebilirler. Yine de birçok yorumcu, uçlar arasında bir yeredir. Bebekleri küçük melekler ya da küçük şeytanlar olarak düşünmek veya çocukları koruma sorumluluğunu hissetmekle onlar tarafından perişan edilmekten korkmak arasında gidip gelmek kolaydır.

AHLAKSIZLIK/MASUMİYET

Bir ilahi, sorunun Âdem ve Havva ile başladığını söyler: "Gör, kötlük içinde şekillendim; ve annem günah içinde fark etti beni." İlk Hristiyan günah öğretisi aslında Aziz Augustinus'un (354-430) 4. yüzyılda kâfir Pelagius inancıyla karşılaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Aziz Augustinus, yaradılış yoluyla günahın lekesinin nesilden nesile aktarıldığını söylemiştir. *Confessions* [Günah Çıkarmalar] adlı eserinde, Tanrı gözünde "hiç kimsenin, dünyada bir gün yaşayan bir çocuğun bile günahsız olmadığını" belirtir. İlk günahın affedilmesi ancak vaftiz töreni sırasında gerçekleşebilir. Edebiyat tarihçisi Robert Pattison'un gözlemine göre, Augustinus'un bu düşüncesi "dogmaların ağırlığını çocukların üzerine yüklemiştir."² Çocuk artık bilinçli bir varlık olarak görölmekte ve bu bakımdan yetişkinlerden bir farkı da kalmamaktaydı. Vaftiz olmadan ölecek kadar talihsiz olan çocuklar, bu yüzden cehennemin alevlerine yollanacaktı. Augustinus çocuklara karşı tamamen acımasız değildi: "Beraber yürümekte olan iki insanın arasına giren masum bir çocuğa vurulması" âdetine karşı çıkmıştı.³ Yine de, bebeklerin günah içinde doğduğuna dair katı inancı, 12. yüzyıla kadar bebeklerin masumiyetini savunan düşünceye baskın çıktı.

Luther ve reformun diğer Protestanları ilk günahın önemini vurgulayarak, konuyu yeniden gündeme getirdiler. 1520'lere ait bir Alman vaazında bebeklerin yüreklerinin "zina, evlilik dışı cinsel ilişki, iffetsiz arzular, şehvet düşkünlüğü, putlara tapma, büyüye inanma, düşmanlık, tartışma, tutku, öfke, sürtüşme, kavga, hizipçilik, nefret, cinayet, sarhoşluk, oburluk" gibi şeyler için attığı ileri sürülmüştür. Luther, çocukların doğası üzerine "akla gelmez tanıklıkları" bizzat yaşamıştır. Bir taraftan ilk günahın, yetişkinlerin içinde olduğu kadar, çocuğun içinde de derinlere yerleşmiş olduğunu iddia etmiştir. Diğer taraftan, çocukların, onun sevecen sözleriyle "Tanrı'nın küçük maskaralarının" yaşamlarının ilk beş-altı yılı boyunca masum olduklarını ileri sürmüştür.⁴ İngiliz ve Amerikalı Püritenler çocukların, kalplerinde kötülükle doğduklarını, "iyiyi de, kötüyü de yudum yudum içmeye hazır küçük ağızlı çanaklara" veya doğru tarafa da, yanlış tarafa da yatırılabilir genç dallara benzediklerini söyleyerek, konuyu yeniden yorumlamışlardır. 18. yüzyılda Virginia'da Presbiteryen Samuel Davis, kendi oğlunun "küçük bir melek mi" yoksa "küçük bir iblis mi" olduğunu merak eder.⁵ Bazen Katolik Püritenler olarak da tanımlanan Jansenistler, çocukları kötülükleri yüzünden Protestanlar kadar şiddetli suçlamışlardır. Port-Royal'daki kalelerinde içlerinden biri "içimizde ölünceye kadar yok olmayacak bedensel arzuların etkileri onlarda [çocuklarda] daha şiddetlidir, çünkü onların mantıkları daha zayıftır ve henüz dünya ile ilgili bir deneyimleri de yoktur" diye bağirmiştir. Çelişkili olsa bile, çocukların kötü planlarını uygulayamamaları veya onlardan sorumlu olanların çabalarına direnememeleri sebebiyle çok zayıf olmaları, onları örnek Hristiyanlar yapmıştır. Bir çocuğun ebeveynlerine olan güveni, yetişkinlerin Tanrı inancına mükemmel bir örnek oluşturmaktadır.⁶

Çocukların başta masum oldukları inancı da yine Hristiyan geleneğine dayanmaktadır. Aziz Matta İsa'dan şöyle bir alıntı yapar: "Size, dininizi kabul edip, küçük çocuklar gibi masum olana dek cennete giremeyeceğinizi bildiriyorum." Erken ortaçağda manastırlarda çocukluğu öven sözler duyulmaya başlandı. Bu noktada, çocukların şeytani güçlerin mi, yoksa İlahi güçlerin mi araçları olduğu konusundaki fikirler, iki ayrı grupta toplanmaktaydı. Tarihçi Janet Nelson, geleceğin aziz(e)lerinin erken yaşlardaki

Tanrı inançları hakkındaki hikâyelerinin, Kilise'nin çocuklar hakkındaki çelişkili görüşlerini vurguladığına parmak basar. Çocukluğun altında yatan anlayışı gözlemleyen Nelson'a göre bu anlayış, çocukların davranışlarını iyi ya da kötü, doğaüstü güçlere bağlı olarak yorumlayan iki uç görüş arasında gezinmekteydi.⁷ Augustinus'un görüşüne ilk büyük saldırı, 12. yüzyılda Peter Abelard ve Peter Lombard'ın vaftiz edilmemiş çocukların cehenneme gideceği görüşünü reddetmeleridir. 13. yüzyılda Aziz Aquinolu Tommaso bebeklerin ruhları için, onları alevlerden koruyacak, fakat Tanrı'ya doğrudan ulaşmalarını da engelleyecek özel bir *limbus puerorum* seçmiştir. Ortaçağ papazı için çocukluğun en iyi tarafı, onun cinsel şehvetten uzak oluşuydu. İngiliz Bartholomew 1230'da çocuğun (*puer*) zayıf "cinsel hareketleri" sebebiyle, doğal masumiyetin (*puritas*) adını aldığını yazmıştır.⁸

Protestanlar da Katolikler gibi benzer bir çizgi izlemiştir: Philip Greven Amerika'da 17. ve 18. yüzyıllarda "katı Evangelist" ebeveynlerin, çocuklarının masumiyetine bütün kalpleriyle inanan "ılımlılarca" dengelendiğini söylemiştir.⁹ Aslında, çocukluğun masumiyetle bağdaştırılması, Batı kültürüne, özellikle Romantiklerin 19. yüzyıla damgalarını vurmasından sonra tamamıyla yerleşti. Bir şiirde çocukların melek gibi olduklarından bahsetmek başka bir şeydi, bir romanda çok yönlü bir karakteri yaratmak veya masumluktan çok uzak olan sokak afacanlarıyla uğraşmak başka bir şey. Charles Dickens, *The Old Curiosity Shop* ([Antikacı Dükkanı], Oscar Wilde, Küçük Nell'in ölümünü okurken insanın gülmemek için taş kalpli olması gerektiğini, alaylı ama hoş bir şekilde söylemiştir) veya *David Copperfield*'deki çocukları anlatırken bazen aşırı hassasiyete kapılmıştır. Fakat Peter Coveney'in de gözlemlediği gibi, Dickens tarzı en güçlü çocukluk betimlemelerinde, dokunaklılığın yüceltme ve sefaletle iç içe girdiği görülür. Viktorya dönemi çocuğunun etrafını saran duygusallık, Freud'un insan kişiliği hakkındaki teorilerin ortaya çıkışıyla dağılır.¹⁰

DOĞA / YETİŞTİRME

Ortaçağ yazarlarının çocuklara yeterince eğilmemiş olmalarının bir sebebi de, yaşamın ilk yıllarının kişiliğin oluşumunda önemli olduğu konusundaki düşüncelerimizi paylaşmıyor olmalarıydı. Doris Declais Berkvam,

12. ve 13. yüzyıl ahlakçılarına göre çocuğun yetiştirilişinin ancak doğasıyla uyum içinde olduğunda etkili olacağı ve doğanın bireysel koşullardan çok, sınıf ve cinsiyet unsurlarından etkilendiği görüşünün benimsendiğini, dönemin Fransız metinlerinden ortaya çıkarmıştır. Soylu bir çocuk, köylüler ya da tüccarlar tarafından büyütülmüş bile olsa, gerçek doğası bu uygun-suz koşullara veya çevreye direnerek kendini gösterir. Örneğin, *Tristan de Nanteuil*'de Doon, kendisini yetiştiren ormancıların sahip olduklarının çok ötesinde harcamalar yaparak ve manevi erkek kardeşini öldürerek, kendi soylu kökenini belli eder. Bizim için şaşırtıcı bir şekilde yazar, bütün bu olup biteni gelişmekte olan bir şövalye için kabul edilebilir, hatta kahramanca bir durum gibi anlatır. Aksine, 12. ve 16. yüzyıllar arası Almancasıyla yazılmış metinlerde soylu olarak yetiştirilmiş alçak bir karakter olan Yahuda mutlaka kötülük yapacaktır. Bir anlatıcının “bir leopar derisini alıp bir eşeğin üzerine diken ve onun bir leopar gibi atlamasını bekleyen kişi, her kim olursa olsun, küçücük bir çocuktan daha akıllı değildir” yorumu tartışılabilir mi? Berkvam’a göre ortaçağ anlayışında insanın doğası, onun yaşamı üzerindeki en kuvvetli etkiye sahipti, onsuz yetiştirme ve büyütmenin hiçbir etkisinin olmayacağı hammaddeydi. Kalıtsal aristokrasi bu çıkarımı soyluluğunu kanıtlamak için kullanmıştır. Hatta gençlerin, Gurnemanz’ın talimatlarıyla hayatının sonlarına doğru şövalye olan Parzival gibi, kendi içinden gelen çağrılara derhal yanıt vereceğine inanmak istemişlerdir.¹¹ Kişinin doğası üzerinde bu kadar çok durulmasına karşı çıkanlar da olmuştur. Ortaçağın sonları, “çocuğun farklı kalıplara sokulabilen yumuşak balmumu veya doğru yöne eğilmesi gereken körpe bir ağaç” gibi olduğu düşüncelerine yabancı değildi. Eğitimciler çocukluğu eğitime en iyi yanıt veren dönem olarak tanımladılar ve bundan dolayı çocukların izlemesi için iyi örnekler sunmanın önemini vurguladılar.¹²

Doğa ile yetiştirme arasındaki denge, Rönesans sonrasında yetiştirme olgusu lehine bozuldu. Özellikle orta ve üst sınıflar, çocukların yetiştirilmesine ve ahlakçılardan alınan tavsiyelere daha çok önem vermeye başladılar. “Beşiği sallayan el, toplumun kaderini çizendir” fikri önem kazandı. John Locke “tanıştığımız insanların yüzde doksanı, eğitimi neyse odur; iyi ya da kötü, yararlı ya da değil” açıklamasını yapmıştır.¹³ Locke, ay-

nı zamanda “çocuklarda görülebilen çeşitli ruh hallerine, farklı eğilimlere ve bazı hatalara” çözümler bulmak için, kalıtsal etkileri de göz önüne almak gerektiğini söylemiştir.¹⁴ Aydınlanma döneminde, ormanlarda tek başlarına dolaşan bazı “asi” çocukların bu konuya ışık tutabilecekleri konusunda büyük umutlar vardı. Özellikle Aveyronlu Vahşi Çocuk olayındaki gibi, bu çocukların konuşma dilini öğrenmede bile zorlanmaları, eğitimin gücüne olan Locke’çu inancı derinden sarstı.¹⁵

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başındaki çeşitli bilimsel gelişmelerle, toplumsal düşüncedeki çocuk gelişimine çevrenin etken olduğuna inananlara karşı bir tepki oluştu. Başka bir deyişle, bilim adamları çocuğun dünyaya boş bir sayfa olarak geldiğini reddettiler ve genlerinde ne olduğunu araştırmaya başladılar. Zekânın kalıtsal olduğu iddiası, kimin hangi seviyelerde eğitim alacağı konusundaki sorulara önemli yanıtlar verebilirdi. 1906’da Karl Pearson, “çevrenin etkisi, kalıtımın etkisinin beşte biri, hatta onda biri kadardır” düşüncesini savunan Locke’un fikirlerini çürüttü.¹⁶ Amerikalı psikologlar bu konudaki ilk çalışmaları yaptılar. Paris’te Alfred Binet (1857-1911) tarafından çocuklara uygulanan zihinsel yetenek testlerini, onun aklına bile gelmeyen amaçlar için kullandılar. Binet, 1905’te okulda performansları çok düşük olduğundan özel eğitim alması gereken çocukları belirlemek için testler uygulamıştı. Amerikalıların uygulamadaki amaçları ise çok daha farklıydı. Bu test sonuçlarının “doğuştan gelen zekâyı” ölçtüğünü ileri sürdüler. Bu düşüncüyü bütün çocukların tek ölçekli bir IQ [zeka katsayısı] testiyle değerlendirilmeleri, yeteneklerine göre eğitim almaları ve biyolojilerine uygun işlere yönlendirilmeleri gerektiği düşüncesi takip etti. Bu Amerikan öncüler daha da ileri giderek, farklı ırklar arasında önemli zekâ farklılıkları olduğunu da varsaydılar. Lewis Terman’a göre “zekâ sınırı” sorunu (70-80 düzeylerinde IQ) “güneybatının İspanyol-Kızılderili ile Meksikalı aileler ve ayrıca zenciler arasında pek yaygındı.” Bu sebeple Terman, bu ırklardan gelmekte olan çocukların “zor şeyleri öğrenmek zorunda kalmayacakları” ve “verimli işçilere” dönüştürülecekleri özel sınıflara ayrılmalı gerektiğini savunmuştur.¹⁷

İngiltere’de Cyril Burt da benzer bir şekilde düşünüyordu, fakat onu ilgilendiren farklı ırklar arasındaki değil, farklı sosyal sınıflar arasın-

daki ortalama zekâ seviyesinin değişimiydi. Oxford'un yüksek sınıfa mensup ailelerinin erkek çocuklarının alt ve orta sınıf çocuklarına göre testlerde daha başarılı olması sonucuna dayanarak (43 kişilik oldukça küçük bir deney grubuyla), 1909'da ebeveynlerin zekâsının çocuklarına aktarılabilceği iddiasını ortaya attı. Kariyerinin daha sonraki dönemlerinde, iyi bir eğitimin, nüfusun zekâ konusunda hiçbir zaman fazla bir gelişme gösteremeyecek olan büyük bir kısmı için harcandığını iddia etti. Onun öncelik verdiği konu, eğitim sistemi sayesinde "doğanın üstün yetenek ve kişilik bahşettiği bir avuç insanı" bulmak ve yetiştirmekti.¹⁸ Bu tartışmadaki en son eğilim de, insan doğası ve yetiştirme konularını birbirine üstün kılmaya çalışmaktansa, ikisi arasındaki etkileşimi vurgulamaktı.

BAĞIMSIZLIK / BAĞIMLILIK

İnsanlar yardıma muhtaç bir şekilde doğarlar ve kendi evlerinde bağımsız bir yaşama başladıklarında, çocukluğu ve gençliği geride bırakmış oldukları varsayılır. Köleler ve hizmetçiler gibi bazıları, hiçbir zaman tam bir bağımsızlığa ulaşamazlar ve hayatları boyunca bir çeşit "çocuk" olarak görülmenin onur kırıcılığını yaşarlar. Buna karşın, yaşça büyük çocuklar ailelerine gitgide daha az bağımlı hale gelerek, konumlarını belirsizleştirirler.

19. yüzyılda bile, Batı'daki çocukların büyük bir kısmı erken yaşlarından itibaren kendi geçimlerini sağlamaları için teşvik ediliyordu. Çiftçi ve zanaatkarların çocukları için yedi yaş, çocukların ailelerine evde, tarlada veya atölyede ufak tefek işler yaparak yardım etmeye başladıkları bir dönüm noktasıydı. Onlu yaşların başlarında yetişkinlerle birlikte çalışmaya başlar veya çırak olurlardı. Bu dönemde hizmetçi ya da bir çeşit çırak olmak için evi terk edebilirlerdi.¹⁹ Bu onlara küçük yetişkinlermiş gibi davranıldığı anlamına gelmiyordu, fakat çabuk yetişmeleri bekleniyordu. Yetişkinler bu konuda farklı görüşlere sahip olduğundan, bu geçişin ne kadar hızlı olduğu bilinmemektedir. Jerome Kroll'a göre ortaçağda küçük olmanın resmî tanımı "zaman, ulus, sınıf ve birçok sebep" nedeniyle değişebilmekteydi.²⁰ 12. yüzyıldan sonra, ortaçağ pedagojisi halkın eğitimine ağırlık verince, birçok uzman erken yaşlarda bir meslek öğrenmenin önemini vurgulamaya başladı. Aquinolu Tomasso, "bir şey ne kadar zorsa,

ona o kadar küçük yaşta alışmak gerekir” demiştir.²¹ Ortaçağ düşünürleri çocuğun gelişmekte olan yetişkin olduğu görüşünü, çocuklarla ilgili mucizelere diğerlerinden çok daha fazla önem vererek desteklemişlerdir. Kolonileşme dönemi Amerikası’nda Püritenler de çocuklardan çok şey beklemişlerdir. Her an ölebileceklerinden korkmaları nedeniyle, İncil’i okuyabilmelerini sağlayabilmek için onlara olabildiğince çabuk okumayı öğretmişlerdir.²² Geçmişte genç insanların hangi yaşta cinsel yaşama başladıkları da bir soru işaretidir. 17. ve 18. yüzyıllarda, az sayıda da olsa evlilik dışı doğan çocuğun olması, evlilik dışı “cinsel ilişkilerin” kanıtı olabilir. Daha inandırıcı bir örnek, Jean-Louis Flandrin’in Fransa’da gençlik libidosunun tamamen ilişkiye girmeden uygulayabileceği birçok çıkış yolu bulunduğunu öne sürmesidir. Genç insanlar homoseksüelliğe, mastürbasyona ve çiftçilerin “soyunmadan aynı yatakta yatma” gibi çeşitli flört geleneklerine yönelebirlilerdi.²³

16. ve 17. yüzyıllardan beri “orta sınıf”, çocukları ve daha sonra da ergenleri büyüklerin dünyasından uzak tutmaya etmeye çalışmıştır. Genç insanlar gittikçe “bebekleştirilmiş”, çalışmaktan uzak tutularak, cinselliklerini bastırmaları ve okullarda ya da kolejlerdeki eğitimlerini uzatmaları sağlanmıştır. Bu düşünceye göre, zayıf ve korunmasız bir varlık olan çocuk, dünyevi hırslardan uzak tutularak sürekli yönlendirilmeli ve sert bir disipline maruz bırakılmalıydı. Genç erkeklerin davranışlarını düzenlemek için sıkı çalışmaya ve bir kurallar silsilesine gereksinimleri vardı, özellikle dil öğreniminin onlara uygun olduğu düşünülürdü.²⁴ Yine de, çocuklara ilgi çekici ve yardıma muhtaç varlıklar olarak bakan ve Romantiklerden etkilenen görüşle, genç insanların yaşamlarındaki gerçeklerden bahseden görüş arasında farklılık vardır.

Rousseau veya G. Stanley Hall gibileri için gençlerin yirmili yaşlarına kadar ölçülü olduklarını söylemek başka, onların mastürbasyon ya da karşı cinsle çeşitli denemeler yapmasını engellemek bambaşka bir şeydi. 16. yüzyılın sonlarından sonra özellikle İngiltere, Hollanda ve Kuzey Almanya gibi Protestan bölgelerde “mastürbasyon” yapanların her çeşit güçsüzleştirici hastalık ve delilikle cezalandırılacağı söyleniyordu. Ünlü *Onania, or the Heinous Sin of Self-Pollution, and Its Frightful Consequences, in Both*

Sexes, Considered. With Spiritual and Physical Advice for Those Who Have Already Injur'd Themselves by This Abominable Practice (Mastürbasyon, veya Kendini Ahlaksızca Kirlletmenin Günahı, ve Her İki Cins İçin de, Bunun Bütün Korkunç Sonuçları. Kendini Bu Kabul Edilemez Eylemle Halihazırda Yaralamış Olanlar İçin Ruhsal ve Fiziksel Tavsiyeler, 1716) adlı kitabın sadece başlığı bile bu konunun ne kadar utanç verici olduğu hakkında bir fikir verebilir. 18. yüzyılda Lozan'daki tıp uzmanı Tissot'a, mastürbasyon yaptıkları yıllar boyunca karşılaştıkları semptomlar ve hastalıklardan söz ettikleri acı mektuplar gönderiyorlardı. Bununla birlikte, önerilen umutsuz iyileştirme metotları, ahlakçıların bile bu konudaki savaşı baştan kaybettiklerini bildiklerini gösteriyordu. Fransa'da 1840'larda bilim adamı F.V. Raspail bütün okul çocuklarının kâfurı emdirilmiş paçalı külotlar giymelerini istemişti; Dr. Demeaux mastürbasyon yapanları okuldaki çıplak denetlemelerle utandırmayı düşünüyordu.²⁵ Viktorya İngilteresi'ndeki orta sınıf reformcuları benzer bir mücadeleye girerken hem çocukların cinsel masumiyeti fikrinden bahsedip, hem de genç fahişeleri çetin seçeneklerle zorlama çelişmesine düşmüşlerdi.²⁶ 20. yüzyılın başında Freud ve diğerleri, çocuk cinselliği gerçeğini kabul etmişlerdi.²⁷ Çocukları bir maaş kazanmaktan alıkoymak için harcanan çabalar da, çiftçilerin ve işçi sınıfının çocuklarına aşıladığı "kısa zamanda bağımsızlığını kazanma" fikriyle çatışmaktaydı. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başında hükümetler fabrikalarla ilgili yasal düzenlemeler ve zorunlu eğitim uygulamalarıyla yeni bir model geliştirmeye çalışırken, benzer gerilimler birçok ülkede yaşandı. Arlene Skolnick, gelişim psikologlarının çocukların kapasitesini ve zihinlerinin yetişkin zihinlerine olan benzerliğini sürekli hafife almış olduğunu gözlemlemiştir.²⁸

YAŞ/CİNSİYET

İnsanlar geçmişte yaş konusundaki görüşlerini (yetişkinlere karşı çocuklar veya ergenler) cinsiyet konusundaki görüşleriyle (erkeğe karşı kadın) nasıl bağdaştırıyorlardı? Başka bir deyişle, kafalarında bir erkek ya da kız çocuğu için cinsiyetsiz (androjen) bir çocuk figürü mü vardı? Ortaçağ süresince yazılı kaynaklarda "çocuk" kelimesi kullanıldığında, kafalarda genellikle erkek çocuk vardı. Linda Paterson 12. ve 13. yüzyıllarda Gü-

ney Fransa'nın Occitan edebiyatında* kız çocuklardan hiç bahsedilmediğini farketmiştir. 12. ile 16. yüzyıl Almancasıyla yazılmış metinlerde bu konuya biraz eğilinmişse de, bu metinlerde erkeklerin yaşamları daha çeşitli ve ilgi çekicidir. Ariès, çocukları yetişkinlerden kıyafetlerle ayırmak konusundaki ilk girişimin 17. yüzyılda erkek çocuklarda uygulandığını, kız çocukların kıyafetlerinin ise kadınlarınkine benzediğini öne sürmüştür. Ariès'e göre önce erkek çocuklar üzerinde "uzmanlaşmıştır."²⁹

18. yüzyılın sonunda Romantik akımın başlamasıyla, soyluların erkek çocukların yetiştirilişine odaklanan edebi akım tersine döndü. Hatta Viktorya dönemi edebiyatında, ailenin yabancılaşmış üyelerini barıştıran veya yetişkinlere yaptıkları yanlışları gösteren bir kız çocuğu tipi oluşmuştu. Bu konuda Dickens'in eserlerindeki Sissy Jupe, Küçük Nell veya Florence Dombey ilk akla gelenlerdir.³⁰ Viktorya İngilteresi'nde çocuklara ve bebeklere uygun olan giyinme, beslenme ve beden hareketleri konusundaki tavsiyeler, cinsiyet farklılıklarını en aza indirmişti. Ancak, Deborah Gorham'ın açıklığa kavuşturduğu gibi, ebeveynler bu konuda rahattı, çünkü erkek ve kız çocuklar arasındaki doğuştan farklılıklar konusunda bizim bugün olduğumuzdan daha emindiler. Bir arada oynarlarken "kız çocukların güçleneceğini ve erkek çocukların kabalığının azalacağını" varsayarlardı.³¹ 19. yüzyılın başlarında orta sınıfın "erkeksi niteliklere sahip olma" hedefi 19. yüzyılın sonlarında "maskülenin" karşıtı olan "cinsiyetsizlik"e yöneldi.³² İngiltere devlet okullarında 1820 ve 1830'lar boyunca Thomas Arnold gibi önemli kişilerce geliştirilen "dindar olma ve iyi öğrenme" programı eskiden beri "kadınsı" görülen erdemlerle iç içeydi. Thomas Hughes'in roman kahramanı Tom Brown, oyun alanındaki üstünlüğüne rağmen, diz çöküp diğer erkek çocukların önünde dua okumaktan çekinmemiştir.³³ Bu yüzden bir süre sonra, çocuklar bazı çevrelerde androjen bir varlık olarak görülmeye başlanmıştır. Goethe'nin *Mignon*'u bu konuda bir başlangıçtır; küçük bir cambaz, bir hanın merdivenlerinde karşılaştığı araştırmacı Wilhelm Meister'i pek şaşırtmıştır:

* Trubadur diye adlandırılan ve 11.-13. yüzyıllar arasında güney Fransa ve Kuzey İtalya'da ortaya çıkarak Oksitan yani Provans dilinde eserler veren lirik şair ve müzisyenlere ait edebiyat -ed.n.

Biraz kısa gelen, İspanyol stili yırtmaçlı kollu ipek gömlek ve dar, büzgülü uzun pantolon çocuğun üstünde gayet iyi duruyordu... Meister, karşısındakine hayranlıkla baktı ve onun bir kız mı, yoksa bir erkek çocuk mu olduğuna karar veremedi.³⁴

James Kincaid 20. yüzyıl Amerikan kültüründeki “muhteşem erotik çocuğun” kız olduğunda kısa saçlı, hareketli ve hatta hırçın; erkek olduğunda ise uzun saçlı, yumuşak hatlı ve pasif, androjen bir figür olduğunu bile söylemiştir.³⁵

SONUÇ

Batı'daki birçok toplum, insan ömrünü bir bütün olarak değil de, onu her biri kendisine ait özelliklere sahip olan çeşitli dönemler olarak ele alır. Bu dönemlerden her biri, söz konusu yaşın biyolojik özelliklerinin yanı sıra genel özellikleri de barındırır. Böylece Shakespeare'in insanın yedi döneminden biri dediği evredeki “dadının kollarında ağlayan ve kusan” bebek, Augustus döneminde, etrafındakilere hâkim olmaya çalışan bir günahkâr ya da henüz medeniyetin elinin değmediği, Romantik dönemin masumiyetini taşıyan biri olabilir. Bu bölüm, Batı'da çocuk ve ergenle ilgili imgelerin yapılanması ve yenilenmesi için ilgili konuların bir tür “repertuarı”nın oluşturulmasını irdeledi. Bu, 6. veya 16. veya hangi yüzyıl olursa olsun, herhangi bir dönemde çocuklukla ilgili masumiyet ve bağımlılık gibi kavramların keşfedildiğini yadsımak olur. Çocukluğun yapılanması klasik eski çağlardan, barbar istilacılardan, hümanizmden ve her şeyden çok Hıristiyanlıktan çeşitli kültürel etkiler almıştır. Uzun vadede, çocukluk ve ergenlik konusuna, ekonomik gelişme sürecinde ortaya çıkan baskılarla da gittikçe artan bir ilgi duyulabilir. 18. yüzyıldan bu yana ilk günah konusundaki tutumun yumuşamasıyla, çocuk konusunda daha olumlu bir imajın öne çıktığı görülebilir. Bu gelişmeler çocuk yetiştirme yöntemlerini, çocuk emeğini, annenin refah ölçülerini, eğitimi etkilemiş ve aynı oranda da onlardan etkilenmiştir.

BÜYÜME: EBEVEYN VE YAŞITLARLA İLİŞKİLER

Ebeveynler tarihsel edebiyatın büyük bir kısmında kötü bir şekilde anılmıştır. Lloyd deMause geçmişte çocuk yetiştirme konusundan bahsederken daha da ileriye gitmiş ve ebeveynleri suçlamıştır:

Çocukluğun tarihi, ancak yakın zamanlarda uyanabildiğimiz bir kâbus gibidir. Tarihte ne kadar eski dönemlere inilirse, çocuk bakımı konusunda da o kadar geriye gidilir; bu dönem çocukların daha çok öldürüldüğü, terk edildiği, dövüldüğü, sindirildiği ve cinsel tacize uğradığı bir dönemdir.

Aslında deMause kendisine yönelik eleştiriler için, çocukların suiistimalinin tarihi konusunda yazdığından daha fazlasını yazmıştır. Bununla birlikte deMause 1970'lerde oldukça tutulmuştu. Lawrence Stone, 16. ve 17. yüzyıllarda İngiltere'deki çocukların "ihmal edildiklerini, kötü muameleyle maruz kaldıklarını ve hatta öldürüldüklerini" belirtmiştir. Edward Shorter geleneksel toplumlardaki annelerin çocukların gelişimi ve mutluluğu konusundaki ilgisizliğini, modern toplumlardaki "iyi annelik" kavramıyla karşılaştırır. Elisabeth Badinter annelik sevgisinin "kararsız, kırılğan ve kusurlu" olduğunu ve bunun sonucu olarak da çocuklara düşkünlüğün tarih boyunca arttığını ya da azaldığını belirtmiştir. Bu yazarlar, 18. yüzyılda çocukluk hakkındaki fikirlerin çok sık değişmesinden hareketle, bu dönemi bir dönüm noktası olarak belirlemişlerdir. Örneğin deMause, 18. yüzyılda "ebeveyn-çocuk ilişkilerindeki büyük değişikliklerden" bahsederken, 20. yüzyılın ortasında ebeveynlerin, çocuklarını kendilerinden farklı birer birey olarak görmek için gereken olgunluğa erişip erişmediklerinden şüphe eder.'

Ebeveyn-çocuk ilişkileri üzerine yapılan son araştırmalar, genellikle geçmişteki uygulamalar konusunda daha hoşgörülüdür.² Steven Ozment

“eğer bir çağ bir diğer çağı, çocukları yeterince sevmemekle suçluyorsa, kibri doruk noktasına ulaşmış demektir” diyerek önceki gözlemlere gönderme yapar.³ Tarihçiler, bugün yanlış olduğu düşünülse bile (örneğin çocukların kundaklanması), o dönemde çocuklar için en iyisi olduğu söylenen uygulamalar ile, çocukların öldürülmesi gibi eskiden de şimdi de tamamen yanlış olduğu kabul edilen uygulamaları birbirinden titizlikle ayırmaya çalışmaktadır. Kavramları yeniden gözden geçirme yandaşlarının genel kanısı, ebeveynlik konusundaki sürekliliğin diğer herhangi bir dönüm noktasına göre daha gerçekçi olduğudur. Onlara göre zalim ve suiistimalci ebeveynlere her dönemde rastlanabilir, fakat büyük bir çoğunluk genellikle çocuklarına sevgi duyar ve onlar için yapabildiklerinin en iyisini yapmaya çalışırlar. Örneğin Linda Pollock geçmişte, ihtiyaçlarının ne olduğu anlaşılmadığından çocukların ihmal edildiği ve onlara sistematik olarak kötü davranıldığı iddiasını reddeder. Onun bu konudaki Amerikan ve İngiliz kaynaklarına dayanan cesur antitezine göre “16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar evlerde çocuk bakımı ve yaşamında çok az değişiklik olduğu” ileri sürülmektedir.⁴ Bütün bunlar, özellikle de ebeveynlerin neye ulaşmaya çalıştığının anlaşılması için harcanan çabalar oldukça yerindedir, ancak burada, çocukluk konusundaki karşıt düşüncelerin etkisini hafife alma tehlikesi bulunmaktadır. Çocuklarını şeytani küçük yaratıklar olarak düşünen ebeveynlerin mantığı çocuklarının “iradelerini kırmak” olacakken; çocuklarının masum olduğunu düşünen ebeveynler kendiliğinden bazı gelişmelere izin verebileceklerdir. Geriye kalan ise, akla yatkınmış gibi görünen bu iki durumu çözme sorunudur. Yine de, ilerleyen bölümlerde takip edeceğimiz ilginç bir tartışma zemini ortaya çıkmaktadır.

4. EBEVEYN-ÇOCUK İLİŞKİLERİ: İLK DÖNEMLER

ÇOCUK İSTEĞİ

Başlangıç olarak şu soruyu sorabiliriz: acaba o zamanlarda çocuk isteniyor muydu? Tarihçilerin bu konudaki yanıtları, bütün zamanlarda evli çiftlerin genellikle, fazla olmamak kaydıyla, çocuk sahibi olmayı iste-

diğidir. Çocuk sahibi olacak ebeveynler, onları neyin beklediği konusunda her zaman uyarılmıştır. 14. yüzyılda yaşamış Fransız şair Eustache Deschamps şöyle yazmıştır: “Çocuğu olmayan kişi en mutlu kişidir, bebekler ağlamaktan ve kötü kokmaktan başka bir şeye yaramazlar, sadece dert ve sıkıntı verirler.” Ortaçağ Hristiyanlığı doğum konusunda kararsızdı. Hristiyanlık için en yüce amaç, açık olarak rahiplerin, keşişlerin ve rahibelerin sürdürdüğü, evlilik ve aile yaşamından feragat edilmiş, dünyevi zevklerden arınmış bir yaşamdı. Eski bir İngiliz metni olan *Hali Meidenhad*’de onları bu hayata hazırlamak için evlilik konusunda olumsuz yorumlar yapılır ve “o korkunç eyleme, o hayvanlara özgü cinsel birleşmeye, o utanmaz ilişkiye, o kötü kokan pisliğin iğrençliğine ve sevimsiz harekete” sövüp sayılır.¹ Hristiyanlığın Gnostik versiyonu ve onun ardılları da mantık sınırlarını zorlayarak, bütün cinsel eylemleri temelde şeytanilikle damgalamıştı. Hatta 14. yüzyılın sonlarında Montaigne’nin Pireneler’deki bir köyündeki bir Cathar’ın* ifadesine göre kısır kaldıkları sürece, Tanrı’nın bütün varlıkları cennette bir araya gelebilecektir. Ayrıca ortaçağda pek çok Ortodoks Katolik kilise adamı evlerdeki gürültücü, kirli çocukların yapılan işleri nasıl berbat ettiğini, çalışmayı nasıl engellediğini anlatmayı çok sevdi. John Chrysostom, kadınlara çocuk doğurmanın tehlikeleri, hastalık veya aşırı sayıda çocuk sahibi olma riski ve ailenin başına gelebilecek talihsizliklerde taşınacak sorumluluk yüzünden evlilik konusunda iyice düşünüp taşınmayı öğütlemiştir. Aynı zamanda Kilise, papazlara has bir yaşamın zorlu koşullarını çok fazla kişinin seçmek istemeyeceğinin farkındadır ve iffet konusundaki görüşlerini hiçbir zaman saklamamasına rağmen, aynı zamanda evliliğe ve evlilik sonrası doğan çocuklara da değer vermiştir. Ortaçağın ortalarında bu konu üzerine verilen vaazlarda evliliğin, çocukların doğmasının ve evliliğin dinsel özelliğinin faydaları sürekli olarak vurgulanır. *Alanus ab Insulis* duası şöyle der:

Kökleri cennete uzanan, cinsel iştahın kötülüğünü uzaklaştıran,
yüreğinde cennete has bir ayın barındıran, evlilik yatağına sadakat

* Geç ortaçağda maddenin şeytani, İsa’nın ise bir melek olduğu ve hiçbir zaman insan karakteri taşımadığı inancındaki Hristiyan tarikatının üyesi -ed.n.

inancını koruyan, karı kocaya bir ömür boyu birliktelik vaat eden, çocukları onursuzluktan koruyan, bedensel birleşmeyi suçtan arındıran ne değerli bağdır evlilik!

Kısaca insanlar, papazlarının cesaretlendirmesi ile İncil'in "büyü ve çoğal" emrine uyabilmişlerdir.³

Ortaçağ'da nüfusun büyük bir kısmının bu fikirleri nasıl karşıladığını kestirmek zordur. Papazlar tarafından cinsellik konusundaki olumsuz düşüncelerin yanı sıra, cinsel günah ile ilk günah arasında bağlantı kurulması, bazı talihsiz erkek ve kadınları iktidarsız veya frijit olmalarına neden olacak kadar etkilemiştir. Buna rağmen, ortaçağ uzmanlarına göre birçok insan iffetli bir hayatı papazlara, keşişlere ve rahibelere (veya Catharlar'da olduğu gibi "mükemmel" olanlara) layık görmüştür. Uzmanlar, çiftlerin çocuk sahibi olmak istediklerini, hatta hayatları boyunca çocuk sahibi olmamaktan korktuklarını belirtmiştir. Montaigne'da verilen bir vaazda şeytanın şöyle söylediği belirtilmiştir: "Çocuklarınız olacak. Bir çocuğunuz olduğunda, o sizi, şimdi cennette keyfini süreceğiniz her şeyden daha mutlu edecek." Çocuklara verilen isimlerin bazıları da onların birer lütuf olarak görüldüğünü göstermektedir: Toskana'da "Tanrı'dan hediyeler" anlamına gelen Diomildiedi ve Deadato isimleri veya bu isimlerin Fransızca karşılıkları olan Dieudonné ve Amédée (Tanrı tarafından sevilen) bunlara örnek olarak verilebilir.⁴

Tarihçiler tarafından alıntılanan kanıtların çoğu, Avrupa'da doğurganlığı artırmak için kullanılan tıp ve büyü çarelerinden oluşur. Bazı yiyecekler (sembolik olarak fazla bir nitelik içermediği söylenebilir) tavsiye edilmektedir: örneğin erkeklerin, onları harekete geçirecek kestane, havuç, pırasa ve kuşkonmaz gibi yiyecekleri yemeleri önerilmiştir. Kadınlar da birçok bileşenden yapılmış iksirler içerdi; adamotu bu konuda en çok kullanılan bitkiydi. Afyon tentüründen yapılmış fitiller de kullanılabilirdi. Anglosakson kadınlarına erkek karacanın kalbinde veya karnında bulacakları bir kemiği kollarına bağlamaları önerilmekteydi. Ortaçağ'da her sınıftan insan, kısırlıktan kurtulmak için Bakire Meryem'in kuşağı ya da İsa'nın gulfesi gibi kutsal emanetlere dua etmiş (Batı'da en azından on

dört seçenek bulunmaktaydı) ve kutsal pınarlara, çeşmelere, taşlara, korulara gitmiştir. 14. yüzyılda Tolentinolu Aziz Nicholas'ın ebeveynleri, rüyalarında gördükleri bir meleşin onlara Barili Aziz Nicholas'ın türbesine gitmelerini söylemesiyle, bir çocuk sahibi olmak için ettikleri dualara yanıt almışlardır.⁵ Toskana'daki evli kadınlara doğurganlık için çocuk İsa'nın *bambini* denilen küçük figürlerinin verilmesi âdettendi. Çiftlere cinsel ilişki sırasında bazı kurallara uymaları öğütlenirdi. Çiftler birleşme esnasında misyoner pozisyonuna alışmalı ve spermelerin gelişinden sonra kadın bir süre dinlenmeliydi. Galen'e ve "iki-döllü" doğum teorisine göre, hem kadının, hem de erkeğin orgazm olması şarttı. Çiftin erkek ya da kız çocuk sahibi olmasına (genellikle de erkek çocuğu olmasına) yardım edecek başka formüller bulmuşlardı. Erkek çocuk için sabaha karşı, kız çocuk içinse akşam saatleri uygundu. Devediken suyu içmek genellikle hem rahime, hem de erkek çocuk olmasına iyi gelirdi. Bir o kadar iyi olan başka bir şey de yabani bir tavşanın kurutulmuş cinsel organının ezilmesi ve şarap içinde eritilmesiydi. Hamile kalındığında, anne adaylarının beslenmelerine dikkat etmesi önerilirdi. Bartholomew *De proprietatibus rerum* (1230) adlı eserinde ağır yemeklerden kaçınılmasını ve çok fazla tuz yenmemesini öğütler. Aynı zamanda Bakire Meryem'in ya da başka bir azizin/azizenin de yardımları istenmiştir. Bölgelere göre değişen azizler arasında en çok Aziz Leonard ve Azize Margaret tercih edilirdi. Bütün bu bulgular ışığında ortaçağ uzmanları, ortaçağda çocuklar konusunda yaygın bir ilgisizlik olduğu konusundaki kolaycı iddiaların şüpheli olduğunu ileri sürmekte haklıdır.⁶

12. yüzyıldan sonra, Katolik kilisesinin doğuma ilişkin görüşünü yumuşattığı konusunda bazı işaretler vardır. Tarihçi Doris Desclais Berkvam, Katolikler arasında Bakire Meryem'e, İsa'nın annesine yönelik bağlılığın gittikçe arttığına işaret eder ve bunun annelik konusunda daha olumlu görüşlere neden olmuş olabileceğini ileri sürer. Yine de, eski fikirler dinsel hiyerarşi içinde yerlerini korumaktaydı, örneğin 1563'te Trento Konsülü, bakireliğin evliliğe, papaz sınıfına has iffetin de papazların evliliğine olan üstünlüğünü belirtmiştir. Erasmus gibi Katolik hümanistler ile Protestan reformcuların evliliğin hazları ve aile yaşamının güzelliği ko-

nusunda daha gerçekçi bir yaklaşımları vardı. Martin Luther çocuk doğurmanın ve yetiştirmenin bütün Hıristiyanların ana görevi olduğunu belirtmişti. 16. ve 17. yüzyıllarda İngiltere ve New England'daki Püritenler bunu kalpten desteklemişler ve evlilik içi aşkı yüceltmişlerdir.⁷ Linda Pollock'un İngilizlerin ve Amerikalıların modern ve erken modern zamanlara ait otobiyografilerini ve günlüklerini inceleyerek, o dönemde çoğu insanın doğan çocukları için kutlamalar yaptıklarını bulması, pek de şaşırtıcı değildir. Pollock aynı zamanda doğan çocuğuna içerleyen Evelyn Waugh gibi tuhaf kimlikleri de ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte, bir doğuma verilen tepkiler olayın kuru bir kaydından, duygusal bir hoş geldine kadar çeşitlilik gösterse de, hem erkeklerin, hem de kadınların büyük çoğunluğu "sevinç ve mutluluk" tepkileri verir. Amerikalılar arasında da benzer bir durum vardır; örneğin William Byrd (1674-1744) günlüğünde oğlunun doğumuyla ilgili olarak "bu büyük lütfu için" Tanrı'ya mütevacı bir şekilde teşekkür ederken, Bronson Alcott (1799-1888) ilk kız çocuğu doğduğunda "mutluluk, şükran, umut ve sevgiyi bir arada yaşıyoruz" demiştir.⁸ Ortaçağda, çocuk sahibi olmak için birçok neden vardı; çocuklar bir kadınla bir erkek arasındaki aşkı kanıtlıyor, ailenin devamlılığını garantiliyor, büyüklerle yarenlik ediyor ve ebeveynlerin yaşlılığı ve bedensel güçsüzlüğü durumunda bir güvence oluyorlardı.⁹

DOĞUM KONTROLÜ İÇİN KULLANILAN ÖNLEMLER

Evlilik içinde bile bütün doğumlara sevinilmiyordu. Fakir aileler her zaman fazladan bir kişiyi beslemekte zorlanıyor ve anneler genellikle üst üste yaptıkları doğumlarla güçten düşüyorlardı. Hester Thrale (1741-1821) günlüğünde şöyle yazar: "Bu aslında korkunç bir iş; zaten beş küçük kız çocuğum var. Tekrar doğum yapıp bununla gurur duyacak kadar sersem miyim! Ah aptal kafam! Daha fazla çocuğu ne diye isteyecek mişim?"¹⁰ Eskiçağlardan beri toplumlar ya da içerisindeki topluluklar, doğurganlığı kontrol etmek için çeşitli yöntemler kullanmışlardır. Biyolojik olarak uygun olan dönemlerde çocuk doğurmak, Batı'da kural değil, bir istisnadır. Evli kadınlarda çocuk doğurma yaşını ilk olarak sosyal gelenekler belirler. Nüfus bilimci John Hajnal'ın alıntılarıyla sıkça karşılaştığı-

mız çalışmasında, Sen Petersburg'dan Trieste'ye kadar olan hattın batısında farklı bir "Avrupalı evlilik yapısının" geliştiği belirtilmiştir: Evlilik yaşının yüksek (kadınlar için genellikle 24 yaş üstü) ve hiç evlenmeyen insanların sayısının fazla oluşu (kadınların en azından % 10-15'i) dikkat çekiciydi." Bu durum, 18. yüzyılda Avrupa'nın batısında "Maltuşçu" bir devrimin gerçekleştiğini göstermektedir. Artık erken yaşta evliliğin yerini kadınların ergenliğe ulaştıktan en az on yıl sonra evlenmesi alıyordu. Yüzyılın sonlarına kadar evlilik dışı doğumların da az olduğu düşünülürse, kadınların çocuk doğurmaları, doğurma dönemlerinin yaklaşık olarak üçte birinde ertelenmiştir.

Toplumlar evlilik içi doğumları artırmak için de çeşitli yollara başvurmuştur. Batı'da evlenmiş bir kadının doğum yapmasının mümkün olduğu evliliğinin ilk on beş yılı içerisinde, ortaçağ ve erken modern dönem Avrupası'nda doğurmasını engelleyen birçok kısıtlama bulunmaktaydı. Hristiyan kilise yasalarına göre çiftlerin pazar, çarşamba ve cuma günleri, Büyük Perhiz zamanında, Noel'den önceki dört haftalık sürede, Paskalya'da ve Hamsin Yortusu boyunca cinsel ilişkiye girmeleri yasaklanmıştı. Tabii, çiftçilerin çoğunluğu ya bu tabulardan bihaberdi, ya da öyleymiş gibi davranıyordu. Uzun emzirme dönemleri ve yetersiz beslenme hamileliklerin arasının uzamasına neden oluyordu. Ortaçağ boyunca belirli bir çevredeki çiftlerin bazı doğum kontrol yöntemlerini kullanmış olmaları olasıdır. David Herlihy 15. yüzyıl boyunca Toskana'da gebeliğin engellendiği istisnai durumlardan birine dair bazı dolaylı kanıtlar ele geçirmiştir. Kayıtlar, Floransa'da evliliğin erken dönemlerindeki doğum oranında, kırsal kesimde yaşayan kadınlara göre bir azalma olduğunu göstermektedir; kırsal kesimde kısırlık oranı üçte birden az olmasına rağmen, otuz beş yaşlarındaki şehirde yaşayan kadınların yarısının kısır olduğu ortaya çıkmıştır. Orta ve alt sınıflardan olan aileler doğum kontrol yöntemlerini kullanırken, kasabada bulunan varlıklı, seçkin tüccarların eşleri kullanmamışlardır. Herlihy "sınırlı imkânları olan ailelerin, sınırlı sayıda çocuk istediklerini ve bu amaçlarına bir şekilde ulaştıklarını" söylemiştir.¹² Ortaçağın sonlarında bilimsel ve tıbbi uygulamalar, hamileliği engelleme ve kürtaj konusunda yardımcı olabiliyordu. Ayrıca, Romalı ve Yunanlılar'dan beri sürüp gelen

diyaframlar ve fitillerle, Almanlar ve Keltler tarafından kullanılan ilaçlar dahil, birçok reçeteye sahipti. Montaillou'da papaz Pierre Clerge metresi Béatrice de Planissoles'i baştan çıkarmaya çalışırken, Béatrice'in "bir kumaş parçasına sarılmış ot" diye tarif ettiği bir şeyi ortaya çıkarır; bir ipe geçirilmiş bir nesne ya bir sihirli muska ya da muhtemelen bir çeşit doğum kontrol fitilidir.¹³ Eğitimli ve soylu azınlıktan olmayan kadınlar, şifalı otları ve düşük yapmaya neden olan ilaçları kullanmayı öğreten, detaylı bir geleneksel bilgi birikimini nesilden nesile aktarmaktaydılar. John. M. Riddle'in son çalışmalarında belirttiği gibi, bu bitkilerin etkisi ne zaman toplandıklarına, hazırlanma yöntemlerine, ne kadar ve ne zaman kullanıldıklarına bağlıydı. Yine de, bu ilk doğum kontrol yöntemleri deneme-yanılmaya dayanıyordu.¹⁴ Bu arada 14. yüzyılın başında, Batı Avrupa'nın birçok yerinde din bilimciler üremeden çok, zevk için gerçekleştirilen oğlancılık ve geri çekilmeye dayanan cinsel ilişkiler konusundan yakınmaya başlamışlardı.¹⁵ Bu tekniklerin birçoğu, Pierre Clergue ve Béatrice'inki gibi, evlilik dışı ilişkiler sayesinde bulunmuş olabilir, fakat kanıt yetersizliği sebebiyle bu iddialar spekülasyon olmaktan öteye gidemez.

Erken modern dönemde, bazı çevrelerde doğumları ertelemek ya da aralıklarını uzatmak yerine, doğumları engellemek için daha fazla çaba harcanmıştır. Doğum oranı Batı Avrupa'da ve Amerika'da 19. yüzyılın sonlarında, Doğu Avrupa'da ise ancak 20. yüzyılın başında düşmüştür. Evlilik sonrası doğum oranındaki bu değişimin nedenleri pek de açık değildir. Orta sınıf ebeveynler, küçük bir aile içinde çocuklarını daha iyi yetiştirme ve onlara daha iyi bir eğitim verme şansları olduğunu anlamış olabilirler. İşçiler ise çocuk emeğine talebin azalması, iş kanunu, fabrika düzenlemeleri ve zorunlu eğitim sayesinde benzer bir yol izlemişlerdir. Alman işçiler hem kendilerinin, hem de çocuklarının durumunu iyileştirmek istemiştir. 1916'da bir araştırmacıyla konuşan Berlinli bir tamirci "İlerlemek istiyoruz, kızımızın karımdan ve kız kardeşlerimden daha iyi şeylere sahip olmasını istiyoruz" derken; yük arabası yapan bir işçi "Bu zamanda iki çocuktan fazlası, gerektiği gibi yetiştirilemez" demiştir.¹⁶ Bununla birlikte bölgeler, etnik gruplar ve sosyal sınıflar arasındaki farklılıklar 19. yüzyılda da devam etmiştir. Fransa'da kuzeyde Brötanya ve Lyonnais gibi bölgeler yüksek do-

ğum oranlarıyla dikkat çekiyordu; Almanya'da Rhineland, Württemberg, Bavyera ve Batı Prusya gibi bölgelerde de durum aynıydı. Almanların 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başındaki tutumu hariç, Katolikler Protestanlardan ve özellikle de Musevilerden daha yüksek bir doğum oranına ulaşmaya çalışmışlardı. Devlet memurları ve serbest meslek sahipleri doğumları sınırlarken, madenciler, kadınların ev dışındaki iş olanaklarının azlığı yüzünden, büyük ailelere sahipti.¹⁷ Bu sebeple uzun vadede ebeveynlerin, çocuklarının önemli olduğunu düşünmeye ve daha az çocuk sahibi olmaya başlamasıyla bu çelişkili durum ortaya çıkmıştır.

BEBEĞİN DOĞUMU

Çocuk doğurmak kadınlar için çetin bir iştir. Tarihçi Mireille Laget bu çetin sınavın “atadan kalma bir korku” olduğunu söyler.¹⁸ Bütün zamanların en talihsiz anneleri çocuklarını yalnız başlarına doğuranlardı. Hizmetçi kızlar sürekli olarak durumlarını gizlemeye çalışır, çiftçi kadınlar ise tarlalarda hazırlıksız yakalanabilirlerdi. Rus kadınlar özel hayatlarında gizliliğe önem verirler, bazen evde bir ebe olduğunda bile evin ayrı bir odasına çekilirlerdi.¹⁹ Birçok kadın genellikle kendi evinde, diğer kadınların yardımıyla doğum yapardı. Aslında uzak çiftliklerde veya zor doğumlarda kocaların müdahale etmesine rağmen, doğum 18. yüzyıla kadar kadınlara has, gizemli bir şeydi. 12. yüzyıl şairlerinden Chrétien de Troyes, karısının çektiği acıya dayanamayan İngiltere kralının, bebeği bizzat doğurttuğunu yazmıştı:

*Mais de çou est moult esmaire
Que de feme n'a point d'aïe,
Dont ele grant mestier eust
Qui mix d'ome aidier li seüst,
Mais tant estoient de gent loing
Que nule feme a cest besoing
N'i peüst mie a tans venir;*

Öyle üzgündü ki
Yardım edecek bir kadın yok diye,

O kadar da ihtiyacı vardı ki,
Bir erkekten daha çok yardım edecek birine,
Ama çok uzaktaydılar bir insan sesinden
Hiçbir kadın yardım etmek için ona
Yetişemezdi tam zamanında.²⁰

Kocaların genellikle yakında olması istenirdi, fakat doğumun gerçekleştiği özel odaya alınmazlardı. Bazen doktorlar da doğuma çağrılırdı. Örneğin, 15. yüzyıl Floransı'nda doğumda doktorların bulunduğu da ir birçok kayıt bulunmaktadır. Bunun sebebi, belki de doktorluğun şehirlerde erken yaygınlaşmış olmasıydı. Yine de, doktorlar ve cerrahlar ancak anne ve bebek için hayati bir tehlike olduğu zaman başvuru alan kişilerdi. 18. yüzyılda zor doğumlara yardım etmek için forseps ve çeşitli yöntemler kullanan uzman "erkek ebeler" ortaya çıktı. Ancak bu ebeler sadece İngiltere ve Amerika'nın kolonilerinde çalışabiliyorlardı, buralarda bile, kasabalarda ve varlıklı soyluların dışında pek etkili olamadılar. Bu iki ülkede 18. yüzyılın sonlarından sonra eğitilmiş doktorlar ebelerin ve diğer kadınların yerine geçerek, üst ve orta sınıfın evlerine düzenli olarak gelmeye başladılar. Bu arada etnik göçmen topluluklar, Amerika'daki fakir beyazlarla siyahlar, İngiltere'nin köy ve şehirlerindeki yoksul insanlar, geleneksel yöntemlere bağlı kalmaya devam ettiler.²¹ Bu sebeple, bebeklerin çoğu annelerinin akrabalarının, arkadaşlarının ve en önemlisi bir "ciciannenin" elinde dünyaya geldi. Cicianne, genellikle doğum konusunda deneyimli, evli ve yaşça büyük, çocuklu bir kadın olurdu.²² 19. yüzyıl Rusyası'nda bu *povitukha*, törenler ve dualar konusunda usta olan, köyün kadınlarının değer verdiği birisi olurdu ve aynı zamanda doğumdan sonraki iki üç gün de evin ufak tefek gündelik işlerine yardım ederdi. Bu sebeple, köylüler tıp eğitimi almış yeni ebelerden çok, bu kadınlara başvururdu.²³

13. yüzyıldan itibaren bazı kasabalarda profesyonel ebelerin varlığı göze çarpar. Özellikle Almanya ve Danimarka gibi kimi Avrupa ülkelerinde, modern dönemin başlarında ebelere lisans vermek ve yasal statüye kavuşmalarının sağlanması konusunda çaba harcanmıştır. Birçok kadın, uzun çıraklık dönemlerine katlanmış, fakat yine de "ciciannelerin" gölge-

sinde kalmışlardır. Bunun haricinde, kadınları ebelik konusunda eğitme çabaları 18. yüzyıla, özellikle Fransa'da Madame Du Coudray'a kadar ertelenmiştir.²⁴ 20. yüzyılın başında, İngiltere ve Amerika'nın ebelerin eğitimi ve yasallaşmaları konusunda Kıta Avrupası'nın gerisinde kalmış olmaları dikkat çekicidir. Ebelerden çok doktorlara güvenmenin bazı sakıncaları vardı; hekimler çabucak ve tehlikesiz doğum yaptırıyorlardı, ama sanatlarını "icra" ederken kendilerini baskı altında hissettikleri için aşırı müdahale etme tehlikesi de yaratıyorlardı. Tıp tarihçisi Irvine Loudon, 20. yüzyılda birçok Avrupa ve İskandinav ülkesindeki doğum sonrası bakım kayıtlarını ortaya çıkarmış, ve bunu, evde eğitilmiş ebeler vasıtasıyla doğum yapılmasına verilen öneme yormuştur.²⁵

Geleneksel yöntemlere başvuran köylü kadınlar normal bir doğum yapmayı başarabiliyorlardı. Doğayı kendi haline bırakmak gerektiğine inanıyorlardı. Bununla birlikte, en ufak bir komplikasyonla dahi başa çıkamayacak kadar donanımsızdılar. Peter Boaistuau, 16. yüzyılda ebeler başarısız olduğunda "cerrahların, eczacıların ve barbarların çocukları parça parça çıkarmak" zorunda kaldıklarını, bazen de bebeği almak için "zavalı masum anneyi canlıyken açıp vücuduna demirden aletler sokarak öldürdüklerini" ayrıntılı resimlerle açıklamıştır. Bu koşullar altında Hıristiyanlıkta kadınların doğum acılarının arındırıcılığından bahsedilirken, insanın dünyaya kan ve acıyla gelmesinin imgesiyle özdeşleştirilmiş olması şaşırtıcı değildir.²⁶ 18. yüzyıldan itibaren tıp geleneksel yöntemler konusunda gittikçe daha eleştirel bir tutum benimsedi; yine de popüler kültür anne ve bebeğin hayatını kurtarmak konusunda ısrarlıydı.²⁷ Kadınlar doğumların yapılacağı odaları daha özenle hazırlamaya başlamıştı. Zengin bir evde bu oda beyaz ipekle kaplanır, güçlü bir ateş yakılır ve gerekli bütün çarşaf, sargılar ve giysiler hazırlanırdı. Fakirler, evin büyük odasında, gerekirse ahırda, samanlıkta ya da banyoda (Rusya'da) ellerinden gelen en iyisini yaparlardı. Fakat onların da gerekli sıcaklığı, temizlenme ve banyo için ihtiyaç duyulabilecek bazı basit malzemeleri sağlaması gerek-mekteydi. Köylü kadınlar pencereleri kapatır, rüzgarın –ve kötü ruhların– gelmesini engellemek için çatlakları onarırlardı. Bu durum, sonunda tıpta "kapama metodu" adını aldı. Bununla birlikte, Alzas'ta 19. yüzyılda in-

sanlar hâlâ doğum anında şeytanın, cadıların ve “su insanlarının” bebeğin ruhunu çalmaya çalışacaklarına inanıyordu.²⁸ 19. yüzyılda anneler doğum esnasında işe yarayacağını düşünerek çeşitli muskalar –özellikle bütün Avrupa ülkelerinde bulunabilen kartal taşı– takmayı severler ve kol, bacak, el ve parmaklar için “doğru” duruş biçimini korumaya çalışırlardı. Bütün bu uygulamalar, eski çağlardan beri görülmektedir. Örneğin, Anglosakson mezarlıklarından elde edilen arkeolojik kanıtlar arasında, anne ve bebeklerin mezarlarından çıkarılan içinde bitki ve muskaların olduğu küçük kutular vardır.²⁹ Son olarak, başarılı bir doğumdan sonra ebeler annenin göbeğini ovar, merhem sürer, özel içecekler hazırlar ve yatıştırmak için dualar okurlardı.

13. yüzyılda İngiliz Bartholomew tarafından hazırlanan ünlü ansiklopedide, bebek doğduktan sonra yapılacak rutin işler sıralanır: Ebe göbek bağı keser, düğümler; bebeği ılık suda yıkar, reflekslerini ve kemiklerini kontrol eder. Bartholomew özellikle erkek çocukların vücudunun –ilerde genç delikanlının çalışırken dayanaklı olması için– ovulmasını önerir. Cinsiyet farklılıkları ta en baştan ortaya çıkmıştır.³⁰ Bazı müdahaleler oldukça uç noktalara gider: Ebelerin bir kısmı bebeğin nefes almaya başlamasını sağlamak için ev içinde kullanılan körüklerden faydalanır ya da bedendeki kusurları düzeltmek üzere yeniden biçimlendirmeye çalışır. Rusya’da ise yeni doğmuş bebeğin vücut ısısını ayarlamak için sıcak bir banyonun hemen ardından soğuk banyoya batırmak âdettendi. 18. yüzyılın ortasında bir gezgin, Moskovalıların “yeni doğmuş bebeklerini soğuk suda yıkadıklarını, ardından da buzda ve karın içinde yuvarladıklarını” belirtir.³¹ Fransa’da geleceğin kralı XIII. Louis’in ebesi Louise Bourgeois, bebeğin ağzına bir ağız dolusu şarap püskürterek, çocuğu kendine getirmişti. Diğer törenler çok daha semboliktir. Örneğin, 19. yüzyıl Fransası’nda anneler genellikle oğullarının göbek bağlarını, anne karnındaki yakın ilişkilerinin sembolü ve oğullarına askerlikten kaçarken yardımcı olacak iyi şans muskası olarak sakarlardı. Ebeler bazen ölmekte olan bir bebeği kaderine bırakmakla suçlansalar da, tarihçi Jacques Gélis’e göre, bunun nedeni daha çok arka arkaya yaşanmış ölümler yüzünden ortaya çıkan bitkin boyun eğişlerdi.³²

Vaftiz olmak, ilk günden itibaren ve saflığı bozan doğumla ilgili her şeyden arınmak ve aynı zamanda Hristiyan topluluğuna kabul edilmek demektir. Katolikler vaftiz edilmemiş bir çocuğun cehenneme ya da 14. yüzyıldan itibaren boşluğa (cennet ile cehennemin arasında bulunma durumu) düşeceğine inandıklarından, vaftiz ayininin mümkün olduğunca çabuk yapılmasını isterlerdi. Bir ortaçağ Fransız romansında cehenneme gitmiş birinin ilk gördüğü şey çocuklardı:

*Des petitez, des alaitanz,
Cels que as meres toli mort,
Braient et crient, plorent fort*

Küçükler, süt çocukları
Ölüm hepsini annelerinden ayırmıştı
Feryat ediyor, bağılıyor ve yüksek sesle ağlıyorlardı.³³

Rönesans dönemi Floransası'nda ebeveynlerin yazdıkları *ricordanze*'lerde (günlük) bu inançların izlerine rastlanır: Bartolomeo Valori bunlardan birinde, iki ay erken doğan küçük kızının vaftiz edilebilecek kadar uzun yaşadığını ve daha sonra cennete gittiğini yazmıştır.³⁴ Katolik Kilisesi, yeni doğmuş bir bebeğin papaz tarafından vaftiz edilemeden öleceği anlaşılırsa, ruhban sınıfından olmayan biri tarafından evde vaftiz edilmesine dahi izin vermeye hazırdı. Vaftiz yapacak kişinin sadece bebeğin başına biraz temiz su dökerek, Latince veya yerel dilde "Seni Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz ediyorum" demesi gerekiyordu.³⁵ 14. yüzyıldan itibaren, ölü doğmuş bebekler için Bakire Meryem'e adanmış özel şapeller bulunmaktaydı. Ebeveynler küçük bedenleri bir yaşam belirtisi göstermesi umuduyla sunağın üzerine yatırırlardı. En azından bir sıvının çıkarılması ya da herhangi bir çeşit kasılma beklentisiyle, papaz vaftiz törenini devam ettirir ve tamamlardı. Orada bulunanlar cesedi ısıtarak veya çanlar çalarak canlandırmaya çalışırlardı. Tabii ki, ebeveynlerin çocuklarının ru-

hunu kurtarmak için gösterdikleri bu çabanın başarısızlıkla sonuçlandığını söylemeye gerek yok. 18. yüzyıla kadar İsviçre, Almanya ve Fransa'da bu tür ibadet yerleri bulunmaktaydı.³⁶ Resmi olarak vaftiz –akrabaların bir araya toplanması ve ayrıntılı törenlerin hazırlanması zamana ihtiyaç duyulan soylu ya da zengin burjuva aileler haricinde– genellikle doğumun olduğu gün ya da ertesi gün yapıldı. Geleneksel inanışlara göre, doğum ve vaftiz arasındaki dönemde bebek şeytani güçlere karşı korunmasız olurdu. Neyse ki, onu korumak için birçok önlem alınabiliyordu. Ebeveynler bu dönemde asla çocuklarını dışarıya çıkarmazlardı; ebeler kötü ruhları dışarıda tutmak için eşige beş köşeli bir yıldız çizirdi. Loren'de kötü bir ruh eve girmeyi başarırsa diye, görülebilecek bir yere bıçak bırakarak önlem alınır. Thuringen'de ise babanın pantolonlarından biri bırakılırdı. Bunların en iyisi, yeni doğmuş bebeğin aile ve komşuları tarafından tuzla ovulması ve bu esnada da birinin yanan bir mumla yanında durmasıydı. Bu yöntem, şeytan kovmanın birçok yolundan biriydi.³⁷ Bu arada Protestanların vaftizin kurtuluş için gerekli olup olmadığı konusunda bölündüklerini belirtmemiz gerek. Sonuçta Protestanlar vaftiz için genellikle doğumdan sonraki ilk pazar gününe kadar ya da daha fazla beklerken, İngiltere'deki Anglikanlar ve Nürnberg ve Frankfurt gibi Alman şehirlerindeki Lutherciler ise ebeler tarafından “acil” vaftizler düzenlemeye uğraşırlardı.³⁸

Katolik vaftiz töreni iki bölümden oluşurdu. İlk önce papaz, şeytanın kovulma töreni için, kilisenin kapısında vaftiz ayini için gelen grupla buluşurdu. Genellikle bebeği vaftiz annesi ya da babası veya ebe taşırdı. Annenin bu törende bir rolü olmazdı. Kilise bir Musevi geleneğini sürdürmüş, çocuğu doğuran kadına kutsal mekânlardan kırk gün uzak durması koşulunu getirmişti. Papaz bebeği kutsar, diline biraz tuz koyar ve şeytanları uzaklaştırırdı. Grup daha sonra törenin ikinci bölümü, yani vaftiz töreni için kiliseye girerdi. Önceleri bebekler vaftiz kurnasına tamamen batırılırdı, fakat ortaçağın belirli bir döneminde bu âdet başa bir miktar su dökmeye dönüştü. (Rus Ortodoks kilisesinde bazı eski kafalı kimselerin 19. yüzyılda da bu işlem esnasında ölümlere yol açmalarına rağmen, çocukları soğuk suya batırmaya devam ettiklerini belirtmek de gerek.³⁹) Bebekler vaftiz için takdis edildikleri kutsal yağdan adını alan *chrisom* adı verilen

uzun bir elbise ya da bebek şapkası giyerlerdi. Halk için, bu elbise sihirli güçleriyle çocuğu korumaktaydı. Bu elbiseyi kaybetmek ölümcül bir tehlikenin uğursuz işaretiydi. Törenden sonra, vaftiz babası mahallenin bekleyen çocuklarına badem, kestane ve bozuk paralar atardı. Bu, yeni doğan bebeğin yaşayanlar dünyasına kabul edilmesi karşılığında yapılan bir ödeme-yi simgelerdi. En sonunda grup, olayı bir ziyafet ile kutlardı.⁴⁰

VAFTİZ EBEVEYNLERİNİ SEÇME

Vaftiz, çocuğun hayatında önemli bir dönüm noktasıydı, artık hem bir adı, hem de vaftiz ebeveynleri oluyordu. Prensip olarak, vaftiz ebeveynleri çocuğun ruhsal gelişiminden sorumluydu: Çocuğa dini ve dua etmeyi öğretir, ahlaki yönlendirmede bulunur; vaftizin göstergesi olan çeşitli hediyeler getirir ve ihtiyaç duyduklarında yardıma koşarlardı. Ebeveynler, vaftiz anne-babayı dikkatle seçerek, kendi akrabaları, arkadaşları veya hami ya da işverenleri arasındaki yerlerini sağlamlaştırırlar ve çocuğu bu kurumlaşmış ilişkiler ağı içerisinde güvenceye alırlardı. Bu yüzden vaftiz ebeveynlerini, kendilerinden daha yüksek statüye sahip olanlardan seçerlerdi, zengin ailelerse bunu bir çeşit hâkimiyet olarak görürlerdi. Aslında Trento Konsülü Katoliklerin bir tane ya da her cinsiyetten birer tane vaftiz ebeveyni seçmeleri konusunda ısrar edene kadar, ebeveynler aristokratların yaptığı gibi, çok sayıda vaftiz ebeveyni seçiyorlardı. Örneğin, Floransalı Matteo di Giovanni Corsini'nin ilk çocuğunun on bir tane vaftiz babası vardı.⁴¹ Vaftiz hamiliği aynı zamanda politik ittifaklar sağlamak için de kullanılmaktaydı. Örneğin 8. yüzyılda, papalar Frank hanedanıyla bağları kuvvetlendirmek için Karolenjiler ile *compaternitas* [ortak ebeveynlik] yapmaya çalışmışlardı.⁴² İtalyanlar arasında vaftiz ebeveynlerinin yakın çevreden seçilmesi gelenek iken, Fransızlar kendi aile üyelerinden birini seçerlerdi. Çocuklar ve vaftiz ebeveynleri arasındaki ilişkilerin uygulamada ne tür sonuçlar doğurduğunu söylemek zordur. Aradaki manevi bağ, çocuğa dinsel bir eğitim sağlamaktan çok, bir dost kazandırmak amacındaydı.⁴³ 16. yüzyıldan sonra Kuzey Avrupa ve Amerika'da Protestanlığın etkisiyle "ortak ebeveynliğin" temelleri sarsılmaya başladı. Katolik Avrupa'da ise yetim kalan vaftiz çocuğunu vaftiz ebeveyninin evlat edinmesi

gibi kurallar devam etti. 1900'lerde Briton'da Pierre-Jakez Hélias bir vaftiz ebeveyni olmanın boş ya da nedensiz değil, onurlu bir iş olduğunu, yetimlere bu sayede bir vaftiz annesi ya da babası tarafından en azından bir süre yemek ve barınak sağlandığını belirtmiştir.⁴⁴ Vaftiz ebeveynleri çocuğa isim verilmesinde de rol oynamaktadır.

ÇOCUĞUN İSMİNİN VERİLMESİ

Ortaçağdaki insanların adları günümüzdekinden çok daha önemliydi. 1430'ların Floransası'nda yazar Leo Battista Alberti şöyle der: "Güzel ve şaşıla isimler... bir şekilde erdemlerimize ve saygınlığımıza parlaklık katar ve onları daha görkemli ve saygın kılar."⁴⁵ 12. yüzyılda aristokrat ailelerin en büyük oğullarına babalarının ya da büyük babalarının ismi verilirdi. İngiltere ve Fransa'da ise daha alt sosyal sınıfa mensup vaftiz ebeveynleri çocuklara genellikle kendi isimlerini verirlerdi. Papazların el kılavuzlarında da bu uygulama önerilirdi. York'ta 15. yüzyılın sonlarında bir grup esnaf, vaftiz kayıtlarının % 65'inde oğullarının vaftiz babalarıyla aynı ismi taşıdığını göstererek, İskoçyalıdan çok İngiliz olduklarını kanıtlamışlardır. Bunların tam tersine, İtalyan ebeveynler çocuklarının isimlerini kendileri seçmekte ısrarlıydı.⁴⁶ Avrupa'da seçenekler zamanla, farklı yollarla da olsa artmıştır. Örneğin Fransa'nın Forez bölgesinde, ebeveynler 13. yüzyılda sadece altmış beş ad kullanırken, 14. yüzyıl boyunca 258 ad kullandılar. Toskana'da, aksine, isim yelpazesi 1219 ve 1427 yılları arasında oldukça daraldı. Aslında Toskana'da ebeveynler başlangıçta hac yolculukları, şehirlerin, azizlerin adları, şövalyelik kültürü (Roland ve Oliver), fiziksel, ahlaki ya da ailevi çağrışımları olan isimler, çiçek adları ya da anlamı olmayan pek çok ad seçebiliyorlardı (Mezovillano, yani "bir çiftçinin yarısı" anlamına gelen isim gibi). Bir bebeğe bir azizin/azizenin ismini verme geleneği, ilk defa 12. yüzyılda Akdeniz'de ortaya çıktı ve yavaş yavaş kuzeye yayıldı. Toskana'da Florentina'daki en popüler 15 erkek çocuk isminden 13'ü (Antonio, Giovanni, Piero vb) ve kız çocuk isimlerinin 17'sinden 15'i (Caterina, Antonia ve Giovanna gibi) aziz(e)lerin isimleriydi. David Herlihy'ye göre ortaçağda gençler için isimler oldukça öğreticiydi. İsmi, onu atalarına bağlayan, efsanevi geçmişlerini hatırlatan (bir Hi-

ristiyan şehidi olan Romalı asker Sebastian örneğindeki gibi) bir bağıdı ve başarılı bir geleceğin habercisiydi. Her ismin kendine has bir tınısı vardı. Oldukça popüler olan Giovanni ve Giovanna (Jean ve Jeanne, John ve Joan gibi), Vaftizci Yahya'nın güçlü koruyuculuğuna sığınan isimlerdi.⁴⁷ Protestanlar "Katolik" isimlerine tepki gösterdiler ve bazıları Eski Ahit'ten Ebenezer ve Ichabod gibi isimleri veya 1560'taki Cenova İncili'nin Minnettarlarını, İnananlarını ve Gökteki Salimlerini seçtiler. Bununla birlikte, eski geleneklerin yok olması uzun zaman aldı ve geleneksel isimler ağırlığını korudu. Londra'nın Three Colts Lane'deki Bethnal Green bölgesinin 1871'deki nüfus sayımına bakıldığında Emma, Sarah, Catherine, William, Charles ve Thomas gibi bazı tanıtık Hıristiyan isimlerinin çok sayıda olduğu görülmektedir.⁴⁸ Bununla birlikte bölge ve sınıfa göre değişse de, Katolik Reformu kendi kurallarını koymuş ve Mary, Anne, Catherine, John, Francis ve Joseph gibi aziz(e)lerin isimlerinden oluşan, sınırlı bir grup isim sunmuştur. Tarihçi François Lebrun'un belirttiği gibi, ismin, çocuğun bir aziz(e) ya da bir ata tarafından korunmasını sağlayan, hem dini, hem de sihirli bir gücü vardı.⁴⁹ 19. yüzyılda Fransa'da, kız çocuklara Eugénie ve Julie, erkek çocuklara Victor ve Edmé gibi isimler koymak moda idi, ama yine de eski isimler ağırlığını koruyordu.⁵⁰

VAFTİZİN SONU

1. Dünya Savaşı arifesinde hâlâ bütün çocuklar vaftiz ediliyordu. Ancak artık bir formalite olarak uygulanıyordu. 1870'lerde Katolik Kilisesi ve Fransız Cumhuriyeti arasındaki gerilimli politik ortamda, halkın bir kısmı gayri resmi vaftiz uygulamaya başlamıştı. Diğerleri, elbette, bu törenin zahmete değmediğini düşündüler. Bununla birlikte istisnalar bulunmaktaydı tabii: 1908'de Paris'teki bebeklerin üçte birinden fazlası herhangi bir dinde vaftiz edilmemişken, Marsilya'da bunların oranı % 4 idi. Yine 1902-14 arasında İngiltere'de, Anglikan vaftizleri doğumların yaklaşık olarak üçte ikisini, Katolik ve Nonkonfirmist'lerin* de vaftizleri ise geri kalanların büyük bir kısmını oluşturunuyordu. Londra'nın doğu ucunda-

* Anglikan Kilisesi'nin genel kabul gören ritüel ve usullerini kabul etmeyenler –ed.n.

ki birçok işçi ailesi çocuklarına vaftiz töreni yapmıyordu. Yapanlarsa törene dinsel bir kabulden çok bir sağlık ve iyi şans vesilesiymiş gibi bakıyorlardı. Vaftiz ebeveynlerinin ismi verilmeye devam ediliyor, fakat eskisi kadar kullanılmıyordu.⁵¹ Batı'da ebeveynler kendi tercihlerini yapmaya başladıkça, isim seçmenin eski kuralları da geçerliliğini kaybetti. Böylece, çocuklara vaftiz ebeveynlerinin isimlerinin verilmesi yüzünden birden fazla çocuğun aynı ismi alması, bu dönemin sonlarında ortadan kayboldu.

ÇOCUĞUN TOPLUMA KABULÜ

Çocuk doğurmanın dert ve sıkıntılarından sonra, sıra başarılı bir doğumu kutlamaya gelmiştir. Köyden ve çevreden kadınlar, anneyi ziyaret etmeye ve yeni bebeği kutlamaya gelirlerdi. Zengin bir ailede bu ziyaretler, yatak odasının lüks mobilyalarının ve annenin hoş kıyafetlerinin sergilendiği, özenle hazırlanmış bir törene dönüşürdü. Akrabalar hem anneye, hem de çocuğa hediyeler verirlerdi. Örneğin Floransa'daki zengin tüccarlar iki ailenin de armalarıyla süslenmiş gümüş kupalar sunmayı tercih ederlerdi.⁵² Bazı çocukların ise diğerlerinden daha çok sevindirdiği söylenebilir. İlk doğan çocuk, çiftin doğurgan olduğunu kanıtladığından her zaman bir çeşit şükranla karşılanırdı. İlk oğlan her zaman Tanrı'nın bir lütfu olarak görülürdü. Ralph Josselin 1641'de günlüğünü şu sözlerle açmıştır: “Ben, üçüncü çocuklarına sahip olan anne ve babamın uzun zamandır beklediği biricik erkek evladı, Tanrı'nın bir armağanı olarak doğdum.”⁵³ Batı'da halkbilim erkek çocuğun doğumundaki sevinci ve kız çocuğunun doğumundaki hayal kırıklığını gösteren birçok örnekle doludur. 19. yüzyılda Brötanya'da erkek çocuğun doğumu büyük bir çanın üç kez vurulmasıyla kutlanırken, kız çocuğun doğumu küçük bir çana iki kez vurularak kutlanırdı. Fransa'da Marche'de de erkek çocuk doğurmuş anneler ılık, tatlı şaraba batırılmış bir ekmek dilimiyle ödüllendirilirken, bir kız çocuk için sadece biraz tuzlu süt çorbası verilirdi. Kız çocuklar genellikle hastalık, ahlaksızlık veya yıkılmış tabuların yozlaştırdığı cinsel ilişkilerin ürünü olarak görülürdü.⁵⁴ Ebeveynler hislerini Mary Hatton'ın 1676'da erkek kardeşine yazdığı mektuptaki gibi anlatırlardı: “Bir erkek çocuğun daha hoş karşılanacağını bilmeme rağmen, siz Sayın Lordumun ve bütün

akrabalarınızın bir kız çocuğu da mutlulukla karşılayacağınızdan eminim.” Bir tarım toplumunda kız çocuklarla ilgili sorun, evi erken terk etmeleri ve giderken de beraberlerinde çeyiz götürmeleriydi. Bir Rus deyişine göre: “Oğlunu besle, seni beslesin; kızını besle, başkasını beslesin.” Bununla birlikte, birçok ebeveyn bir erkek çocukları olsun olmasın, mutlu olmuşlardır. 19. yüzyılın başlarında Leverett Saltonstall, Massachusetts’teki babasına şöyle yazar: “Size bu sabah saat beşte iyi, sağlıklı bir kız çocukla kutsandığımızı haber vermekten dolayı çok mutluyum.”⁵⁵

Toplum, meşru çocukları gayri meşru çocuklardan daha iyi karşılamışsa da, istisnalar kaideyi bozmazdı. Ortaçağ süresince ebeveynlerin sosyal statüleri de oldukça önemliydi. En azından 20. yüzyıla kadar, genç soylu erkekler genellikle evlenmeden önce soylu olmayan metreslerinin çocuklarına babalık ettiler. Charlemagne gibi güçlü bir yöneticinin bile, eşinden başka birçok metresi olmuştu. Normandiya Dükü Fatih William, babası Robert’in benzer bir ilişkisinden olan oğluydu. Bu “piçler” (kelime henüz küçük düşürücü bir anlam kazanmamıştı) herhangi bir düşmanlık olmadan aileye kabul edilirler ve meşru çocuklarla aynı mevkiyi paylaşırlardı. Örneğin, mirastan yararlanabilirler veya rahiplere özgü mertebelere ulaşabilirlerdi. Bu durumda istisnai olan, evli bir kadının evlilik dışı bir ilişkiye girmesiydi (bir metresin aksine). Kadının, cinsel birleşme esnasında erkeğin kanının pasif alıcısı olduğu varsayımına dayanarak, böyle bir ilişkinin sonucunun, kocanın neslini tamamen bozacak bir yabancı olacağı düşünülmekteydi. 1073-85 arasında görev yapan Papa VII. Gregorius’un, din adamlarının bu tür vakalarını engelleme seferberliği sırasında gayri meşru çocuklara duyulan düşmanlık arttı. 9. yüzyılda Asser’in *Life* [Yaşam] adlı kitabında, 871’den 899’a kadar Wessex kralı olan Büyük Alfred’in evli ve beş çocuklu olduğunu yazar, oysa muhtemelen en az bir gayri meşru oğlu vardır. 13. yüzyılda Fransa’nın bütün bölgelerinde, gayri meşru çocuklar yavaş yavaş dışlanmaya başlamış, miras haklarından yoksun bırakılmış ve yalnızca anneleri tarafından büyütülmüşlerdi. 14. yüzyılda Gent’teki bir araştırmamanın yazarı, onlara karşı “belli bir çekingenliği” olmasına rağmen, gayri meşru çocukların meşru çocuklar kadar değerli olduğundan bahsetmektedir.⁵⁶

Avrupa ve Kolonileşme Dönemi Amerikası'nda gayri meşruluk erken modern dönemde oldukça nadir rastlanan bir olguydu: 16. yüzyılda Fransa'da kırsal kesimdeki doğumların % 2'sinin gayri meşru oluşu bu konuda bir ölçü olarak aktarılabilir.⁵⁷ Genç ve yalnız birinin bir çocuk doğurmasının utancı ve ağırlığı, koşullara göre değişmekteydi, fakat her ne koşulda olursa olsun, zor bir durumdu. Ahlaki kuralları bozdukları için, kiliselerin düşmanlığının yanı sıra, özellikle Kuzey Avrupa ve Amerika'da çocuk yetiştirmek için ayrılan fonlardan da faydalanamıyorlar, çocuk yetiştirmenin mali yükünü göğüsleyip göğüsleyemeyecekleri de devlet kurumlarınca denetleniyordu. Örneğin, 17. ve 18. yüzyıllarda Amerikan sömürgele-ri Elizabeth dönemi "Yoksul Kanunları"nı örnek alarak, gayri meşruluğu yalnız bir günah olarak değil, aynı zamanda toplumsal suç olarak tanımlamıştır.⁵⁸ Çevredeki insanların gayri meşruluğa yönelik tavırları da işine girmişti. Württemberg'in Wildberg bölgesinde papazlar, kilisenin önde gelenleri ve "kamu vicdanının temsilcileri" olan vatandaşlar ağı, gayri meşru çocukların ebeveynleri için hayatı zorlaştırmak üzere toplanmaya başladılar. Gayri meşru çocuklar 16. yüzyılda vatandaşlıktan reddedildi, hamile ve yalnız olan kadınlarsa kasabadan atıldılar.⁵⁹ Kadının onurunun özel bir önem taşıdığı Doğu Avrupa'da, evli olmayan bir kadının hamileliğine karşı çıkanlar, kadınların kendi aileleriydi. Örneğin, Korsika'nın bazı bölgelerinde 19. yüzyılda bile babalar ve ağabeyler, evlenip sorumluluklarını yerine getirmeyen baba adayını öldürmekle tehdit edebilmekteydiler.⁶⁰

18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başında, gayri meşruluk bütün bölgelerde olmasa da, hızla arttı. Tarihçi John Gillis, tarım ve sanayi devrimi sonrasında İngiltere'de, güney ve doğunun kırsal alanları ile kuzey ve batının endüstrileşmiş şehirleri arasında gayri meşruluğa karşı oluşan tavır farklılıklarını karşılaştırmıştır. İlkinde, yani çocukları için hiçbir mülkiyet edinme ve iş bulma şansı olmayan tarım sektöründe, ebeveynler çocuklarının erken yaşta evi terk etmesini beklemişlerdir. Bu yüzden bir hamilelik neredeyse her zaman, kararsız bir çiftin durumu kurtarmak için alelacele bir evlilik yapmasına neden olurdu. İkincisinde ise, kırsal endüstrileşme, ebeveynleri çocuklarının işgücüne daha bağımlı hale getirdiğinden, ebeveynlerin çocuklarının gayri meşru doğumlarına yaklaşımları da-

ha rahattı. Örneğin Lancashire'in dokuma köyü Culceth'de genç kadınlar evi evlilik nedeniyle terk etmeden önce birkaç çocuk sahibi olurlardı. Bask ülkesi, gayri meşru bir çocuk doğurmanın pek az utanç kaynağı olduğu bölgelere diğer bir örnektir ve bu durum Tridentine sonrası Katoliklik anlayışının geç yayılmasının sonucudur.⁶¹ Birçok ülkede, gayri meşruluk istatistiklerinde üst sıraları tutan grup, istenmeyen bir çocuğun, müzmin bir hastalık olduğunu düşünen hizmetçilerdi. Onların durumları evlilikle karşılaştırılamazdı. Hem işverenleri tarafından sömürülmeye açıldılar (büyük şehirdeki diğer kadın işçiler gibi), hem de hamile kaldıklarında ve partnerleri "onurlu görevlerini yerine getirmeye" istekli olmadığında veya koşullar elvermediğinde, yani evlenmeye yanaşmadığında, aldatılma riskiyle karşı karşıyaydılar.⁶²

ÖLÜMLE YÜZLEŞME

Bir Gaskonya atasözüne göre "hamile kadının bir ayağı çukurdadır."⁶³ Aslında 19. ve 20. yüzyıllara kadar doğum hem anne, hem de bebek için çok tehlikeli bir süreç olarak görülmekteydi. Ne yazık ki, hayatlarını kurtarmak için alınan birçok tedbir bazen işe yaramamaktaydı. Aslında anneler, düşünüldüğünden daha az zarar görmüşlerdi. İngiltere için 17. yüzyılda "en iyi" tahminle anne ölüm oranı 1000 doğumda 16 idi, bu oran 18. yüzyılın ilk yarısında 10 civarına ve 19. yüzyılın başında 5-6'ya düştü. 17. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başları arasındaki diğer örnekler Normandiya'nın Vexin bölgesinde 1000'de 11,8, Rouen kasabasında 10,9 ve Utahlı Mormonlar arasında 6,1 oranındaydı. Judith Walzer Leavitt bugün bile çocuk doğurmanın kadınlar üzerindeki duygusal etkisinin asıl tehlikeden fazla olduğunu söylerken haklıdır.⁶⁴ Bu tür ölümlerde, babalar çok zor durumda kalır ve yeni doğan bebeğin yaşama şansı azdır. Dul babalar, evliliğe yönelik yüzeysel duygu bağlarından çok, bir eşe olan umutsuz gereksinimleri yüzünden hemen yeni bir evlilik yaparlardı.

Ancak, prematüre doğan bebeklerin ölümüne çok sık rastlanırdı. Geleneksel toplumlarda bebek ölüm oranı bir hayli yüksekti: Batı'da bebek ölüm oranı (1000 canlı doğumda, bir yaşına gelmeden ölen bebek sayısı) 150-300 idi. Rusya'da 20. yüzyılın başında bu rakam 250'ye yakındı.

Bu dönemde birçok Avrupa ülkesinde bebek ölüm oranı bir hayli gecikmeli de olsa düşüşe geçmişti.⁶⁵ Bu yüzden, ilk bakışta Ariès'in ebeveynlerin narin ve kısa ömürlü çocuklarına bağlanmakta gönülsüz olduğu konusunda söylediklerini kabul etmek mantıklıdır. Ariès, “bebeklikleri sırasında iki veya üç çocuğunu kaybettiği zaman üzüldüğünü, ancak fazla acı çekmediğini” söyleyen Montaigne’i (1533-92) örnek verir. Ona göre, küçük çocukların kaderine karşı bu teslimiyet “ülkenin derinliklerinde” 17., hatta 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Tarihçi Lawrence Stone, 16. yüzyılın başlarında çok fazla bebeğin ölmesi yüzünden, onlara “gidici” gözüyle baktığını ileri sürerek, benzer bir görüşü izlemiştir. Günümüz uzmanları, geçmişte sıradan insanların bu konuda neler düşündüğünü bilmenin zor olduğunu reddetmeseler de, ortaçağda ve erken modern dönemde ebeveynlerin bu kadar da katı olmadıklarına inanmaktadırlar.⁶⁶

Öncelikle, birçok tarihçi yeni doğmuş bir bebeğin ölümünün ebeveynleri, birkaç yıl birlikte yaşadıkları çocuklarınınkinden her zaman daha az üzdüğünü belirtmişlerdir. William Ronald, 1769’da çocuğunu kaybeden Virginialı James Parker’i, büyük oğlunu değil de küçük oğlunu olduğunu kaybettiğini söyleyerek avutmaya çalışmış ve “yüreğin ezilebilir, ama akıllı yeni tomurcuklanan geveze çocuğunu kaybetseydin daha çok üzülecektin, kalbinde oturduğu yer boş kalacaktı” demiştir.⁶⁷ Ayrıca tarihçiler, bir bebeğin ölümünden hiç etkilenmeyenler olduğu kadar, “acıya boğulanların da” bulunduğunu söylemiştir. Ortaçağda çocuklarının yasını tutan ebeveynler genellikle “ağlayan, haykıran, yakaran” kişiler olarak tasvir edilir. 16. yüzyılda Martin Luther sekiz aylık kızı Elizabeth’in ölümünden sonra, “Onun ölümüne o kadar çok ağladım ki, çok hastalandım, kalbim parçalandı; hiçbir zaman bir babanın çocukları uğruna bu kadar üzüleceğini düşünmemiştim” demiştir.⁶⁸ Örneklerdeki farklılıklar, kuşkusuz ki bebek ölümlerine karşı ne zaman olursa olsun, çok çeşitli tepkiler gösterildiğini kanıtlar. Bu durum, sofu Hıristiyanlarda özel hayatta yaşanan acı ile sosyal hayatta gösterilen metanet arasındaki çelişkiyi de gösterebilir. Ortaçağda ahlak bilginleri ölçülü olmayı öğütlerlerdi: Eğer çocuğun doğumu Tanrı’nın bir hediyesiye, ölümü de öyleydi, ilahi iradeyi yargılamak biz zavallı ölümlüler için fazlaydı. Luther, ölen kız kardeşi için çok acı çeken büyük oğlunu “ço-

cukça zayıflığı” yüzünden eleştirmişti. Virginialı William Byrd 1710’da dönemin düşüncelerinin dili olmuş, altı aylık oğlunun ölümünün ardından günlüğüne şöyle yazmıştı: “Tanrı verir ve Tanrı alır; Tanrı’nın ismiyle kut-sanır.” Protestan cenaze törenlerinde papazlar, ebeveynleri çocuklarıyla cennette yeniden buluşacaklarına inandırmaya çalışırlardı. Böylece, tarihçi David Cressy’nin kelimeleriyle, Püriten kilise papazı Ralph Josselin, 1648’te oğlunu gömerken “kontrollü, fakat yarı çılgın” gibiydi. Josselin, ölmüş kişinin ruhunun ve bedeninin Tanrı’ya ulaşip, huzura kavuşacağından “kendisinin de bunu göreceğinden” emindi.⁶⁹ Uzun vadede bebek ölümlerine karşı duyarlılığın arttığı dönemler görülebilmektedir. Ortaçağın sonları da bu dönemlerden biri olarak sayılabilir: Masumların ve bebeklerin ölüm tehlikesi yaşadığı birçok tasvir (Süleyman’ın Adaleti gibi) bu döneme aitti. Bir başka dönem 18. yüzyıldı; tarihçi Jean-Louis Flandrin bu dönemde Fransa’daki doğum kontrolü ile ilgili ilk çalışmaları, bebek ölüm oranının yüksekliğine bağlar. Henk van Setten da Romantik dönemde çocuklarını kaybetmiş aileleri teselli etmek için büyük özen gösterildiğini vurgulamıştır. Van Setten 19. yüzyılın başında Danimarka’da şairler, vaizler, arkadaşlar, akrabalar ve ebeveynler tarafından yazılan “ölmüş çocuklarla ilgili edebi eserlerin birden arttığına” işaret eder.⁷⁰ Ortaçağda çocukluğu konu alan bir Fransız araştırmasında, bebeğin ölümünün aileyi çok da fazla perişan etmediği iddiasının Montaigne’den esinlenerek ileri sürüldüğünü görürüz. Bebek ölümlerine verilen tepkiler aslında çocukluğa ne kadar değer verildiğini göstermektedir.⁷¹ Daha yakın dönemlerde ebeveynler derin üzüntülerini gösteren öyle kanıtlar bırakmıştır ki, bazıları okumaya dayanılmaz. 1852’de hem üç yaşındaki oğlunu, hem de bebeğini kaybeden Amerikalı Elizabeth Prentiss’in onların ardından yazdıkları şöyledir:

Burada boş ellerle oturuyorum. Kollarımda küçük bir tabut vardı, fakat bebeğimin yüzü görülüyordu, ölüm onu acımasız bir şekilde yok etti. Boş eller, boş eller, bitap düşmüş bir beden ve içimi kavuran bu acıları bana yaşatan dünyadan kaçıp gitmek için duyulan tarifsiz bir arzu. Tanrım bana yardım et, bebeğim, bebeğim! Tanrım bana yardım et, küçük Eddy’mi kaybettim!⁷²

19. yüzyıldan itibaren modern tıp gelişmeye başlayınca kadar, dünyaya çocuk getirmek çiftler için riskliydi, fakat buna değerdı. 18. yüzyılın başlarına kadar, evlendikten hemen sonra çocuk beklemeye başlayan çiftler, dilekleri gerçekleşmediğinde çok acı çektiler. Yeni doğan çocuk genellikle Tanrı'nın bir hediyesi olarak karşılandı ve hayatta kalması için oldukça çaba harcandı. Ebeveynler bebeklerinin ölümüyle kadere küsmek yerine, ellerinden gelen her şeyi yapmayı denediler. Tabii ki bu, Rönesans Floransı'sında yakın dönemde Louis Haas tarafından gözlenen bir çelişkiye neden oldu: Doğumda çocuğa harcanan onca zahmet ve emekten ve çocuğun vaftiz edilmesinden sonra, birçok ebeveyn onları bir sütanneyle uzaklara, bilinmeyen bir geleceğe gönderiyordu.⁷³ Bu nasıl açıklanabilir?

5. ÇOCUKLARA İHTİMAM GÖSTERMEK Mİ?

Ortaçağda ve modern çağın başında çocukluğa yönelik sözde alırdır- maz tavırlar, çocuk yetiştirme konusunda katı bir tutum benimsenmesine neden olmuştur. Ana babalar özellikle iki yaşın altındaki bebeklere, bu gö- çüp gitmeye eğilimli “zavallı iç çeken hayvanlara” fazla zaman ayırmayı akıllıca bulmadığından, bebekler aşırı derecede ihmalle karşı karşıyaydı- lar. Unutulmamalıdır ki, bebek ölüm oranları Batı'da 19. yüzyılın sonları- na, hatta 20. yüzyılın başına kadar yüksekti. Bebeklerin altının saatlerce değiştirilmemesi, “paragöz” sütannelerine teslim edilmesi ve çocukların çoğunlukla terk edilmesi, bu kayıtsızlığın işaretleriydi. Edward Shorter, bebeklerinin hayatını ve mutluluğunu her şeyden üstün tutmadıkları için, anneleri “fedakârlık testinden” geçememekle suçlamıştır. Ancak 18. yü- zyılda çocuklukla ilgili daha aydın fikirlerin ortaya çıkmasıyla, orta ve üst sınıfa mensup ebeveynlerin çocuk bakımına yönelik modern yaklaşımları benimsemeye başladığı gözlenmiştir. Tabii ahlak bilimciler ve doktorlar, ebeveynlerin en küçük çocuklarına ilgisiz davrandıkları konusunda ah- kâm kesmekten geri kalmamışlardır.² Bununla birlikte, bazı tarihçiler ge- leneksel çocuk yetiştirme yöntemlerini kötüleyen Aydınlanma dönemi ye- nilikçilerinin tarafını tutmakta aceleci davranmış olabilirler. Bu da cehalet

ve batıl itikatların bir sonucu olarak ele alınabilir. Daha ılımlı bir yaklaşımla, eskiden çiftçilerin çocuklarının karşı karşıya olduğu tehlikeleri bildiklerini ve gerekçeleri bizimkilerden çok farklı olsa da, bunlarla başa çıkmak için uğraştıklarını söyler. Françoise Loux geleneksel yolları, sağduyu ile “erken ortaya çıkmış psikosomatik tıbbın” bir bileşimi olarak tanımlar. Bunlar, 19. yüzyılın sonlarında tıbbi çareler kadar etkili olmuştur.³

SÜTANNELİK: ANNE Mİ, SÜTANNE Mİ?

İlk bakışta yeni doğmuş bir bebeğin annesinden alınıp bir sütanneye verilmesi çok kalpsizce bir davranışmış gibi görünmektedir. Yüzyıllar boyunca bu uygulamaya doktorlar ve din bilimciler karşı olmuşlardır. Bartholomew 13. yüzyılda şöyle demiştir: “Annesinin sütüyle beslenen bir bebek, başka birinin sütüyle beslenen bebeklere kıyasla daha övgüye değerdir.” Bir taraftan, o ve onun çağdaşları, anne sütünün kanın bir çeşidi olduğunu ve annenin bu “doğal” yolla vasıflarını çocuğuna geçirdiğini düşünüyorlardı. Bartholomew, annenin emzirme sırasında “bebeğini sever, kucaklar, öper, bakar ve doyururken” çocuk ile arasında gelişen duygusal bağdan etkilenmiştir. Popüler bir ortaçağ imgesi olan Meryem’in çocuk İsa’yı kucakladığı *Virgo lactans* bu mesajı aktarmak için etkili bir görsel imajdır.⁴ 16. yüzyıl boyunca, Eucharius Rösslin tarafından yazılan *Rosen-garten*’da, bebeğin bu şekilde daha sağlıklı ve mutlu olacağına inandığından, sütannedense annenin çocuğu emzirmesinin daha faydalı olduğu söylenir.⁵ Avrupa ve Kuzey Amerika’daki Protestan yazarlar bu konuda anneleri ateşli bir şekilde teşvik etmişlerdir. Bazıları, çocuklarını emzirmenin Tanrı’nın isteği olduğunu Kutsal Kitap’ta geçen sözlere dayanarak ileri sürerken, diğerleri doğadan örnek vermişlerdir: İngiliz Püriten Henry Smith bütün dört ayaklı hayvanların ve kuşların anneleri tarafından beslendiğini söylemiştir. Nancy Senior’ın isabetli bir biçimde “Vahşi Orman Hayvanları” diye adlandırdığı bu ikinci tartışma, Almanya ve Fransa’da da yaygındır: 1629’da Scévolle de Sainte-Marthe, Alpler’deki ayıların, dişi kaplanların ve diğer vahşi hayvanların bile çocuklarını emzirdiğinden bahsetmiştir. 17. yüzyılda Hollandalı yazar Jacob Cats anne sütü için “genç anneler, kıymetli armağanınızı kucaklayın, onu soylu sütünüzle besleyip, ya-

şatın” diye başlayan bir ilahi bile bestelemiştir.⁶ Kısaca, Rousseau ve çağdaşlarının, Aydınlanma döneminde “annelere özgü bir ihtimam” isteklerini dile getirmelerinden çok önce bu konunun temelleri atılmıştı.⁷ Buna rağmen, Avrupa’nın birçok yerinde zengin aileler sütannelere koşturmuş, çocuklarını emzirmeleri için başka kadınlara para vermeye devam ettiler.

SÜTANNELİĞİN ÖLÇÜSÜ

Floransa’da sütannelikle ilgili olarak yapılan bir çalışmada, bu geleneğin 14. yüzyılın ortalarında orta sınıf arasında bir hayli yaygın olduğu görülmüştür. Örneklemdeki bebeklerin üçte birinden fazlasının ebeveynleri soylu, zengin yöneticiler değil, ticaret erbabı, küçük esnaf, kalifiye ustalar, küçük tüccarlar, mülk sahipleri veya noterlerdi.⁸ Bununla birlikte Floransa’da bir istisna ortaya çıkar: Ortaçağda ve erken modern dönemde sütanneler sadece aristokrat ve zengin burjuva aileleriyle sınırlı kalmıştır.⁹ Sütannelik son demlerini 18. ve 19. yüzyıllarda yaşamış, pek çok şehirde yepyeni bir yüzle ortaya çıkmıştır. Bu durum, özellikle hızlı şehirleşmenin ve kademeli sanayileşmenin birleşmesiyle sütanneliğe uygun zemin oluşturan Fransa için geçerliydi. 1780’de Paris’in polis müdürü şehirde doğan 21 bin bebeğin ancak otuzda birinin annesi tarafından beslendiğini tahmin ettiğini söylemiştir. Ona göre, diğerleri banliyölerde ve çevredeki kırsal bölgelerde yaşayan sütannelere gönderilmekteydi.¹⁰ Bu dönemde Paris’te olduğu gibi Lyon’da da zenginlere zanaatkarlar, dükkân sahipleri, hatta hizmetçiler de katılmıştı. 1760’da Lyon’un çevre köylerinde, sütannelerinin yanındayken ölen 2 bin bebeğin ebeveynleri arasında hem soylular, hem de tüccarlar, ayakkabıcılar, terziler ve de hizmetçiler vardı. 19. yüzyılda demiryollarının yapılması ile bebekleri çok daha uzak mesafelere, örneğin Paris’ten Morvan’a gönderilmeye başlandı.¹¹

SÜTANNELİĞİN ELEŞTİRİSİ

Sütanneliğe karşı olanlar da hafife alınmayacak kadar fazlaydı.¹² Çağdaşları, anneleri emzirmedikleri için suçlamışlardı çünkü onlar çocuklarının refahından daha çok görünüşleriyle ve sosyal çevreleriyle ilgilenmekteydiler. 1660’ta Hamburg’da Lutherci bir papaza göre “güzel ba-

yanlar, düzgün ve güzel görünebilmek ve gece boyunca uyuyabilmek” için sütanneler istiyorlardı.¹³ Eleştirmenler aynı zamanda babalara da bencilikleri yüzünden saldırıyordu: Emzirme döneminde cinsel ilişkide bulunmanın sütün bozulmasına neden olduğu düşünülüyordu, bebeklerini, eşleriyle rahatça cinsel ilişkide bulunabilmek için uzaklara gönderdiklerini iddia etmekteydiler. Dadılar ise gerçek paralı askerler gibi küçük bebeklerine birer metaymışçasına davranıyorlardı. Sütanneliğe karşı olanlara göre, öncelikle kendi çocuklarını besleyen sütanneler, bakımını üstlendikleri bebeği süt yerine, süte un, ekmek kırıntısı ve su ilave ederek yaptıkları “lapa” ile besliyorlardı. 1777’deki bir polis raporunda, Lyon yakınlarında harap bir kulübede yalnız ve “kirli bir beşiğin içinde ağlamaktan soluksuz kalmış, kendi göz yaşlarını yutan ve bir fincan şarap ve kara buğday kekinde başka yiyecek bir şeyi olmayan” bir süt çocuğunun acıklı görünüşü anlatılmaktaydı.¹⁴ Bunların da ötesinde, iddiaya göre sütanneler bebekleri, ihtiyaçları olan ilgi ve sevgiden yoksun bırakıyorlardı. James Bruce Ross işi zaten başından aşkın bir köylü kadının nasıl olup da başka bir işe zaman bulabildiğini anlayamıyordu. 18. yüzyılda Paris varoşlarındaki bebek ölümleriyle ilgili yapılan bir çalışma, yaz aylarının belirli dönemlerinde bu rakamın doruğa ulaştığını göstermekteydi, bu ölümler tam da çiftçi kadınların tarlalarda çalıştıkları zamana denk gelmekteydi. 18. yüzyıl İngilteresi’nde, John Stedman dört sütannesini de kötü bir şekilde anar:

Bu fahişelerden birincisi beni yatakta neredeyse boğduğu için işten kovulmuştu. Ben havasız kalıncaya kadar üzerimde uyumuş ve zorlukla beni hayata döndürmüştü. İkincisi, beni kucağından taşların üzerine düşürüvermişti, kafam neredeyse kırılıyordu ve ben saatlerce bilinçsiz yatmıştım. Üçüncüsü bizi, geçer geçmez bir moloz yığının dönüşen çürük bir duvarın altından geçirmişti; dördüncüsü ise bir hırsızdı ve üzerimdeki giysileri bile çalmıştı.¹⁵

Tarihçiler, bunlara, çocuklarını görmeye gitmeyen ebeveynlerin ve hamile kaldıklarında veya ihmalkârlıkları tespit edildiğinde değiştirilen sütannelerin çocuklar üzerindeki etkileri gibi, bazı çağdaş sorunları da eklediler.¹⁶

Şimdiye kadar söylenenleri desteklercesine, köyler de korkunç bir “masum kırımı” ile karşı karşıyaydılar. Tarihçi George Sussman 18. yüzyılda Fransız kentlerinde doğan bebekler için üç çeşit ölüm oranı verir. Bunlardan en düşüğü (en nadiri) evde anne sütüyle beslenenler için geçerli olan, 1000 canlı doğumda 180-200 ölümdü. Orta dereceli dağılımda, taşrada sütannelerinin baktığı çocuklarda binde 250-400 ölüm gerçekleşmekteydi. Son olarak, ebeveynleri tarafından terk edilen veya kırsal kesimde ne yazık ki yeterince beslenemeyen çocuklarda bu oran korkunç bir şekilde binde 650-900’e yükseliyordu.¹⁷ Önemli yöresel farklılıklar olduğu düşünülürse, bu tahminler konusunda dikkatli olmak gerekmektedir. Bununla birlikte birçok uzman, bebeklerin annelerinin yanında değil, sütannelerin yanında ölmesinin daha sık gerçekleştiğini kabul etmektedir.

HAFİFLETİCİ NEDENLER

Elbette sütanneler konusundaki bu eleştiriler karşılıksız kalmamıştır. Akılda tutulması gereken en önemli nokta, 19. yüzyıl sonlarındaki “Pasteur” devrimine kadar sütanneliğin, emzirmenin en iyi alternatifi olduğudur. Bu, özellikle ılıman iklimde, süt ve diğer yiyecek maddelerinin hemen bozulduğu Akdeniz’de geçerliydi.¹⁸ İnsanlar hayvan sütüne karşı önyargılıydı, onları besleyenlerin özelliklerini alacağı inancındaydılar. 14. yüzyılın ortasında Toskanalı tüccar Paolo da Certaldo bir ineğin, koyunun ya da eşeğin sütüyle beslenen bir çocuğun “her zaman aptal ve boş bakacağı, aklının başında olmayacağı” konusunda ebeveynleri uyarmıştır.¹⁹ Anneler, köylü kadınların kendilerinden daha güçlü, taşranın da şehirden daha sağlıklı bir yer olduğuna inanmış olabilirlerdi. Bazıları sütün gelmemesi veya süt miktarlarının yeterli olmaması gibi kimi sebepler yüzünden emziremeyince bir sütanne çağırarak zorunda kalırlardı.²⁰ Zenginler çocuk bakmanın sorumluluklarını, başka bir kişiye fazla düşünmeden yüklemenin rahatlığı içindeydiler. Bu aslında, soyluluğun bir göstergesiydi.²¹ Bununla birlikte, daha alt sosyal tabakalardan olan diğer anneler için iş ve ev arasındaki baskıları dengeleme ihtiyacı, sütannelik ile ilgili bazı tercihlerin yapılması anlamına geliyordu. Kadınlar küçük bir dükkân ya da işin yürütülmesine yardım etmek için gerekli görülürlerdi. 18. yüzyılda Milano ve Lyon’da işlerin sıkışık olduğu ipek dokuma

atölyelerinde veya bir ailenin işlettiği kafe ya da dükkânlarda kadınların bütün gün işte olması gerekirdi. Tarihçi Rudolph Dekker aynı dönemde Danimarka’da bebeği yulafla beslemek yerine sütanne tutmanın çok daha pahalıya mal olduğunu belirtir; çocukları göndermenin genellikle ebeveynlerin “sevgi gösterisi” olduğunu ekler.²² Sayısal kanıtlara göre, sütannelerin görevleri ancak kendi çocuklarını süten kestiklerinde bitiyordu.²³ Ayrıca, bazı insanlar sütanneleri hakkında olumsuz anılara sahip olsalar da, onlarla ilgili iyi anılara sahip olanlar da vardı. 14. yüzyılda Floransa’da Giovanni Morelli’nin babası *balia*’sını “bütün zamanların en korkunç ve canavar kadını” olarak hatırlarken, Jeanne-Marie Philipon (gelecekte Fransız Devrimi’nin Madam Roland’ı) evine döndükten sonra bile sütanesiyle yakın ilişkisini sürdürmüştü. Rus İmparatorluğu’ndaki soylu ailelerin çocukları tarafından yazılan anılarda, onlara bakan hizmetçiler –hiç şüphesiz bunlar, başka bir şey yapma şansları olmayan zavallı kadınlardı– sevgi dolu ve ince insanlar olarak anılırdı.²⁴ Annelerinin yanında kalmak yerine, sütannelere gönderilen bebeklerin ölüm oranı yüksekti. Bebeklerin taşraya yaptıkları zorlu yolculuklar sırasındaki kaçınılmaz gecikmeler, onları güçsüzleştirdi. Pek çok terk edilmiş bebek, özellikle fahişe annelerinden frengi kapmış olanlar, hastanelerden bakıcılara teslim edildiklerinde zaten çok zayıf durumda olurlardı. Dolayısıyla, çocukların zavallı durumundan her zaman sütanneler sorumlu değildi.

Bu koşullar altında önemli olan, iyi bir sütanne bulmak ve onu yitirmemektir. Ebeveynler çocuklarına iyi davranacağına inandıkları, sağlıklı ve temiz bir kadın arıyorlardı. Çocuklarının onları emzirenin huylarını ve tavırlarını alacağı düşüncesi ahlaki bir boyut kazanmış, İngiltere’de “memeden kötülük emdi” şeklinde bir deyiş türemiştir.²⁵ Aslında, yazarlar sürekli Yunanlıların ve Romalıların metinlerini, özellikle Efesli doktor Soranus’u (96-138) kopya ettiğinden, bir dadı seçecek olan ebeveynlere verilen öğütlerin yüzyıllar boyunca pek değişmediği görülmektedir. 14. yüzyıldaki çalışmasıyla Rönesans İtalyası’nda etkili olan Venedikli Francesco de Barberino bir *balia*’nın:

25-35 yaşlarında, mümkün olduğunca anneye benzeyen, sağlığı yüzünden okunan; boynu ve kolları güçlü; eti sıkı; sıska olmayan, dinç ve sağlam; cildi pürüzsüz; nefesi kokmayan; dişleri temiz²⁶

biri olmasını önermişti. Oldukça esnek görüşler de vardı, kızıl saçlılar fazla ateşli olduklarından ve büyük göğüslüler de bebeği rahat ettiremeyeceklerinden tercih edilmiyordu. Hatta MS 2. yüzyılda Soranus'un bahsettiği anne sütü için yapılan küçük "tırnak testi" yüzyıllar boyunca devam etti. Ebeveynin tırnağı üzerine damlatılan bir damla süt birdenbire ya da bal gibi ağır ağır değil de, rahatça yayılıyorsa, sütün iyi olduğu söylenirdi.²⁷

Zenginler, dadıların kendileriyle birlikte veya civarda bir evde yaşamasını karşılayabilirdi. Böylece, dadının yönlendirilmesi kolaylaşır ve çocuklara da yakın olması sağlanırdı. Christine Klapisch-Zuber Rönesans Floransası'nda bir erkek çocuğun evde emzirilmesini, bir kız çocuğun evde emzirilmesine tercih ettiklerini ileri sürer. Kendisinin bebek örneklerinin böyle bir sonuca varmak için yeterli olduğu tartışmalı olmasına rağmen, bu durum akla yatkındır. Zuber aynı zamanda Floransalıların kurallara takılıp kaldıklarını, dadıların da ahlaki değerlere çok az önem verdiklerini gözlemlemiştir. "Baştan çıkarılmış kızlar, 'hayvansı' Tatar köle kadınlar veya çocuklarını terk eden annelerin sütleri eğer 'taze' ve bereketli ise iyi dadı olabilirlerdi."²⁸ 18. yüzyılda Amerika'nın güney kolonilerindeki büyük çiftliklerin sahiplerinin geleneksel öğretiye başkaldırarak yerli köleleri çocuklarını emzirmek için kullanmaları şaşkınlık yaratmıştır. Batı ülkelerinde daha az zengin olanlar bir dadı bulmak için evlerinden daha uzaklara gitmek zorundaydılar. Merkezden uzak bölgelerdeki kadınlar daha az para alıyorlardı, fakat bebeğin oraya taşınması tehlikeliydi ve bebek suiistimallerin ispatlanması daha zordu. Buna rağmen, bebeklerinin rahatını sağlamak için onları akrabalarıyla veya arkadaşlarıyla birlikte gönderen ebeveynler de vardı.²⁹ En elverişsiz koşullarda gönderilenler ise hayır kurumlarındaki yetim ve terk edilmiş çocuklardı. Onlar birden fazla çocuğun bakımını üstlenen en ucuz dadılara gönderilirdi.

SÜTANNELİĞİN SONA ERMESİ

Sütannelik mesleği hem Avrupa'da, hem de Amerika'da oldukça kabul gördü ve 20. yüzyılın ortalarına kadar yaşadı. Büyük Fransız kentlerinde İlk İmparatorluk sırasında kurulan Hayırsever Analık Topluluğu gibi birçok hayır kurumu, fakirler arasında anne sütüyle beslenmeyi yücel-

terek sütanneliğe karşı çıktı. 18. yüzyıldan itibaren ise yerel ve ulusal yöneticiler bu konuda yeni düzenlemeler yapmaya çalıştılar.³⁰ 1769'da konuyu bir sisteme oturtmak için yapabilmek amacıyla Paris'te Sütanneler Bürosu kuruldu. Bu büro, sütannelerin ücretlerinin ödenmesini sağlamak ve borcunu ödemeyen ebeveynleri dava etmek gibi işleri takip ederdi. Fransa-Prusya Savaşı'ndaki yenilgi, 1874'te Loi Roussel Yasası'nın çıkışını hızlandırdı. Bu kanunla hem dadıların, hem de bebeklerin tıbbi bakımı ile ilgili uygulamalar Paris'ten bütün Fransa'ya yayıldı. İtalyan hükümeti 1918'de frengiyi engellemek için sütanneleri çeşitli tıbbi denetimler altına almaktan öteye gidemedi.³¹ Sütanneliği devreden çıkarmak için çok çaba harcadı. Çocukluğa karşı ilginin, daha önce bahsettiğimiz gibi, artmasıyla, çocukların yaşamını dikkatsiz beslenme yüzünden tehlikeye atmanın engellenmesine çalışıldı. 19. yüzyılda sterilize edilmiş süt ve biberonların bulunması, toptan değişimin ilk adımıydı. Bununla birlikte tarihçi George Sussman için en önemli etki, 20. yüzyılda çalışmayan genç evli kadınların önyak olduğu akımdı.³² Bundan önce sütannelik bir atölyede ya da küçük bir işyerinde sürekli bulunması gereken ve bu nedenle bebeklerini emziremeyen anneler için “fazla cazip olmayan bir gereklilikti.”³³ Tabii ki, “işçi sınıfından olup” da, görevini yerine getiren anneler karşısında, bu anneler Shorter'in “fedakârlık testinden” geçemedi. Annelerin politika, iş hayatı veya hayır işlerini bırakıp tamamıyla çocuklarına yönelmelerini beklemek saflık olacaktı. Üst sınıf annelerinin 18. yüzyılın sonlarında olduğu gibi, çocuklarını *a la Jean-Jacques* [Rousseau'nun, annelere kendi bebeklerini emzirmelerini önerdiği çocuk eğitimi konulu *Emile* adlı eserindeki gibi] yetiştirmek istediği, veya 20. yüzyılın başında olduğu gibi, evli kadınların işgücünden yararlanılamadığı dönemler olmuştur. Aksine, aile ekonomisine katkıda bulunmanın veya “toplumda” bir yer edinmenin daha baskın çıktığı dönemler de yok değildir.

YİYECEK, GİYİM VE SAĞLIK: GELENEKSEL UYGULAMALAR

Sütannelikle ilgili tartışmaların son yıllarındaki “çok seslilik”, bebek beslenmesi konusundaki genel perspektifin çarpıtılması riskini ortaya çıkardı. Tarihçiler geçmişte birçok annenin bebeklerini emzirdiği ko-

nusunda hemfikiridi. Sütannelik Batı'nın büyük ve eski şehirlerinde yaygındı. Köylerde, küçük kasabalarda ve 19. yüzyılın yeni oluşan endüstri merkezlerinde ise sütannelik ender görülmekteydi. Buralarda, kadınlar evlenip çocuk sahibi olmadan önce ev dışında, fabrikada birkaç yıl çalışıyorlar, daha sonra evde yarızamanlı işler bularak, bir terzi, bir zanaatkâr ya da bir dükkân sahibinin karsısına kıyasla, iş ve anneliği bir arada yürütebilmek için daha fazla şansa sahip olabiliyorlardı. Sütannelik Almanya, Hollanda, Amerika ve İngiltere'de, Fransa ve İtalya'ya kıyasla daha az görülmekteydi. 20. yüzyılın başına kadar, geçmişte sütanneliliğin ne kadar yaygın olduğunu gösterecek verileri ele geçirmek hiç de kolay değildi. 1894-1912 arasında yerel İngiliz kaynaklarındaki 21 tıbbi rapora dayanarak toplanan örneklerle göre, bebeklerin yaklaşık dörtte üçü emzirilmekteydi. Kalanların % 12'si zaman zaman emziriliyor, % 14'ü ise yapay yöntemlerle besleniyordu. Başka araştırmalar, Amerika'nın güneyindeki annelerin % 85'inin kendi çocuklarını beslediklerini, 1908'de New York'taki annelerin % 65'inin bebeklerini dokuz aylık oluncaya kadar emzirdiklerini göstermiştir.³⁴ Avrupa'nın bazı bölgelerinde ise bebekleri emzirmek yerine, el ile beslemeye dayanan istisnai bir durum söz konusuydu. Bu durum, özellikle Almanya, İsviçre, Rusya, İsveç, Finlandiya ve İzlanda'nın bazı bölgelerinde yaygındı. 20. yüzyılın başında Almanya'da yapılan resmi araştırmalarda birbirine komşu olan bölgeler (Bavyera ve Baden'in kuzey ve batı bölümleriyle Hessen) arasında, genellikle emzirilerek beslenen bebeklerle, Güney ve Doğu Bavyera'dan olup da yapay yöntemlerle beslenen bebekler arasında son derece büyük bir farklılık gözlenmiştir. Münih hastanesindeki istatistiklere göre, 1880'lerde çocukların neredeyse % 86,4'ü hiç emzirilmemişti. Orta Avrupa'da bebekler doğuştan itibaren inek ya da koyun sütü ile arpa ununun karışımı olan "lapa" ile beslenmişlerdi; İskandinav'da ise sadece hayvan sütünü kullanmak âdettendi. Bugünün gelişmekte olan ülkelerinde olduğu gibi, Almanya'da da anne sütüyle beslenme ve bebek ölüm oranının düşüklüğü arasında doğru orantı bulunmaktaydı. Bununla birlikte, Valerie Fildes, elle beslemenin bebeklere pek de zarar vermediğini, bu tarz beslenmenin soğuk iklimle sahip kuzey ve dağlık bölgeler için dayanıklılık sağlayabildiğini düşünmektedir.³⁵

Geleneksel olarak ilk gelen sütün “kötü” olduğu düşünüldüğünden, yeni doğmuş bebeği emzirmeden önce birkaç gün beklenirdi. Bunun yerine bebeklere başka bir kadının sütü ya da şekerli şaraptan yapılan içecekler verilirdi. Fransız doktor François Mauriceau, 14. yüzyılda aksini ispatlayana kadar, annenin göğsünden ilk günlerde gelen sütün yararları bilinemedi. Toplumun her kademesinde süt bebekleri acıktıkça beslenmekteydi. 1740'ta Alman doktor Friedrich Hoffman “ilk aylarda iki saatte bir, üç-dört aydan sonra günde altı yedi defa ve daha sonra günde sadece iki ya da üç defa emzirilir” açıklamasını yaptı.³⁶ Sadece zengin kadınlar bebeklerini bu kadar düzenli besleyebilmiş, ağır iş temposu olan çiftçi kadınlar ise emzirmeyi ancak uzun aralıklarla gerçekleştirebilmiştir. Güney Amerika'daki köle kadınlar, uzun çalışma saatleri arasında, toprak sahipleri kabul etmese de, arada sırada toplanarak çocuklarını besliyorlardı.³⁷ Gerekğinde anne sütü, fazla yaygın olmayan “panada” (genellikle et suyu ve ekmek kırıntılarından yapıldı) gibi “lapa” benzeri yiyeceklerle desteklenirdi. Rus çiftçilerin bebeklerinin ise beş haftalıkken ekmek, arpa ve kara buğdaydan yapılan tahıl çorbasını öğütebilmeleri beklenirdi.³⁸ Valerie Fildes'in son araştırmasına göre, bu bebek mamaları 16. ve 18. yüzyıllar arasında giderek besin değerini yitirmeye, daha az yumurta, süt ve et ürünleri içermeye başlamışlardı.”³⁹

Sütten kesme, ebeveynlerin zenginliği (özellikle bir sütanne çalıştırıyorlarsa), annenin sağlığı, bebeğin cinsiyeti ve büyüklüğü ile yerel geleneklere bağlı olarak değişebilen önemli bir olaydı ve genellikle altı ayla iki yaş arasında bir dönemde gerçekleşirdi. 19. yüzyıl Fransası'ndaki erkek çocukların iki, kız çocuklarınsa bir yaşına doğru sütten kesildiğini gösteren kanıtlar vardır. Diğer çalışmalar kız ve erkek çocukların emzirilme dönemleri arasında daha eşit bir dağılım öngörseler de, 1608'de doktor Laurent Joubert kız çocukların erkek çocuklardan altı ay önce sütten kesildiğini belirtmiştir. 17. yüzyılda, geleceğin Fransa kralı iki yıldan uzun bir süre emzirilmiştir. 19. yüzyılda ise Baviera'daki çiftçi çocukları altı ay emzirilirlerse şanslı sayılırlardı. Uzun vadede eğilim, bebeklerin erken yaşta sütten kesilmesi yönündeydi. 16. yüzyılın başında genellikle orta sınıf İngiliz çocuklardan oluşan örneklemde, ortalama sütten kesilme yaşı

18 ayken, 18. yüzyılın sonunda yapay yiyeceklerin yardıma koştığı, şehirleşmiş bir toplumda 7 aya düşmüştür.⁴⁰ Çocukların süten kesilmesi aynı zamanda sevimsiz bir deneyim de olabilmekteydi. Göğüs uçlarını acı bir cisimle silerek, emzirmeyi birdenbire kesmek 20. yüzyıla kadar devam ettirilen eski bir gelenektir. Herman von Weisberg (1518-97) annesinin, süütünün bitmeye başladığını fark ettiğinde göğsünü siyaha boyadığını söylemiştir. 1891'de doğan Alice Foley, Lancashire'in Bolton kasabasındaki fakir annelerin emzirmeyi kesmek için göğüslerini kurumla sıvadıklarını ve aklında, bu kömür siyahı göğüs uçlarının neden olduğu öfkeli bebek feriatlarının kaldığını yazar.⁴¹

19. yüzyıla kadar bebekleri yeterli oranda besleyebilmek, "alt tabakadaki" ebeveynler için önemli bir sorundu. Onları sıcak tutmak ise daha büyük bir meseleydi. Avrupa ve Amerika'daki çocukların kundak bezlerinin üzerine, yaşamlarının ilk aylarında bir parça kumaş sıkıca sarılırdı. Bu "sarma" bölgeden bölgeye değişirdi. İtalya'da bebek, bir Mısır mumyası gibi sıkıca bağlanırken, Fransa, Almanya ve İngiltere'de anneler bir kuşağı sadece iki-üç defa bebeğin etrafına dolarlardı. Her şekilde de bebeklerin kolları iki yanda ve bacakları dümdüz olacak şekilde, baş desteklenerek sarılırdı. Biraz daha büyüyünce kollar ve ayaklar serbest bırakılır ve birkaç ay sonra hem kız, hem de erkek bebekler küçük elbiseler giymeye başlarlardı. 17. ve 18. yüzyılda tıbbi otoriteler yavaş yavaş kundaklamaya karşı çıkmaya başladılar; eleştirmenler bunun bebeklerin eklemelerini hareket ettirme özgürlüğünü kısıtladığını, nefes almasını engelleme riski taşıdığını ve uzun süre idrarı ve dışkısıyla sarılı kalmak zorunda olduklarını söylüyorlardı. Aynı zamanda ebeveynlerin kundaklanmış bebeklerini uzun süreler bir çivide asılı bırakarak onları fazlasıyla ihmal ettikleri ileri sürülmüştür. Örneğin Rousseau *Emile*'de (1762) feryat etmektedir: "Bebeklerin kundaklandığı ülkeler, kamburlar, sakatlar, kol ve bacakları gelişmemiş ya da eğilmiş, raşitik, her tarafları yanlış şekillenmiş adamlarla doludur."⁴² Yine de uzmanlar, kundaklamanın bebekleri sıcak tutmanın yanı sıra onları taşımayı kolaylaştırdığı ve evcil hayvanlar –özellikle domuzlar– tarafından ısırılmalarını engellediğini gözden kaçırmamalıdır. Köylüler, bu kundakların dar beşiklerle kemiklerinin düzgün olmasına ve

dik durmasına yardımcı olduğuna inanmaktaydılar. Kundağın aynı zamanda bebeğin hayvanlar gibi yerde gezmesini engellediğine inanıyorlardı. Kundaklama, özellikle her beslenmeden sonra günde üç, dört hatta yedi kez yapılan, zaman alan, zor, fakat bir o kadar da zevkli bir uygulamaydı. 1671’de ebe Jane Sharp çocuğun “çok nazik bir şekilde tutularak, ılık şarapla yıkanmasını, kuruduğunda yumuşak kumaşlarla sarmalanmasını ve beşiğe yatırılmasını” öğütlemiştir.⁴³ Bu gelenek 18. yüzyıldan sonra eğitimlilerin eleştirilerinin ağırlığı altında yavaş yavaş yok olmaya başlamışsa da, 20. yüzyıla kadar kırsal alanlarda devam etmiştir.⁴⁴ Pierre-Jakez Hélias, Brötanya’da, 1. Dünya Savaşı’nın başlangıcında ebeveynleri ve büyükbabası işe gittiğinde, her gün evde, karyolasında sıkıca kundaklanmış biçimde, saatlerce yalnız kaldığını anlatmaktadır.⁴⁵

Geçmişte, 18. yüzyıla kadar temizliğe ne ebeveynler, ne de doktorlar pek önem vermiştir. Ortaçağ yazarları sık sık yıkanmayı önermektedirler, fakat onların bu tavsiyelerinin bir grup zengin kent sakini dışındaki insanlar tarafından uygulandığı şüphelidir.⁴⁶ Kir, dönemin popüler kültüründe koruyucu ve sembolik bir anlam taşımaktaydı. Anneler idrarın iyileştirici gücüne inandığından, çocuk bezlerini yıkamaktansa, kurutmanın daha iyi olduğunu düşünürlerdi.⁴⁷ Aynı zamanda kafadaki kir tabakasının koruyucu olduğuna inanılırdı. Haut-Vivaraïs’te insanlar bebeklerin başını yıkamanın onu aptal, bir yaş bir günlük olmadan önce tırnaklarını ve saçlarını kesmenin ise dilsiz ve hırsız yapacağını düşünürlerdi. Tuvalet eğitimi vermekte de hiç acele etmezlerdi. Günümüz bakış açısıyla bu inanış ve uygulamalar ne kadar tuhaf görünse de, ebeveynlerin ihmalinden çok, çocuğun sağlığı ve mutluluğunu artırmak için harcanan sürekli çabayı göstermekteydi.⁴⁸

ÇOCUK YETİŞTİRMEYE BİLİMSEL YAKLAŞIM

Kadınlar çocuklarını nasıl yetiştireceklerini geleneksel olarak annelerinden, ebelerden ve akraba ve arkadaşları olan başka kadınlardan öğrenirlerdi. Çocuk yetiştirme konusundaki bilgiler –eksiklikleri konusunda, sık gerçekleşen bebek ölümleriyle ortaya çıkan tereddütlerle birlikte– sorgulanmadan nesilden nesile aktarıldı. Bütün bunlar 18. ve 19. yüzyılda değiş-

ti. Ebeveynler, doktorlardan ve çocuk yetiştirme konusunda ahkâm kesmeye meraklı kişilerden tavsiyeler almaya başladılar. Eğitime dayalı görüşler, eski geleneksel kültürün yerini almaya başladı. Aydınlanmanın mantıkçı ruhu, daha hafif yemekleri, daha hafif giysileri vb öneren görüşleriyle rakip tanıımıyordu. Sylvia Hoffert'e göre, 19. yüzyılın başında Amerika'nın kuzey şehirlerinde çocuğun geleceği konusundaki beklentiler, anneliğin hazlarını "endişe, suçluluk, kıskançlık ve korku" gibi duygularla baltalamaya başlamıştı bile.⁴⁹ Sonuçta 1880 ve 1890'larda yetkinleşen tıp biliminin konuya müdahaleleri arttı. Pasteur'ün mikropların hastalığa neden olduğu teorisi sayesinde, dezenfeksiyon ve antiseptikler yoluyla mikropların çoğalmasını engellemeyi öğrenen doktorlar, sonunda annelere tutarlı ve etkili tavsiyelerde bulunmaya başladılar. Bunlar, inek sütünü kaynatmak, (şimdi bu işlem pastörizasyon olarak bilinmektedir), besleme aletlerini temiz tutmak ve beslemeden önce elleri yıkamak gibi önerilerdi. Bu yeni güven bebek yetiştirme kılavuzlarına da yansdı. 1870'te Fransız anneler hâlâ doğanın yönlendirmesine izin veren, sonucu kesin olmasa da bazı olasılıkları uygulayan, "büyük bir deneyime sahip yaşlı dostlardan" tavsiye alabiliyorlardı. Birkaç sene sonra ise seçenekler tükenmişti, tıp bilimi doğayı alt etmiş ve emirleri doktorlar vermeye başlamıştı. Amerika'da çocuk doktoru Luther Emmett Holt'un *Care and Feeding of Children* (1894) adlı popüler kitabı da dılar için eğitici bir kılavuz olmaya başladı.

Doktorlardan tavsiyeler alınmaya başlanmasıyla bebek ölüm oranında hızlı düşüşler ve çocukların sağlığında olumlu gelişmeler gözlemlendi. Maalesef, bazı yorumcular, çocuk yetiştirme konusundaki bilimsel metodları daha geniş bir alana yaymak adı altında, anarşist işçi sınıfını düzene sokma çabasına giriştiler. Sosyolog Luc Boltanski, genç ev kadınları için Madam Sevrette'in hazırladığı *La Jeune Ménagère* (Genç Yönetici, 1904) adlı kılavuz kitapta, işçi sınıfından iki annenin karşılaştırıldığı bölümden çok etkilenmiştir. "İyi" anne "la puériculture moderne" [modern çocuk sağlığı] konusunda oldukça bilgili olmalı, kötü anneye çocuğunu ağır çorbalarla değil, sütle beslemesi gerektiğini anlatmalı, bebeğin kafasında yara kabukları oluşmasına fırsat vermeden onu yıkamasını öğütlemeli ve zamanını daha dikkatli bir şekilde düzenlemesini tavsiye etmeliydi. Boltanski'ye

göre, “iyi” olanın “kötü” olana baskın çıkması için, işçilerin kızları ilkokullarda sağlık bilgisi, çocuk yetiştirme, aşçılık ve diğer ev işleri konusunda ders almak zorundaydı. Açıkça sınıf temeline dayanan bu tür bir değerlendirme bugün geçerliliğini yitirmiştir. O dönemde tıp uzmanları tarafından önerilen program hâlâ annelik sezgilerini hafife alıyordu. Anne düzenli beslenme zamanları, yıkama işlemleri, uyku düzeni ve erken yaşta tuvalet eğitimi verme konularındaki belirli kurallara uymak zorunda bırakılmıştı. Onun görevi, dışarıda çalışmak yerine, yavaş yavaş kendini aile yaşamına adanıp, profesyonel annelik yapmak haline geliyordu. Bu konuda tek başına değildi, çocuk yetiştirme kılavuzlarının ve derslerin yanı sıra, bu konuda ona yardım edebilecek Fransa’da Çocukları Koruma Dernekleri, İngiltere’de Çocuk Sağlığı Dernekleri ve Anneler için Okullar gibi hayır kurumları vardı. Çocuk Araştırmaları Hareketi’nden bebeğin yaşına göre boyunun ne olması, ne zaman emeklemeye başlaması, ne zaman ilk kelimelerini söylemesi gerektiği gibi, önemli dönüm noktaları konusunda yardım alabilirdi. Bunlar da çocukların başına yeni bir sorun açmıştı: 19. yüzyılın sonunda hayatta kalan çocuk sayısı artarken, “nörotik çocuk” sayısı da artmıştı.⁵⁰

BEBEK VE ÇOCUK CİNAYETLERİ

Elbette ebeveyn ile çocukları arasındaki bağlar, ebeveynlerin bebeklerini öldürmesi veya terk etmesiyle trajik bir biçimde kopmaktaydı. Ortaçağda ve modern çağın başlarında bebek cinayetleri görünüşte oldukça nadirdi, zira pek azı mahkemeye intikal etmişti.⁵¹ Barbara Kellum’un gözlemlerine göre, İngiltere’de bu tür davaların 1265-1413 yılları arasında araştırma görevlileri tarafından tutulan kayıtlarda bile olmaması dikkat çekiciydi. Barbara Hanawalt ortaçağın sonlarına ait dört bin cinayeti kapsayan bir raporda bu türden en fazla iki örneğin olduğunu belirtmiştir. R. W. Malcolmson 18. yüzyılda bu tür cinayetlerin çok fazla olmadığını söyler. Bununla birlikte, birçok tarihçiye göre bu örnekler ancak buzdağının görünen kısmıdır. Onlara göre gerçek suç oranı bilinmemektedir ve bazen suç oranının “yaygın” veya “sıradan” olduğunu düşünmektedirler.⁵² Bulunabilmiş nadir kanıtlar, durumun böyle olduğunu gösterir. Saint-

Germain-des-Prés'nin 19. yüzyılda mali sebeplerle hazırlanan *polyptyque*'i,* manastıra ait topraklardaki erkek nüfusundaki fazlalığın bir cinsiyet dengesizliğine neden olduğunu gösterir. Tarihçi Emily Coleman bu durumun özellikle küçük çiftliklerde, istenmeyen kız bebeklerin öldürüldüğünü gösterdiğini ileri sürer. Suçun daha ürkütücü kanıtları, 1720'lerde Ren'in Breton kasabasında bir inşaat alanında çalışan işçilerin, bir kanalı açarken seksenden fazla küçük bebek iskeletine rastlamalarıyla ortaya çıkmıştır.⁵³ 1860'larda İngiltere'de "bebek cinayetleri korkusu" belirmiştir. Resmi istatistikler, bebek cinayetlerinin gerçek sayısını gizlese de, konuyu gündeme getiren doktorların bildikleri bir şeyler vardı. 1863-1887 yılları arasındaki resmi kayıtlardan 5.314 cinayetin 3.355'inde, kurbanların bir yaştan altındaki çocuklar olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu da, bebeklerin herhangi bir başka yaş grubuna ait insanlardan daha fazla öldürüldüğünü göstermektedir. Toplam içinde % 63'lük paya sahip olan bu tür cinayetlerin bir yüzyıl sonra, 1977'de % 6,1'e indiği gözlemlenmiştir.⁵⁴ Bu utanç verici durumda üç nokta önemlidir.

Birincisi, Batı'daki kanunların yeni doğmuş bir bebeğin öldürülmesini suç olarak tanımlamakta geç kalması ve bunu bir yetişkinin öldürülmesiyle eşdeğer bulmamasıdır. Pek çok eski medeniyette bebek cinayetleri açıkça uygulanmıştır ve birçok Alman kabilesi resmi kurallarıyla bu geleneği devam ettirmiştir. Anglosaksonlar arasında Frisya Kanunu anneler henüz bebeklerini beslememişse, onları emzirmeden ölüme terk etmelerine izin verir, fakat bu konudaki son söz büyükanneye bırakılırdı. 10. yüzyılda İzlanda'da, babalar yeni doğmuş bir bebeği kabul ya da reddetmek hakkına sahipti. Normal koşullarda gelenek, bebeği su damlacıklarıyla ıslatmak ve ona topluma kabul edildiğini gösteren bir isim vermekti. Bu törenden sonra bir çocuğun öldürülmesi ciddi bir suçtu. Bununla birlikte babalar, gayri meşru, engelli veya maddi koşullarından dolayı bakamayacaklarını düşündükleri bir çocuğun öldürülmesini veya terk edilmesini emretme yetkisine sahipti. 1000 yılında Hristiyanlığın kanunlara yansması bu gelenekleri tamamen yok etmedi. fakirlere çocuklarını eski-

* Bir bölgenin insan ve doğal kaynaklarının bir dükümünü içeren defter –ed.n.

si gibi ölüme terk etme ayrıcalığı tanındı. Norveç'te Hıristiyanlığın etkisi çok daha azdı; bebek cinayetleri ortaçağ boyunca da devam etti. Kanunların sert yaptırımların uygulandığı yerler de vardı; örneğin bir 7. yüzyıl İspanyol kanununa göre bebek öldürmenin cezası ölüm ya da kör edilmekti.⁵⁵ Ortaçağın sonlarında, laik kurumlar böyle davaları kilise mahkemelelerine devrederler, ancak skandal yaratan davalara bakarlardı. İstenmeyen çocuğundan kurtulmaya çalışan bekâr bir annenin sonu, nadir olarak görülse de, Fransız ve Alman kanunlarına göre tüyler ürpertici şekilde canlı canlı gömülme, yakılma ya da suda boğulma olabilmekteydi. Bunun haricindeki toplumlar bebek öldürmenin bir suçtan çok, bir günah olduğunu düşünmekteydiler. Dini otoriteler "üstüne yatıp" nefessiz bırakarak çocukların ölümüne neden olma konusuna dikkat çekiyor ve ebeveynleri bebeklerini kendi yataklarına almanın tehlikeleri konusunda uyarıyorlardı. Kilise mahkemeleri suçlu bulunanların günahlarını bağışlamaktan başka bir şey yapamıyordu. 14. ve 15. yüzyıl Floransası'nda bebeklerinin nefessiz kalarak ölmesine neden olan çiftler, hayır kurumlarına para ödemek ve bir pazar günü semt kilisesinin önünde pişmanlıklarını haykırmak zorundaydılar. Bazı bölgelerde ise bir senelerini su ve ekmekle geçirmek zorunda kalıyorlardı. 15. yüzyılın sonlarında ve 16. yüzyılda, Avrupa'daki imparatorluk ve krallık kanunları bir kez daha bebek cinayetleriyle ilgilenmeye başladı. Odak noktaları bekâr annelerdi, gizlenen doğumdan sonra gayri meşru çocuğun ölmesi halinde, kadının masumiyetini kanıtlaması için acımasız bir seri değerlendirmeden geçmesi gerekiyordu. 1556'daki bir Fransız kanunu, bekâr ya da dul herhangi bir kadını, hamileliğini sulh yargıcına bildirmek zorunda bırakarak, gizli hamilelikleri engellemeye çalışmıştı. Bu işleme uymayan bir kadın ölümle cezalandırılacaktı ve "çocuğunu öldürmüş olduğundan" adı kötüye çıkacaktı. 1624'te bir İngiliz kanunu, "cinayet" söz konusu olduğunda şehvet düşkün annenin, çocuğunun ölü doğduğunu (her ne kadar ölümünü gizlemeye çalışmış olsa da) bir şahitle kanıtlayamazsa ölümle cezalandırılacağını" ileri sürmektedir.⁵⁶

Tarihçilerin şüphelendiği ikinci nokta, evli çiftlerin istemedikleri çocuklarından cezadan nispeten muaf olarak (eski Batı medeniyetindeki bebek öldürme yaptırımlarından etkilenmeden) kurtulabildikleridir. Bura-

daki önemli nokta, adli tıbbın yetersizliği ve yüksek ölüm oranıydı. Örneğin, ilk otopsiler 17. yüzyılda ortaya çıkar. Ebeveynlerin birçok seçeneği bulunmaktaydı, bir “kazaya” sebep olabilirlerdi. Bir bebeğin “altta kalarak ölmesinin”, suda boğulmasının, bir haşlanma ya da ölümcül yanıkların arkasında neyin yattığını bilmek oldukça zordu. Ebeveynler bu durumu, bile bile, ihmalden kaynaklanmış gibi gösteriyorlardı: Bavyeralıların söylediği gibi “bırakın ölsün” (*himmeln lassen*). Bu ihmaller, bebeklerin hazmedemeyecekleri yiyeceklerle beslenmesi, afyon tentürüyle zehirlenmesi veya hastalığında tedavi edilmemesi şeklinde olabilirdi. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bebeklerin bir sütanneye yollanmasının zorunluluk mu, yoksa ihmali mi olduğu tartışmaya açıktır.⁵⁷ Ebeveynler neden böylesine “doğalarına aykırı” ve mantık dışı bir eylemde bulunuyorlardı? Bunun birinci nedeni fakirliktir. 19. yüzyıla kadar ortaya çıkan bebek ölümlerinin sebebi aslında gecikmiş kürtajlardır. Barbara Kellum ortaçağın sonlarında İngiltere’de birçok annenin aklını kaybederek çocuğunu öldürdüğü için bağışlanmayı dilediklerine dikkat çeker. Kellum bu bulguyu özellikle bebeklerin vaftiz edilmediklerinde şeytani birer yaratık oldukları inancıyla ilişkilendirmiştir. Belki de insanlar bir şekilde bebeklerinin cinler ve periler tarafından kaçırılmasından ya da başka yaratıklarla yer değiştirmesinden korktuklarından, onu ateşe yakın bir yere yerleştirdiklerinde, bacadan çıkıp gideceğine, böylece bu davetsiz misafirden kurtulacaklarına inanmışlardır.⁵⁸

16. yüzyıldan itibaren, bebek cinayetleri ile ilgili olarak dikkatler, gayri meşru çocuklarından kurtulmaya çalışan bekâr annelerin üzerinde yoğunlaşır. Tabii buradaki gerçek payı nedir, bilinmez. Dikkat çekmelerinin nedeni, büyük oranda kanunun ve toplumun onları düşmanca dışlaması, haksız yere hedef alması olmalıdır. Adli kayıtlarda da sürekli göze çarpmaktadırlar. İngiltere’de 17. yüzyılın başlarında mahkemelere gelen 60 bebek cinayeti olayı üzerine yapılan bir araştırmada, suçlanan annelerden 53’ünün bekâr, 6’sının dul ve sadece birinin evli olduğu görülmüştür. Yazar Kevin Wrighton, Essex’in kırsal kesimindeki gayri meşru çocukların % 2’sinin doğar doğmaz öldürüldüklerini tahmin etmektedir. 1680-1780 yılları arasında, Massachusetts’tte bebek öldürmekle suçlanan ve haklarında kovuşturma açılanların % 70’i yine bekardı.⁵⁹ 19. yüzyılda, şehir-

lerde çok sayıda gayri meşru çocuğun öldürülmesi, toplumsal bir skandal olarak değerlendirilmiştir. Londra’da tuhaf ve çarpıcı bir dava, doktorların bir miktar para karşılığında anneyi bebekten kurtarmayı kabul ettiğini, “bebek çiftçiliğinin” öldürücü boyutlara ulaştığını ortaya çıkarmıştır.⁶⁰ Bu durumda, daha önce de belirttiğimiz gibi, bekâr anneler için utanç ve sefalet gibi bir sorun da ortaya çıkmaktaydı, bazıları diğerlerine nazaran daha savunmasızdı. Akdenizlilerin yerel kültüründe kadınların “onur”larının aşırı hassas olması, onların çok daha zor durumda kalmasına neden olmaktaydı. Kadınlar ailelerinin şerefini lekeledikleri için, evlerinden kovuluyor ve evsiz barksız bırakılıyorlardı. Kuzey Avrupa’da, hakkında en çok soruşturma açılanlar hizmetçi kızlardı. Onlarda aranan en önemli özellik iyi bir “karakterdi”, eğer hamile kalırlarsa, anında işten atılıyorlar, aynı zavallı durumdaki birileriyle evlendiriliyorlardı.⁶¹ Bekâr kadınlar için köy ve kasabalar, şehirlerden daha baskıcıydı. Tarihçi Mark Johnson, 18. yüzyılda Kuzey İngiltere’de Leeds ve Newcastle gibi büyük kasabalarda çocuk cinayetleri sebebiyle pek çok kadın aleyhine dava açıldığını belirtmiştir. Buralardaki küçük topluluklarda, kadınların çoğu, bekâr komşu kadınların görünüşünde veya davranışlarındaki herhangi bir değişikliği “çok” dikkatli izlerdi. Bu nedenle de cinayetlerde, çocuğun annesi kolaylıkla bulunabilirdi. Richard Lalou, 1825 ve 1910 yılları arasında Fransa’da, bebek cinayetiyle suçlananların % 80’inin kırsal kesimden geldiğini tespit etmiştir.⁶² Ancak, 19. yüzyıl Bavyerası’ndan kanıtlar başka bir doğrultudadır: Çiftçiler iyi bir çiftlik çalışanının emeğine o kadar önem veriyorlardı ki, bir kadın bebeğini öldürmekten dolayı suçlu bulunup cezalandırılmış olsa bile, çiftliğe geri döndüğünde tekrar işe alınıyordu.⁶³

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında, bebek cinayetleri daha az duyulmaya başlandı. Yaşam standardı yükseldikçe ve doğum oranı düştükçe, baskı da azalmış oldu. Üstelik, annelik ve çocuk bakımının üzerine daha çok eğilinmesiyle de, bebek ölüm oranlarında düşüş oldu. İngiltere’de 1860’lardaki “bebek çiftçiliği” skandalından sonra, 1870’te bir Bebek Koruma Birimi kuruldu. 1872-1897 yıllarında Bebek Hayatını Koruma Kanunları bile çıkarıldı. Batı’daki toplumların bu dönemde suç işleyen kadınlara daha merhametli davranmaya başladığı eklenebilir. Birçok insan

onları “insanlık dışı canavarlar” olarak değil, fakirliğin, hoşgörüsüzlüğün ve erkeklerin baştan çıkarıcılığının kurbanı olarak görmeye başlamıştı. 18. yüzyıldan sonra, Avrupa ve Kuzey Amerika’daki jüriler ve hâkimler onlara ölüm cezası vermekte gönülsüzdü. Kanun koyucular bu konuda daha hafif cezaların verilmesini olanaklı kılacak (ve daha fazla mahkûmiyeti garantileyecek) düzenlemeler yaptı. 1774’te Massachusetts’te, gayri meşru bir çocuğun ölümünün gizlenmesi suçu, 100 dolardan fazla olmayan bir para veya bir yıldan fazla olmayan bir mahkûmiyetle cezalandırılmıştır.⁶⁴ Bunu, 1803’te İngiltere’de, 1624 yasasının feshedilmesi ve gayri meşru bir çocuğun ölümünün gizlenmesine ölüm cezası verilmesinin engellenmesi takip etmiştir. Bu düzenlemelerle, cinayet soruşturmasında bebeğin canlı doğduğu kanıtlanamadığı takdirde, kadın bebeğin doğumunu gizlemekten iki seneye kadar hapis cezası alabiliyordu. Fransa’da 1832 kanunu, jüriye, suçlu bulunanların durumundaki hafifletici nedenleri kabul etme yetkisi tanıyordu. Sonuç olarak, bebek öldürme suçuna ölüm cezası yerine 5 yıl ağır çalışma cezası verilmeye başlandı. 20. yüzyılla birlikte, çocuklarını öldüren annelerin ceza yerine psikiyatrik tedaviye ihtiyacı olduğu düşünülmeye başlandı.⁶⁵

BEBEKLERİN TERK EDİLMESİ

Eğer bebekleri terk etmek daha kolay olmasaydı, muhtemelen geçmişte bebek cinayetleri çok daha fazla olurdu. Özellikle 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başında bazı kasabalarda terk edilen bebeklerin sayısı gerçekten hayret vericiydi. Tabii ki bu uygulamanın çok daha eskiye dayanan bir geçmişi vardı: Roma’da olduğu gibi, Avrupa’da da ortaçağın başında çocuklar sokaklara terk ediliyor, ebeveynleri tarafından satılıyor, dini bir mekâna yollanıyor ya da zenginlere hizmetçi olarak veriliyordu. 6. yüzyılda Güney İtalya’da yaşayan Cassiodorus adlı bir gözlemci, bir panayırda kasabada çalışmanın tarlalarda çalışmaktan daha iyi olacağını düşünerek çocuklarını satan çiftçileri gerçekçi bir biçimde anlatmıştır. Oğullarını ve daha da önemlisi kız çocuklarını manastırlara bırakan aristokrat aileler de göreceli olarak çocuklarını terk etmenin daha uygar bir yöntemini uyguluyorlardı.⁶⁶ Aslında bu aileler istemedikleri aciz üyelerini kiliseye vere-

rek onlardan kurtulmaya çalışmakla suçlanıyorlardı. 1161'de Arras piskoposluk bölgesindeki görevine atanan yeni bir başrahip, cemaatinin üzücü durumunu görünce şoke olmuştur: "bazıları topal, bazıları kötürüm, bazıları tek gözlü, bazıları şaşı, bazıları kördü, hatta bazılarının kol ve bacakları yoktu ve bunların hepsi soylu ailelerden geliyordu."⁶⁷ Terk edilen çocukların sayısı konusundaki ilk verilere, 15. yüzyıl Floransası'ndaki ünlü Ospedale degli Innocenti'de yapılan vaftiz törenlerinden ulaşabiliyoruz.⁶⁸ Her on ya da yirmi çocuktan birinin terk edilmiş olduğunu öğrendiğimiz bu kayıtlar, modern dönemdeki örneklerin yanında sönük kalır. Paris'te 19. yüzyıl boyunca şehirde doğan bebeklerin yaklaşık olarak beşte biri terk edilmiştir; Sen Petersburg'da 1830'larda ve 1840'larda, bu rakam üçte bir ile yarısı; 1860'lara kadar Milano'da % 30 ila % 40 arasındadır.⁶⁹ Çocukların birçoğu oldukça küçükken terk edilmişlerdir. Örneğin 17. ve 18. yüzyıl Languedoc'unda terk edilenlerin büyük çoğunluğu üç aylıktan küçüktü; iki yaşın üstünde olup terk edilen çocuklar şehirde azınlıktaydı ve kırsal kesimde ise çok enderdi.⁷⁰ Bunu yapan ailelerin, ortaçağda olduğu gibi, fakir olmaları gerekmiyordu. Örneğin 18. yüzyıl Parisi'nde Buluntu Çocuklar Hastanesi'nin kayıtlarından babalarının doktor, avukat, sanatçı, asker ve soylu oldukları ortaya çıkabilmekteydi. Böylece, onların evlilik dışı ilişkisinin sonucunu reddetmeleri de "ahlaksızlık" suçlamalarını aleni hale getirmekteydi.⁷¹ Terk edilen bir bebek, bulunmuş bebeklerin kaldığı bir hastanede bakılıyor bile olsa, yaşama şansı azdı. Aslında 18. yüzyıl Almanyası'nda, saldırgan bir yorumcu olan August Ludwig Schlozör, bulunmuş bebeklerin olduğu hastaneleri "bebeklerin ve ahlak kurallarının ölmeye gittiği yerler" olarak tanımlamıştır. Bu kurumlar çok az bir bütçeyle, vasıfsız bakıcılarla çalışmakta ve bazen onlardan aynı anda iki, üç ve hatta dört bebeği beslemelerini beklenmekteydi. 1620'lerde Londra'nın St. Botolph bölgesinin kâtibi, o bölgeden bakıcıların çalıştığı bu kurumların koşullarını düşündüğünde titrediğini söylüyordu: "köpeğini seven biri bile, onu böyle bir yerde büyütmez."⁷² Johann Ludwig von Hess, 18. yüzyılda Hamburg'dan kırsal kesimdeki sütannelere gönderilen buluntu bebeklerin ve yetimlerin % 22'sinin çok küçükken öldüğünü tahmin ettiğini yazmıştır. Hess'in bu oranın "çok fazla" olmadığını düşünmesi için ba-

zı haklı sebepleri vardı. Aynı dönemde, Reims'te terk edilen çocukların % 46'sı, Rouen'dekilerin ise % 92'si ilk yaşlarını tamamlayamadan ölmüşlerdi. 19. yüzyılın ortalarında, Moskova'dan köylerdeki geçici evlerine yollanan sahipsiz bebekler arasındaki ölüm oranı % 58 ile % 72, Sen Petersburg'dan yollananlarınkı ise % 69 ile % 79 arasındaydı.⁷³

Ebeveynlerin sorumluluklarını yerine getirmedeki bu başarısızlıklarının arkasında yatan nedenleri anlamak için üç kilit noktanın araştırılması gerekir. İlki, çocuklarını terk edenlerin, onları bir başkasının evlat edineceğini beklemesidir. James Boswell'in belirttiği gibi İngilizcede soğuktan ve açlıktan ölmesi için "exposed" [sokağa atılmış] tanımlaması, "abandoned" [terk edilmiş] kelimesiyle aynı anlamda kullanıldığından, yanıltıcı olmaktadır. Bu, diğer dillerdeki "sokakta bırakmak" tanımının karşılığından çok, soğuk ve açlıktan ölmeyi çağrıştırmaktadır.⁷⁴ Ebeveynler çocuklarını her zaman kolay bulunabilecekleri bir yere, örneğin zengin bir evin girişine, çarşıya ve özellikle de bir kilisenin kapı eşliğine bırakırlardı.⁷⁵ Modern dönemin başlarında caddelere "terk edilen bebek" sayısının düşürülmesi için çocuklar üzerine uzmanlaşmış kurumlar oluşturuldu. İnsanların bebeklerini kendi isimlerini vermeden terk etmelerine olanak veren büyük "buluntu çocuk hastaneleri" ve Fransa'da *tours*, İtalya'da *ruote* ve Portekiz'de *rodas* olarak bilinen ve aynı amaca hizmet eden kurumlar genellikle Katolik Avrupa ile özdeşleşmişti. Bu uygulama ortaçağın sonlarına doğru İtalya, İspanya ve Portekiz'de kurulan birçok kurumla birlikte ortaya çıkmıştır. Bu kurumlar 18. ve 19. yüzyılda Fransa, Rusya ve Habsburg İmparatorluğu'nda bebek cinayetlerini ortadan kaldırmak amacıyla daha da gelişmiştir. 19. yüzyılda gayri meşru çocukları sözde kollayan "Katolik" sistemle, Protestan sistemi karşılaştırmak (pek uygun olmasa da) yaygınlaşmıştır.⁷⁶ Protestan sisteminin yaygın olduğu İngiltere ve Alman eyaletlerinde otoritelerin, çocuğun babasını ve olası akrabalarını araştırmasına izin verilmiştir.⁷⁷ Ortodoks Rusya ile birlikte birçok Avrupa ülkesini kapsayan Katolik sistem ise babanın belirlenmesini yasaklamış, evlenmemiş annelere biraz yardım sağlayarak, gayri meşru çocuklar için yetiştirme yurtları kurmuştur. "Katolik" sistemin önemli bir ihtiyacı mı karşıladığı, yoksa çözmek için uğraştığı problemi daha da mı ağırlaştırdığı o dönemin çağdaşla-

rı arasında oldukça hararetli bir tartışma konusu olmuştur. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başında bütün bu yapı, sayıların ağırlığıyla neredeyse çökmüştür. Yine de, burada bizi ilgilendiren nokta, Katolik Avrupa'da terk edilmiş çocuklara kurumsal bakım sağlanmasının çok fazla sayıda çocuğun terk edilmesine meydan vermiş olmasıdır. (Tam tersine, 'Protestan' Avrupa ve Amerika'da kilise ve devlet yetkililerinin çok farklı bir politika izlemesi çocukların terk edilmesini zorlaştırmıştır)

Unutmamamız gereken ikinci nokta, toplumun belirli bir kesiminde çocuk yetiştirmeye çalışan insanların içinde bulunduğu çaresiz koşullardır. Bu, çocuğunu terk eden herkesin hoşgörüsüyle karşılanacağı anlamına gelmez. Her zaman engelli, üvey, bir zina ilişkisinin ürünü ya da miras planlarını bozan çocukları gözden çıkarmaya hazır aileler bulunmaktaydı. Ender de olsa, 1450'lerde Floransa hastanesine getirilen "kafasının birçok yerine ve yüzüne vurularak, burnu ağzının iki tarafına doğru ezilinceye kadar dövülmüş" bir kız bebek örneğinde olduğu gibi, çocuk suiistimallerine de rastlanır. Ayrıca, bazı toplumlarda kız çocukların erkek çocuklara göre daha kolaylıkla terk edildiği açıktır. Örneğin 15. yüzyılın başında Fransa'da bakım evlerine alınan terk edilmiş çocukların % 61,2'si kız çocuktur; ve 18. yüzyılda Sen Petersburg'daki yetimhaneye her 100 kız çocuğa karşılık, yaklaşık 80 erkek çocuk giriyordu.⁷⁹ Aynı zamanda, birçok araştırma fakirlik ile çocukların terk edilmesi arasındaki doğru orantıyı ortaya çıkarmıştır. Ortaçağ süresince terk etme, çocukları fakir ailelerden zengin veya çocuksuz ailelere transfer etmenin gayri resmi mekanizması olarak işlemektedir.⁸⁰ Sonradan yetimhanelerin açılmasıyla, bu kurumlar çok fazla kişiyi beslemek zorunda olan aileler ve bebeğine bakmakta zorlanan bekâr anneler için bir emniyet supapı haline geldi. Terk edilen çocukların üzerinde bulunan notlar ebeveynlerin üzücü durumları konusunda ipuçları vermektedir. 18. yüzyılın başlarında Londrası'na ilişkin notlardan birinde, bebeğin ebeveynlerinin "ona uygun koşullar sağlamaya muktedir olmayan mutsuz insanlar" olduğu yazılıydı; bir diğerinde ise anne, "kocasının öldüğünden, zamanının zor olduğundan ve o aralar çok sık hastalandığından" bahsediyordu.⁸¹ 17. ve 18. yüzyıllara ait istatistiki bilgiler de çocukların terk edilmesi ile ekonomik kriz dönemleri arasında yakın bir bağlantı olduğunu ortaya çık-

maktadır. Örneğin, bir Normandiya kasabası olan Caen’de buğday fiyatındaki artış, terk edilen çocukların sayısında da artışa neden olmuştu. Rusya’da, 19. yüzyılın başında çocuklarını en çok terk eden anneler *soldatki*, yani ömür boyu askerlik hizmeti yapmak zorunda olan erkeklerin eşleri ve kızları idi.⁸² Birçok annenin çocuklarından ayrılmasına neden olan fakirliğin en elle tutulur göstergesi, bebeklerin yetimhanelere bırakıldıkları zamanki sefil durumuydu: Eski ve kirli kumaşlara sarılıvermiş küçük hazin bohçalar.

Bekâr anneler durumlarının verdiği utançla baş etmek zorundaydılar. Aslında, bazıları için çevrenin düşmanca tavırları, maddi zorluklardan daha baskındı. Tarihçi Ruth Mc Clure’ye göre, 17. yüzyıl İngilteresi’nde toplum, terk edilmiş çocukların babasız, babasız çocukların da yüz karası olduğuna inanırdı.⁸³ Bununla birlikte, gayri meşruluk konusunda en ağır sosyal yaptırımlara sahip Akdeniz Avrupası’nda, toplumun herhangi bir kademesinde, evlilik dışı bir çocuğun yetiştirilmesi neredeyse imkânsızdı. David Kertzer 18. ve 19. yüzyıl İtalyası’nda “gayri meşru çocukların terk edilmesine neden olan etkenin”, kadınların onuru konusundaki saplantı olduğunu ileri sürmektedir. Hamile kalarak cinsel saflığını yitiren bekâr bir kadın, durumunu gizli tutmak ve çocuğundan meşhul bir şekilde kurtulmak zorunda kalıyordu.⁸⁴ Yetimhaneler özellikle bu koşullarla başa çıkacak şekilde tasarlanmıştı. 1847’deki resmi raporlarda, Viktorya döneminde nadiren rastlanan bu kurumlardan biri olan Londra Yetimler Hastanesi’nin amaçlarından birinin “uzun süreli baştan çıkarılmalara ve evlenme vaatlerine boyun eğmiş”, “kusursuz karakterleri olan” işçi kadınları kurtarmak olduğu yazılıdır.⁸⁵ Aslında yetimhanelerdeki meşru ve gayri meşru çocukların oranı, döneme ve bölgeye göre değişmekteydi. Bunun sebepleri, gayri meşruluğa karşı tutumun ekonomik koşullardaki dalgalanmalar ve her bir kurumun özel kabul şartlarıydı. 15. yüzyıl Floransası’nda İnnocenti hastanesine kabul edilen ilk yüz bebekten yalnızca bir tanesinin meşru olduğu görülürken, 19. yüzyılda bebeklerin yarısı böyleydi. 19. yüzyılın başlangıcında, Paris’te terk edilmiş bebeklerin yalnızca % 5’i, yüzyılın sonunda ise % 15’i meşruydu. Portekiz’de 1860’larda terk edilen meşru bebeklerin oranı güneydoğudaki Evora’da % 30,4, merkezdeki Castelo Branco’da % 96,5 idi.⁸⁶

Ebeveynler genel olarak çocuklarını daha sonraki bir tarihte, durumlarını düzelttiklerinde geri almayı umduklarını belirtmekteydi. Bu yüzden genellikle, bebeklerin giysilerinin üstüne, kimlikleri belli olsun diye, daha iyi bir gelecekte bahseden hüznün verici notlar, kurdeleler, madalyalar veya oyun kartları tuttururlardı.⁸⁷ Hastanelerdeki ölümcül koşullardan ve başı fazlasıyla kalabalık bakıcılardan habersiz olduklarından, bebeklerinin yetimhanelerde bile evdekinden daha fazla yaşama şansı olduğuna inanırlardı. Sonunda 19. yüzyılda yetimhaneler, bünyelerindeki ölüm oranının düşmeye başlamasıyla biraz itibar kazanmaya başladı. Böylece, “çocuklarını sevdikleri için terk eden” anneler çelişkisi doğmuştu.⁸⁸ Elbette birçoğu içinde bulundukları zor koşulların devam etmesi veya çocuklarının erken ölümü yüzünden, bu mutlu sona kavuşamadı. Bazı hastaneler, ebeveynlerin çocuklarını geri almalarına izin vermiyordu. Bunun sebebi ise kurumun, çocuğu talihsiz ebeveynlerden daha iyi yetiştireceği gibi bir ütöpik düşünceye sahip olmasıydı. (18. yüzyılda Ruslar terk edilmiş bebekleri *tabula rasa* olarak görmüşler, bu da çocukluk teorisyenlerinin çok hoşuna gitmişti.⁸⁹) 18. yüzyıl Porto’sunda, Casa da Roda’dan geri alınan buluntu bebeklerin oranı yıllara göre % 3’den % 15’e kadar değişiyordu. Bununla birlikte Volker Hunecke, 19. yüzyılda Milano’daki ebeveynlerin, bu kurumlara kendi meşru çocuklarına bedava bakan sütannelerin olduğu bir yermiş gibi davranarak, yetim hastanelerinin gayri meşru çocuklara bakılması olan asıl amacını nasıl değiştirmeye çalıştıklarını anlatır. Pia Casa Hastanesi’nin çocukları istendiğinde geri vermek konusundaki istisnai eğilimiyle, bu amaçlarına ulaşmışlardır. Hunecke, el tezgâhında dokumacılık yapan, 28 yılda 22 çocuk doğuran ve sonuncusu dışında hepsini hastanede büyüten olağandışı Maria G. olayından bahseder.⁹⁰ Bu durumda, ebeveynlerin bebeklerini terk etmekten çok, geçici olarak hayır kurumlarına “emanet ettiği” ileri sürülebilir.⁹¹

SONUÇ

Tarihi belgeler, çiftçi ve zanaatkârların günlük hayatlarını ve işlerini devam ettirebilmeleri uğruna, bebeklik döneminde meydana gelen para karşılığı sütannelik, bebek cinayetleri, yoğun bebek terk edilmeleri gibi

olaylarla dolup taşar. Anlatılan hikâyenin dramatik yapısı düşünüldüğünde ve yetim çocuk hastaneleriyle adalet mahkemeleri gibi kurumların günümüze ulaşabilmiş belgelerinden, bu durum açıkça görülebilir. Bu konuda geçmiş ve günümüz arasında ne kadar büyük bir uçurum olduğunu ortaya koymak için konuyu derinlemesine incelememizin doğru olduğu görülecektir. Yine de, birçok çocuğun bu travmalardan korunduğunu tekrar etmek gerekir. Şans eseri, onların hikâyeleri daha sıradandı. Bu bölümde, çocuklarını ihmal etmekten çok, onların narin hayatlarını kurtarmaya çalışan ebeveynlerin çaresizliğine, çocuk büyütmede etken olan zenginlik ve yoksulluğa, cinsiyet, gayri meşruluk, fiziksel bozukluklar gibi etkenlere karşı alınan tavırlara da değinildi. Bir çocuğun kendi kaderini şekillendirebileceği konusundaki ilk işaretlerin nasıl ortaya çıktığı da önemlidir. Bebekler 19. yüzyılın sonlarında, kesin beslenme saatlerinin belirlenmesine kadar, ne zaman emzirilecekleri konusunda az da olsa kontrole sahiptiler. Bazı durumlarda, anneler ve sütanneler arasında sevgi konusunda yarattıkları rekabetten bile faydalanabiliyorlardı. Ve daha genel olarak, 1830'larda Bronson Alcott kendi isteğinin dışında bir şey yapmaya zorlanmış bir bebeğin yüksek sesli protestolarıyla karşılaştığında, kesinlikle kendini "biraz tedirgin" hisseden, ne ilk, ne de son ebeveyn olacaktı.⁹²

6. ÇOCUKLUĞUN İKİNCİ DÖNEMİNDE EBEVEYN-ÇOCUK İLİŞKİLERİ

Tarihçiler uzun zamandır ebeveynlerin çocuk yetiştirmenin farklı yaklaşımlarından haberdardı. Hepsinden önce dinsel ve sosyal etkileri göz önünde bulundurarak bu anlayışları birçok şekilde gruplandırıdılar. Örneğin, Bogna W. Lorence, 18. yüzyıl Avrupası'nda üst sınıftan olan ebeveynlerin ihmalkârlığını, orta sınıftan ebeveynlerin "çocuklarınızı şekillendirin ve yönlendirin" dini söylemiyle ortaya çıkan müdahaleciliğiyle karşılaştırdı ve ebeveyn-çocuk ilişkilerinin karşılıklı ortaklığa dayandığı küçük bir üçüncü grubun varlığını da hatırlattı. Philip Greven ise 17. ve 18. yüzyıl Amerikası'nda "Evangelist", "ılımlı" ve "kibar" ebeveynler etrafında dönen diğer bir üçlü sistemi tanımladı.⁹³ Bu farklı yönelimler, toplumun çe-

şitli kesimlerinde çocukluğun birbirinden farklı biçimde kavramsallaştırılmasına bağlıdır. Çocukların doğuştan günahkâr olduğunu düşünen ebeveynler için “müdahaleci” veya “Evangelist” çocuk yetiştirme yolunun takip edilmesi mantıklıdır. Diğer uçta da çocukları doğal olarak masum görmek isteyen anlayış, çocukların doğal eğilimlerini törpülemeyi değil, onlarla birlikte hareket etmeyi uygun bulmaktadır.

Çocuklara geçmişte uygulanan kurallarla karşılaşıldığında, bu konuda tarafsız kalmak hiç de kolay değildir. Şimdi daha ılımlı ebeveynler, hâlâ doğuştan günahkârlığa inanan az sayıda ebeveyne göre tercih edilebilir gözükmektedir. “Müdahaleci” veya “Evangelist” ebeveyn tipi, mütemadiyen çocuklarının iradesini kırmaya çalıştığından, daha tehditkâr görünmektedir. Daha asabi olan Protestanlar (aynı şekilde acımasız birçok Katolik olmasına rağmen) genellikle kötü adam olarak sahneye çıkmaktadırlar. Susanna Wesley, 1732’de oğluna yazdığı mektupta şöyle der: “Çocukların zihnini geliştirmek için yapılması gereken ilk şey, onların iradelerini zaptetmek ve uysal bir mizaca sahip olmalarını sağlamaktır.”² Bu durumda çocuk yetiştirme, ebeveynler ve çocuklar arasındaki soğuk ve resmi ilişkiden, katı kurallardan, haşın cezalardan ve baskıcı ahlak derslerinden oluşan tatsız bir hikâyeye dönüşmektedir. Buna rağmen tarihçiler, son yıllarda, teorik ve pratik araştırmalar sonucunda “püriten” ebeveynlere daha çok hoşgörülle yaklaşmaya başlamışlardır.

ANNELER VE DİĞER BAKICILARLA İLİŞKİLER:

ÇOCUKLAR İÇİN ANNE (VE BABA) SEVGİSİ

Çocuklar süttten kesildikten sonra yedi yaşına kadar devam edecek olan ikinci döneme girerler: İdrak çağı. Bu noktada çocuklar genellikle bakıcılar, mürebbiyeler, büyükanneler, halalar, kız kardeşler ve en önemlisi annelerinin bakımı altındadır. Ortaçağda anne sevgisinin doğası, o döneme ait mevcut kaynakların çoğunlukla konuyu önemsemeyen erkekler tarafından yazılmış olması nedeniyle, gizli kalmaktadır. Annelik konusundaki bir çalışma, ortaçağı isabetli bir biçimde “sessizlik zamanı” olarak tanımlamaktadır.³ Bu büyük sessizlik, bir yandan o dönemde çocuklara pek fazla şefkat gösterilmediğinin kanıtı olarak görülürken, diğer taraftan da, Boccaccio’nun

(1313-75) bahsettiği “anne şefkati ve annelik hazzı” gibi, edebi kaynaklarda çok az değinilen duygular, çocuklarla sıcak ilişkiler kurulduğunun ipuçlarını vermektedir. Anne-çocuk ilişkisinin belgelere yansıyan az sayıdaki örneği, kraliyet ve aristokrat çevrelerinden gelmekte, bunlar da son analizi doğrulamaktadır. Akitanyalı Kraliçe Eleanor (1122?-1204) çocuk yetiştirmeye vakit ayıramayacak kadar çok sayıda kamusal sorumluluk üstlenmişken, onun atası, İskoçya kraliçesi Margaret’in (hükümdarlık dönemi: 1070-93) çocuklarıyla yakın ve sevgi dolu bir ilişkisi olduğunun kanıtları vardır.⁴

Yakın zamana kadar anneler küçük çocuklarına karşı sevgi ve şefkat gösterirken, babaların arka planda otorite figürü olmaları gerektiği düşünülürdü.⁵ Tabii bu, ana babaların kendilerine biçilen rolü oynadıkları anlamına gelmez. Bazı anneler, özellikle Avrupalı aristokratlar, çocuklarına karşı tamamen ilgisiz olmaya devam etti. Bu çevredeki çocuklar, genellikle ya bir bakıcı ya da mürebbiye tarafından yetiştirilirlerdi ve bu her zaman mutluluk verici olmayabilirdi. 17. yüzyıl Fransası’nda V. Henry’nin çocuklarına bakan Madam de Montglat “sert ve zalim” bir kadın olarak tanınırdı. 19. yüzyıl Rusyası’nın soyluları mürebbiyelerini genellikle rasgele seçilmiş, çok sert karakterler olarak tanımlarlardı.⁶ Fransız devlet adamı Talleyrand (1754-1838) ilk yaşlarını anne ve babasından ayrı olarak, Paris’in varoşlarında geçirdiğini ve sekiz yaşında okula gitmek üzere evden ayrılana kadar ebeveynlerinin kendisiyle hiç ilgilenmediğini söyler.

Toplumsal yapının diğer kefesindeki işçi sınıfının kadınlarının, kıt maddi koşullar altında kızları ve oğullarıyla ilişki kurmaları güçleşmekteydi. Az bir bütçeyle çocuk yetiştirmenin zorluğu bir yana, tarlada ya da atölyede yoğun bir tempoyla çalışan kadınlar için çocuklar, potansiyel birer sıkıntı kaynağıydı. 19. yüzyılda yazılmış birçok çiftçi ve işçi sınıfı otobiyografisinde, annelerle kurulan ilişkinin fiziksel sıcaklıktan yoksun olmasından yakınılmıştır. Aynı zamanda, annelerinin genellikle kendilerine bakmak için ellerinden gelenin en iyisini yaptığının da farkındadırlar. Viyana yakınlarında 1869’da doğan Adelheid Popp, anne sevgisinden yoksun bir çocukluk geçirdiğini belirtmiştir. Popp, “Buna rağmen, kendisine dinlenme ve huzur için hiç vakit ayırmayan, her zaman zorunluluklarına öncelik veren, çocuklarını onurlu yetiştirmek ve tok tutmak arzusuyla çabalayan, iyi ve fe-

dakâr bir annem vardı” gözlemini de yapmıştır.⁷ Güney Amerika’daki köle kadınların, tarlalarda çalıştıkları meşakkatli günler, çocuklarına çok az zaman ve enerji ayırabilmelerine neden oluyordu. Jennie Webb bir araştırmacıya “Çocukluğum boyunca, babamın ya da annemin bir gün bile çalışmaya gitmediğini, ya da gün ışığında işten döndüğünü hiç hatırlamıyorum; sabah tarlaya giderler, akşam oluncaya kadar dönmezlerdi. Her zaman, her zaman çalışıyorlardı” demiştir.⁸ Buna ek olarak, köle anneler yakın aile ilişkileri konusunda büyük çiftlik yaşamının zor koşullarıyla başa çıkmaya çalışıyordu: Efendi ve hanımlarının bitmeyen emirleriyle çocuklarına duydukları sevginin yarattığı açmaz ve her an çocuğun başka bir efendiye satılması riskinin bulunması. Frederick Douglass daha bebekken annesinden koparılan bir köleyi örnek gösterir: Yedi yaşındayken annesi ölen köle, onu hayatında ya dört, ya da beş kez görmüştür. Bunlar da annesinin onu görmek için gece gizlice sıvıştığı zamanlardı.⁹ Çocukları için fazla bir şey yapmaya istekleri ya da olanakları olmasa da, köle annelerin çoğu, çocuklarını ellerinden geldiğince çok sevmek ve korumak için her türlü çabayı harcamışlardır.¹⁰

İngiltere ve kolonileşme dönemi Amerikası’ndaki Püriten ebeveynler, çocuklarına yönelik ilgisiz tavırlarıyla ünlüdür. Thomas Cobbett 1656’da “sevecenlik ve yakınlığın çocuklarda şımarıklık ve saygısızlığa yol açacağına” inandığından, ebeveynlerin çocuklarıyla aralarına “bir mesafe” koymaları gerektiğini belirtmiştir.¹¹ 17. yüzyılda küçükken ölmesi muhtemel bir varlığa bağlanma korkusunun her sosyal tabakada oldukça yaygın olması bir yana, Püritenler, bebeklerin dinsiz ve kötü olduğu varsayıldığından, bir de bundan kaynaklanan tikslenme duygularıyla baş etmek zorundaydılar. İngiliz Püriten Mrs. Housman (1680?-1735), küçük kızını “doğası ve yaptıkları yüzünden günahkâr ve zavallı” olduğuna inandırmaya çalışmıştır.¹² Birçok tarihçi, orta sınıfın bir kesiminde birçok ebeveyn-çocuk ilişkisinin duygusal açıdan yetersiz olduğunu ortaya çıkarmıştır.¹³ Kimi tarihçiler de bu durumu Thomas Shepherd ve Cotton Mather gibi Püriten soylular içindeki derin çocuk sevgisinin dışavurumu olarak yorumlamışlardır. David Leverenz, Püritenlerin ne şekilde olursa olsun otoriteyi kurmak için sevgiye ihtiyaç duyulduğu konusundaki ısrarı üzerinde durur. Hepsini bir yana, annelerin küçük çocuklara karşı çok sevecen olma-

larını beklemişlerdir. Böylece William Gouge *The Child Bearer's Cabinet* (Çocuk Doğuranların Dolabı, 1652) adlı eserinde, üç ve yedi yaş arasındaki çocukların “nazik ve sevecen bir şekilde eğitilmelerini”, zira bu çağda ilk günden kaynaklanan suçların hâlâ hoş görülebileceğini söyler.¹⁴ Susanna Wesley, çocuğunun istekleriyle başa çıkabilmek için sert bir kararlılık sergilerken, bir taraftan da onu destekleyen ve şefkat veren bir ortamda yetiştirmesini sağlamıştır. Amerikalı Evangelistler dindarlıklarının ve karakterlerinin oluşmasında annelerinin baskın rolünü sevgiyle anar. Massachusetts’li Increase Mather, annesinin onu çok seven ve “ağzından dualar eksik olmayan bir kadın” olduğunu ve “evlat sevgisinin, onun Tanrı’ya daha içten dua eder bir hale getirdiğini” söylemiştir.¹⁵

Tarihçi Lawrence Stone’a göre, Kıta’ya [Avrupa] ve diğer sınıflara yayılmadan önce, 17. yüzyılda İngiliz toprak sahipleri ve meslek sınıfları arasında daha sevgi dolu ve çocuklara odaklanmış bir yaklaşım sergilemek isteyen anne ve babalar ortaya çıkmıştır. Amerikalı Philip Greven, 17. ve 18. yüzyıllarda Amerikalı zengin sınıfın aile üyeleri arasında oluşmaya başlayan yoğun sevgi, şefkat ve anlayışın, “nazik” çocuk yetiştirme konusunda yardımcı olduğunu söyler. 18. yüzyılda Virginia ve Maryland’in büyük çiftliklerindeki aile yaşamı üzerine yapılan bir çalışma, ebeveynlerin çocuklarına gösterdiği kuvvetli şefkat duygularını kanıtlayarak, bu görüşü doğrular. Bebeklerin günahkâr olduğunu savunan Püriten görüşe inanan Chesapeake sömürgelerindeki zengin ebeveynler, çocuklarıyla kolaylıkla kaynaşmıştır. 1790’larda Maryland’de, Thomas Gilpin’in karısı, eşinin çocuklarla saatlerce oynamasının “çocuğu özgürleştirdiğini ve sosyalleştirdiğini, bunun da itaat ve şefkat olarak geri döndüğünü” belirtmiştir. Daha alt sosyal sınıflardaki ebeveynlerin çocuklara gösterdiği ilginin hafife alınması ihtimali mevcuttur.¹⁶ Ama yine de, maddi bir güvenceye sahip olunması ve çocukların isteklerinin karşılanması için hizmetçilerin desteğinin alınması, üst sınıf ebeveynlerine yardımcı olmuştur.¹⁷

BABALARIN VE DİĞER AKRABALARIN ROLÜ

Geniş aile halinde yaşamasalar da, akrabalar annelere çocuk bakımında yardımcı olurlardı. Ortaçağ kaynaklarında büyükanne ve büyükbaba

balara pek sık rastlanmaz, bunun sebebi de muhtemelen ailede etkin olacak kadar uzun yaşamamalarıdır. Ama daha sonraki dönemlere ait kayıtlarda onlara sıkça rastlanır. Hatta John Wesley ebeveynleri, birlikte yaşamalarını sürdürdükleri yaşlıların, onların işlerini bozabileceği konusunda uyarmış ve kendi annesi Susanna'nın "bir tek torununa bile söz geçiremediğini" belirtmiştir.¹⁸ İngiltere'de erken modern dönemde hanımefendiler, çocuklarını uzun süreli olarak kendi ebeveynlerine göndermeyi alışkanlık haline getirmişti. Öte yandan, otobiyografilerde küçük çiftliklerde ve işyerlerinde çalışan başı sıkışık ebeveynlere verilen destekle ilgili birçok örneğe rastlanır. 1825'te Massachusetts'te doğan Lucy Larcom, Napolyon savaşlarına katılmış babacan bir gazi olan büyükbabasını ve civarda yaşayan birçok "halası" olduğunu hatırlar. Antoine Sylvére, Auvergne'de yaşamına annesinin ebeveynlerinin yanında başlamış, 1880'lerde sütanne olarak Lyon'a giden annesi ise ancak erkek kardeşi doğduğunda geri dönmüştür.¹⁹ Eski Güney'deki köleler zayıf aileleri desteklemek için bir araya gelirlerdi. Fazladan hala, amca, kuzenleri yanlarına alarak ve ailenin yetim çocuklarını evlat edinerek, kan bağı olan akrabalar ağını genişletmişlerdir.²⁰

Küçük çocukların bakımında babanın rolünün görmezlikten gelinmemesi gerekir. Çoğunun uzun süre askerlik ve iş nedeniyle evden uzak kaldığı kesindir. Tarihçi Randolph Trumbach, 18. yüzyıl İngiliz aristokrasisinde hiyerarşi duygusunun, babaları çocuklarından ve özellikle de kızlarından uzaklaştırdığına dikkat çekmiştir. 19. yüzyılda işçi sınıfı otobiyografilerindeki sarhoş ve acımasız baba figürü neredeyse olağandı. Robert Roberts'in Salford'daki babası "ayyaşlar kralı" olarak ün kazanmıştı. Hoxton'lu (Güney Londra) A.S. Jasper, babasının yaşamındaki ana eylemin "sürekli sarhoş dolaşmak" olduğunu belirtmiştir. Uzun çalışma saatleri ve düşük maaşların bedeli olarak babalar, çocuklarıyla ilgilenmek için ya çok yorgun, ya da sıkıntılı oluyorlardı. Ailenin geçimini erkeğin sağlaması gerektiği düşüncesi, erkeklerin çocuk bakımını çoğunlukla kadınların eline bırakmasına neden oldu.²¹ Yine de birçok baba, çocuklarının gelişimiyle yakından ilgilenmiş ve eşleri hasta olduğu zaman devreye girmeye hazır olmuşlardır. Aile yaşamına ilişkin, babaların bebeklerini doyurduğu ve onlara şarkı söylediği mutlu sahneler, nadiren 17. yüzyıl Dani-

marka sanatında rastlanmaktadır. 19. yüzyılda New England'da Lucy Larcum, babasının, duygularını belli eden bir adam olmadığını, fakat iki yaşında henüz ona bağımlıyken “babasının kendisini, kendisinin babasını sevdiği kadar sevdiğini” hatırlar. Ortaçağ resimleri, bazen babalarının peşinde dolaşan, örneğin onun odun kesişini izleyen veya babaları tohum ekerken kuşları korkutan çocukları gösterir. Bolton'da 1900'lerde, Alice Foley'in babası gibi ayyaş bir baba bile, çocuklarını İrlanda folklorundan hikâyelerle ve (yerel tiyatrodaki dekor işçisi olarak çalıştığı zamanlardan miras kalan) Shakespeare alıntılarıyla eğlendirdiği mutlu zamanları ile kötü halleri arasında gidip gelmiştir.²²

Çoğunlukla işçi ebeveynler, çocuklarının kendilerinden küçük kız ve erkek kardeşlerine bakmalarını istemişlerdir. Ortaçağda çocukluk konusunda, yakın dönemde yapılan bir araştırmaya göre, en büyük çocuk, baba veya annenin yerini tutuyordu.²³ Çocuklar çoğunlukla birbirlerini yetiştirirlerdi. Bunun çocuklar arasında kızgınlığa mı, yoksa birbirlerine düşkünlüğe mi sebep olduğu, kuşkusuz ailelere göre değişmekteydi. Miras ve çeyiz meseleleri ilişkilerin bozulmasına ve kişilerin çatışmasına neden olabiliyordu. 1. Dünya Savaşı'nın başlangıcında, Alpler'de yetişen Emilie Carlés ağabeyini sevdiğini, ancak ablasının “domuzun biri olduğunu” ve sinirine dokunduğunu söylemekteydi.²⁴ Genel olarak, büyük çocukların görevlerini yapmaya istekli oldukları söylenebilir. 19. yüzyılda Londra caddelerinde “küçük anneler” bebeklerini gururlu bir şekilde taşıyıp onları pıspışlarken, genç delikanlılar kriket oyunlarının arasında bebelere göz kulak olurlardı. Atlantik'in öbür tarafında ise, 8-12 yaş arasındaki köle çocuklar gün boyunca kendilerinden küçüklere “bakıcılık” yapmaktaydı.²⁵

19. yüzyıla kadar olan uzun süre zarfında, Batı'daki birçok insan için ailenin çeşitli fonksiyonları yerine getirdiğini hatırlamakta fayda vardır. Aile, üyelerinin geçimini, eğitimini, mesleki olarak yetişmesini, sağlığını, eğlenmesini ve yaşlılıkta da bakımını sağlıyordu. Ebeveynlerin birçok durumda çocuklarının istedikleri ilgiye karşı tahammülsüz olmaları anlaşılabilir. Auvergne'deki bir çiftçinin küçük çocuğu “Toinou” (Antoine Sylvére, d. 1888) masanın altında feryat ederken annesi hiç etkilenmediği için, onun ebeveynleriyle ilişkilerini gözden geçirmesi aklımıza gelir.

Annesi onu avutmak yerine sebze ayıklamaya devam etmiş ve o da büyüklerin, ancak onlar için “uygun olduğunda”, olaya müdahale ettiklerini anlamıştır. Bundan sonra, bütün meselelerini ebeveynlerinkinden ayırmaya karar vermiştir.²⁶ Bununla birlikte, çocuklara odaklanmış ailelerin yavaş yavaş ortaya çıkması ille de küçüklerin mutlu olması anlamına gelmiyordu. Yakın zamandaki deneyimler, ailenin rolünün bireyler için duygusal güvenliği sağlamak olduğundan bu yana ilişkilerin de gerildiğini göstermiştir. Christopher Lasch'ın kelimeleriyle, aile “sevgi ve anlayış sığınağı” olmaktan çok, ebeveynlerle çocuklar arasındaki düşmanlığa indirgenmektedir.²⁷ Başka bir deyişle, çocuklar geçmişte onları doğuran, büyüten, eğiten, onlara masallar anlatan ve sütannelik yapan ebeveynleri ve akrabalarıyla kurdukları sıkı bağlar yüzünden, oldukça ağır bedeller ödemiş olmalıdırlar.

İLK EĞİTİM: SAĞLIK BİLGİSİ, YÜRÜME VE KONUŞMA

Ebeveynleri ve bakıcıları bekleyen ilk görevlerden biri tuvalet eğitimidir. Modern yazarlar, 19. yüzyılın sonlarına kadar bu konuda oldukça rahat davranıldığını anlatırken, genellikle şaşkınlıklarını ifade etmişlerdir. Nüfusun kırsal kesimde yaşayan oldukça büyük bir kesimi için, yeryüzündeki herhangi bir pislik biraz kül yardımıyla kolaylıkla temizlenebilmekteydi. Ayrıca, küçük çocuklar giysilerinin altına iç çamaşırı giymediklerinden, kirlenmiş çamaşır sorunu da olmamaktaydı. Burjuva çevrelerinde bile, bu konu günlüklere yorumsuz geçmiş veya bu konuda gevşek davranılmıştır. 1680'lerde Danimarkalı bir uzman, ebeveynlere çocukları tuvaletlerini yaparken korkutmamalarını ve (en istisnai yaklaşım) yataklarını ıslatmalarına da geçici bir süreç olarak bakmalarını önermiştir.²⁸ Belki de kilit olay, 19. yüzyılda mikropların keşfedilmesinden önce sağlık konusuna çok farklı yaklaşıyor olmasıydı: David Hunt'un hatırlattığı gibi, 17. yüzyılda Paris'te kraliyet sarayı koridorları bile saray adamlarının kendilerini rahatlatmalarının eseri olan “binlerce dışkı” yüzünden kötü kokmaktaydı.²⁹ John Locke *Some Thoughts Concerning Education* (1693) adlı kitabında çocukların her sabah kahvaltıdan sonra “lazımlığa oturtulmasını” tavsiye ederek, müdahaleci eğitim tarzını önermiştir.³⁰

Birçok insanın total veya aksak olduğu düşünülürse, ebeveynlerin çocuklarına yürümeyi öğretirken daha endişeli olmaları şaşırtıcı değildir. Bebeklerin emeklemesini, zeminin soğuk ve nemli olması sebebiyle ve kısmen insanlara değil, hayvanlara özgü bir davranış olduğunu düşündüklerinden engellemişlerdir. Ortaçağ toplumunda, sanatçılar asla bebekleri bu pozisyonda resmetmemişlerdi. Uzmanlar doğal olarak hazır olmadan önce çocuğun yürümeye zorlanmasının tehlikeli olduğu konusunda uyarıda bulunmuşlardır. Bartholomew bir yaşına kadar beklemeyi ve çocuğun bir bacağının diğerinden uzun olmasını engellemek için, ilk adımlarını düzgün, yumuşak bir zeminde atmasını önermiştir. Buna rağmen ebeveynler, düz durmaları için elbiselere teller geçirmiş ve çocukların mümkün olduğunca dik durması amacıyla küçük askılar kullanmışlardır. Aynı zamanda ortaçağ ikonografisinde, kollarını açmış bekleyen annesine doğru yürümesi beklenen çocuk sahnesi de tanındıktır. İlk aşamada başı korumak için, bebeklere bazen küçük yastıklı başlıklar giydirilirdi. Bütün çabalara rağmen çocuk ilk adımlarını atmaya hâlâ ağırdan alıyorsa, yardım istenecek birçok aziz veya tanrı Merkür'e adanmış pek çok çeşme bulunmaktaydı.³¹

Ortaçağ uzmanları konuşmayı dış çıkarmayla bağlantılandırmıştı. Çocuğun kısa dönemde sağlığı, ilerki dönemde ise düzgün konuşabilme yeteneğinin dış çıkarma ile ilişkilendirilmesi, ebeveynler için önemli bir endişe kaynağıydı. 20. yüzyıla kadar geleneksel tıp, dış çıkarma halkaları, muskalar, diş etlerini tuz ve bal ile ovma gibi tavsiyelerde bulunuyordu. Ebeveynler bebeklerinin dişlerinin kurtlar kadar beyaz ve güçlü olması umuduyla, onlara ısırılmaları için, kurt dişlerinden yapılmış çingıraklar verirdi. Bartholomew, sütannelerin çocuklara erkenden *anne*, *baba* ve *bebek* gibi kolay ilk birkaç kelimeyi, kekeler gibi tekrar ederek öğretmeleri gerektiğini düşünmüştür.³² Böylece anneler ve sütanneler, çocuklarını sakinleştirmek veya eğlendirmek için kullandıkları bütün tekerlemeleri aynı zamanda çocuklarına konuşmayı öğretmek için de kullanabilirlerdi.

Önceleri, anneler ve sütanneler bebeklerin beşiklerini sallarken ninniler söylerlerdi. Bunların çoğu, kır yaşamından sahneler anlatan hikâyeler ("*sheep*" [koyun] kelimesinin Almanca ve İngilizce'de "*sleep*" [uyumak] kelimesi ile olan ses benzerliği nedeniyle) veya 1315'te Anglo-İrland-

dalı bir keşişin kaleminden çıkan ninnideki gibi sakinleştirici “lulla” [uyumak] sözcüğünden türetilen ninnilerdi:

*Lollai, lollai, litil child,
Whei wepistou so sore?*

Uyu, uyu, küçük çocuk,
Neden böyle ağlıyorsun?

Diğerleri ise yaşamın katı gerçeklikleriyle yaşamaktaydı. Muhtemelen 17. yüzyıldaki Otuz Yıl Savaşları döneminden kalan bir Alman şiiri örneğinde, bir çocuk dua etmesi için teşvik ediliyordu, çünkü Kont Oxenstierna ve onun İsveç ordusu sabaha karşı gelecekti:

*Bet" Kinder, bet'
Morge kommt der Schwed.
Morge kommt der Oxestern,
Der wird die Kinder bete lern.*

Dua edin çocuklar, dua edin.
İsveçli sabah burada olacak,
Oxenstierna sabah burada olacak
Ve çocuklara dua etmesini öğretecek.

Benzer bir şekilde, İspanyol bebekler uyku dağıtan Mağribi kadının, İngiliz bebekler ise Bonaparte'ın geldiği ikazlarıyla uyutulurdu. Gri kedilerin uyku mahmurluğu getireceğine inanan bir Rus'un söylediği ninniler, kedilerle uyumak arasında zorunlu bir bağ kurmuştu. Çocukluğun bir döneminde de, anneler çocuklarını kucakta zıplatma, el ve ayak parmaklarını sayma gibi oyunlara uygun kafiye bulurlardı. Amerikan ve İngiliz çocuklarına “bu küçük domuz pazara gitti” tekerlemesi öğretilirken, Poitou'daki çocuklar “*La petite fontaine, ou les oiseaux vont boire, celui-ci l'a pris, celui-ci l'a plumé, celui-ci l'a fait rotir, celui-ci l'a mangé, et le petit n'a ri*

en eu, rien eu!" (Buraya bir kuş konmuş; bu yakalamış, bu tüylerini yolmuş, bu pişirmiş, bu da yemiş. Küçük de hani bana hani bana demiş!) tekerlemesini ezbere biliyorlardı. Evde ve okulda eğitim amacıyla kafiyeli alfabeler öğretilirdi: "*B, A, BA mon père me bat; B, I, BI, a coups de béquille; B, O, BO, a coups de sabots; B, U, i n' me battra plus.*" [B,A, BA babam beni dövüyor; B, I, BI,; kamçıyla dövüyor; B,O, BO, tahta papucuyla dövüyor; B, U, bugün beni çok dövmeyecek.] İngiltere ve Amerika'da da anneler *Mother Goose* [Ana Kaz] öyküleri ya da ninnileri gibi 19. yüzyılın başlarından beri bilinen geniş bir repertuardan şiirler okur ya da şarkılar söylerdi.³³

Folklorik incelemeler çocuklar konusunda her dilde zengin bir kültürel miras olduğunu göstermektedir. Ancak bu incelemeler, annelerin, bakıcı ve diğer yetişkinlerin bunları ne sıklıkta kullandıklarını açıklayamamaktadır. Başka bir deyişle, çocuklar neredeyse doğumdan itibaren bakıcıların tekrarladığı ses benzeşmeleriyle mi dillerini öğreniyorlardı? Bu konuda sadece tahminler yürütülebilir. Bazı kaynaklar çocuklar için canlı bir ortam olduğu izlenimi vermektedir. Örneğin Lille'de ve Fransa'nın Nord bölgesinde, 19. yüzyılda Desrousseaux'da yazılan P'tit Quinquin ninnisi o bölge için bir "milli marş" dönüşmüştü. Bununla birlikte çiftçilerin veya işçi sınıfının yaşamını romantize etme gibi riski de bulunmaktadır. 1900'lerde Viyana'da, işçi sınıfının aile bireylerinden bahseden otobiyografilerden yapılan bir derleme, dilin en yalın şekliyle kullanıldığını göstermektedir.³⁴ Çocukların yetişkinlerden bağımsız olarak tek başlarına iken ses benzerlikleriyle, bilmecelerle, tekerlemelerle, saymaca oyunları ve vb mutlu bir şekilde oynadıkları da eklenmelidir. Uzmanlar bu şiirlerin antik döneme kadar dayandığını söyler ve farklı diller arasındaki yakın paralelliklere değinirler. İngilizce konuşan çocuklar "*Humpty Dumpty sat on a wall*" [Humpty Dumpty duvara oturdu] mısrasını ezbere söylerken, Saksonlar "*Hümpelken-Pümpelken sat op de Bank*" demektedir. Ayrıca, Bettina Hürlimann, Alman incelemelerinde rastlanabilen bakıcı hikâyelerini İngilizlerin anlattığı anlamsız hikâyelerle karşılaştırmıştır.³⁵ Hürlimann bir İngiliz şiirindeki ses benzeşmelerinin ve ritmin aşağıdaki örnekte olduğu gibi karşılıklı göz kamaştırıcı oyununa dikkat çeker:

*Simple Simon went a-fishing
For to catch a whale
All the water he had got
Was in his mother's pail*

Saf Simon balık avlamaya gitti
Yakalamak için bir balina;
Sahip olduğu bütün su
Annesinin kovalarında.

ÇOCUĞUN EĞİTİMİNE BAŞLAMA: OYUNCAKLAR VE KİTAPLAR

Bir çocuğun eğitimi anne kucağında başlar. Anne geleneksel olarak, çocuğuna nasıl istavroz çıkarılacağını, dua ederken diz çökmeyi ve basit duaları öğretmekle sorumludur. Ortaçağda İtalyan annelerin çocuklarına gösterebilecekleri çok sayıda dini resim vardı ve Floransa'da dindar kız çocukları için, bebek İsa'yı temsil eden küçük bebekler bulunmaktaydı. Ahlak bilimciler annelere, günlük olaylardan ders çıkarmalarını, çocukların cehenneme giden günahkârların bir tencerede kaynayan sebzeler gibi olacağını düşünmelerini veya bir yemeğin pişme zamanını bir dua ile zamanlamayı (bir yumurtanın bir Ave Maria duası okuyuncaya kadar kaynaması gibi) öğretmelerini de tavsiye ederlerdi.³⁶ 17. yüzyılda yaşlıları annelerinden, geleceğin kralı XII. Louis ise mürebbiyesinden çeşitli özdeyişler ve atasözleriyle ahlak dersleri almıştır. Nesilden nesle aktarılan halk hikâyeleri yetişkinlere olduğu kadar, çocuklara da çevrelerinde gelişen olaylarla nasıl başa çıkılacağını öğretmiştir. Eğitimli soylular 4 ila 5 yaşında okuma ve yazmayı öğrenmeye başladılar. 1620'lerde, Lancashire'lı bir küçük çiftçinin oğlu olan Adam Martinale büyük kardeşlerinin ve "kız kardeşine kur yapan genç bir adamın" öğrettiği alfabenin yardımıyla okumayı sökmüştü.³⁷

Özellikle Rönesans döneminden itibaren toplumun orta ve üst sınıfındaki ebeveynler, çocuklarının iyi davranışlara sahip olmaları ve üstün biri olduklarını gösteren bütün diğer geleneksel değerlere sahip olmaları için çok uğraşmıştır. 1530'da Erasmus çocukların nezaketi hakkındaki yazısında doğru davranışların ayrıntılı bir tanımını vermiştir: iyi aileden gel-

miş çocuklar, *inter alia* [başka şeylerin yanı sıra], burunlarını elbiselerinin koluna silmezler ve ağızlarını bir ahmak gibi sonuna kadar açmazlar ya da küfür etmezlerdi. Özellikle yemek zamanları, ebeveynlerin küçük çocuklarının sabırlı ve saygılı davranmaları konusunda ısrarcı olmaları için, uygun zamanlardı. Başka bir deyişle, Norbert Elias'ın açıkladığı gibi, 16. yüzyılda farkına yeni varılan değerler yüzünden, Batı toplumunda yetişkinlerin ulaşmasının yüzyıllar aldığı yüksek utanç ve iğrenme duygusuna, çocukların birkaç yıl içerisinde ulaşması bekleniyordu.³⁸ 16. yüzyıl Fransası'nda, basit düzeyde eğitime sahip olan ebeveynler için seyyar satıcılar-dan edinilen Hristiyanlık Adabı ve Terbiyesi, Adabı Muaşeret ve Fransızca Bilmeyen Çocuklar için Çok Faydalı Bilgiler gibi küçük kitaplar vardı.

OYUNCAKLAR VE OYUNLAR

Oyuncaklar ve oyunlar çocukları eğlendiren araçlar oldukları kadar, onların fiziksel ve zihinsel gelişimlerini de hızlandıran vasıtalarlardır. Bütün dönemlerde, çocuklar günlük nesnelerden oyuncaklar yaratmayı veya kendi oyuncaklarını yapmayı başarmışlardır. Örneğin, paçavralardan bir bebek veya oyuncak bir at yapmak oldukça kolay bir şeydir. Halkbilimciler Fransa'nın Nivernais bölgesinde, çocukların kendilerine küçük flütler, tekerlekleri bükülmüş dallardan basit el arabaları ve serçe yakalamak için tuzaklar yaptıklarını ortaya çıkarmıştır. Çocuklar kendi fantezi dünyalarını yaratmakta da beceriklidirler. Tarihçi Bernard Mergen'e göre bunlar yetişkinlerin dünyasına göre şekillenen alternatif dünyalardır.³⁹ 17. yüzyılda, Dr. John Dee günlüğüne "Arthur Dee ve üç yaş büyük Mary Herbert evcilik oyunu oynarlar ve birbirlerine evliymiş gibi hitap ederlerdi" şeklinde yazmıştır.⁴⁰ Yetişkinler tarafından yapılmış bebek çingirakları, bir kırbaç yardımıyla ya da elle döndürülen tahta topaçlar, bebekler, ufak mutfak gereçleri, seramik veya metalden yemek takımları, kurşun askerler, kilden küçük hayvanlar vb oyuncak örnekleri ortaçağdan günümüze kadar ulaşabilmiştir. Günümüze kadar gelenlerin zengin ailelerin çocuklarına ait olduğu düşünülse de, fakir ailelerin çocukları da benzer eğlence araçlarından yoksun kalmamışlardır. Ebeveynler ve yerel zanaatkarlar tahminen onlar için basit şeyler yapıyordu. Çocuklar bunlarla tek başlarına değil de grup halin-

de, genellikle şarkılar ve şiirler eşliğinde oynarlardı. Bir topacı ele alalım. Ren’de erkek çocuklar yere eş merkezli daireler çizer ve merkezdeki dairenin içine “uyuyan” (hareketsiz) bir topaç yerleştirirlerdi. Birinci oyuncu bu topacı kendi topacıyla ilk dairenin dışına, ikinci daireyi aşmayacak şekilde çıkartmaya çalışırdı. Bu oyunlar fiziksel güç ve koordinasyona, mevcut teknolojinin kavranmasına (minyatür su ve rüzgâr değirmenleriyle) ve basit tekniklerin bilinmesine (bıçakla oymak gibi) dayalı oyunlardı. Tarihçiler, bu oyuncakların bazılarının, oyuncak atları olan erkek çocukları ya da bebeklerle ve yemek takımlarıyla ilgilenen kız çocukları daha sonradan yetişkinlerin dünyasına nasıl yönelttiğini gözlemişlerdir. Çocuklar aynı zamanda böyle beklentileri yıkmakta da çok başarılıdır. Örneğin iç savaş öncesinde Amerika’da birçok kız çocuk paten ve kızak yapmak gibi açık hava oyunlarını bebeklerle oynamaya tercih etmiştir. Yüzyılın sonuna doğru, G. Stanley Hall, üzerinde çalıştığı erkek çocukların dörtte üçünün bebeklerle oynadığını, kızların ise bebeklerle oynarken bazen ebeveynlerinin umduğundan daha saldırgan davrandığını bulmuştur.⁴

Daha sonra modern dönemlerde, oyuncak endüstrisi çocuklara geleneksel oyuncaklarla birlikte oyun tahtaları, küçük alet çantaları ve boz-yap bilmeceler gibi türlü yenilikler de sunmaya başladı. Fransızların coğrafya, tarih veya klasik konularda bilgi dolu oyun kartları hazırlama geleneğine sahip oldukları bilinir. İngilizlere has olan ve oyun tahtasıyla oynanan ilk oyunlar da “Avrupa’da Yolculuk” (1759), “Coğrafya Oyunu” (1774) ve “Eğlenceli Matematik” (1798) gibi isimleriyle eğitim amacı taşıdıklarını gösterir. Başka bir İngiliz icadı olan boz-yap bilmeceler 1760’lardan itibaren harita ve tarihi olaylardan görüntülerle hazırlandı. Maria Edgeworth, eğitim değeri konusunda hayal gücü ve egzersiz gerektiren kalem, kâğıt veya çember ve topaç gibi oyuncaklar yerine, oyuncak bebekler, hareketli oyuncaklar ve ses çıkartan domuzlarla oynanmasını kınayarak bu konuda sert bir çizgi izleyebiliyordu. Bununla birlikte girişimciler, ebeveynlerin çocuklarının dikkatini başka yöne çekerek, onları uyardıklarını sağlayacak geniş bir oyuncak pazarının farkına varmışlardı. 19. yüzyılın ortasında Almanya’da Nürnberg ve İngiltere’de Black Country gibi imalat merkezlerinde büyük miktarlarda ucuz tahta ve metal oyuncak üretiliyordu. Amerikalı gözlemci

Kate Douglas Wiggin, Viyana’da 1890’lar boyunca devam eden Ulusal Fuar’da açıkça beliren ulusal farklılıkları şöyle vurgulamıştır:

Fransız oyuncakları ciddi veya tuhaftı, her konuyla ilgilenen bir ulusun çok yönlülüğünü temsil etmekteydi... Berlin’den uzun topçu birliği kabileleri, kurşun asker alayları ve hareketli tramvaylar gelmişti... Amerikan oyuncakları... çocuğun aklına, ev ekonomisi ve çiftçilik gibi konularda Amerikan ailesi alışkanlıklarına ya da mekanik becerisine yönelikti.⁴²

İşçi sınıfı ailelerinin bile bu oyuncakların bazılarını almaya gücü yetiyordu. Surrey’deki tekerlek tamircisinin oğlu George Sturt bilyeler, topaçlar ve kasnaklarla ve ayrıca “pürüzsüz ve beyazımsı İsviçre veya Norveç tarzı” küçük tahta hayvancıklarla oynadıklarını hatırlar.⁴³

ÇOCUK KİTAPLARI

Ebeveynler 18. yüzyılın ortalarına kadar çocuklarına, Harvey Darton’un tanımıyla, temel olarak onları eğlendirmek için tasarlanmış çocuk kitaplarının yerine, çoğunlukla zihinsel gelişimine yönelik kitaplar verirdi.⁴⁴ Erken dönemde çocuklar için hazırlanan edebiyatta pek de iyiye alamet olmayan bir “hüzün” bulunmaktaydı. İngilizce konuşan birçok Protestanın elinde muhalif vaiz James Janeway tarafından yazılan ve içeriğini “An Exact Account of the Conversion, Holy and Exemplary Lives, and Joyful Deaths, of several young Children” [Birkaç Küçük Çocuğun Dini Kabulü, Kutsal ve Örnek Yaşamları ve Sevinçle Ölümünün Tam Hikâyesi] alt başlığında açıkça ortaya koyan *Token for Children* (1671-2) kitabı bulunmaktaydı.⁴⁵ Janeway neredeyse bütün örneklerinde “yozlaşmış” veya “sefil durumdaki” doğalarından söz ettiği çocukların ancak değişimle kurtarılabilecekleri, onların ilk günahı konusunda ısrar etmiştir.⁴⁶ 18. ve 19. yüzyıllarda Isaac Watts tarafından yazılan ve aynı şekilde ceza ve acıdan bahseden *The Divine Songs, Attempted in Easy Language for the Use of Children* (Çocukların Kullanımı İçin Basit Bir Dille Kutsal Şarkılar, 1715) adlı kitap da Atlantik’in her iki tarafında bulunabiliyordu.⁴⁷ Genç Protes-

tanlar İncil'i erken yaşta okurlarken, genç Katolikler *Lives of the Saints*'i [Azizlerin Yaşamları] okurlardı: Brötanya gibi sofı insanların yaşadığı bölgelerde en küçük çocuk bu kitabı yemek zamanı yüksek sesle okurdu.⁴⁸

Bununla birlikte kasvet ve kötü kader her şeye hâkim değildi. Genç insanlar hoşlarına giden başka kitapları da okuyabiliyordu. Avrupalı ve daha düşük bir oranda da Amerikalı çocuklar yetişkinlerin çocuk kitapları konusundaki zevkini (Fransa'da, *Bibliothèque bleue*) paylaştılar. Bu kitaplar, 17. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın ortaları arasında, eğitimli azınlık tarafından aşağılanan, ancak sıradan insanların esiri olduğu ucuz ve küçük kitaplardı. Bu kitaplarda efsaneler, ortaçağa ait aşk maceraları ve çocukların en çok hoşuna giden macera öyküleri gibi birçok konu ele alınmaktaydı. Birçok yazar çocukluğunda bunları okumuştı. Şair Goethe, (1749-1832) gençken parasını nasıl *Volksbuch*'a [halk kitapları] harcadığını sevecenlikle hatırlar. Goethe, “en kirli kurutma kâğıtlarının” üstüne basıldığından, neredeyse okunmaz halde olan bu kitapların ortaçağdan kaldığını düşünmüştür. Yazar en sevdiği kitapları şöyle sıralamıştı: “*Eulenspiegel*, *The four sons of Aymon*, *Fair Melusine*, *Kaiser Octavian*, *Fortunatus* – *The Wandering Jew*’a [Eulenspiegel, Aymon’un Dört Oğlu, Güzel Melusine, Sezar Oktavianus, Fortunatus – Gezgin Yahudi] kadar bütün seri.”⁴⁹ Aslen yetişkinler için yazılan ve gençlerin de zevkle okuduğu kitaplar arasında Foxe’un *Book of Martyrs*’i (Şehitler Kitabı, 1563), Cervantes’in *Don Quixote*’si (Don Kişot, 1605), Bunyan’ın *The Pilgrim’s Progress*’i (Hacıların Yürüyüşü, 1678), *The Thousand and One Nights*’i (Binbir Gece Masalları, 1717’de Fransızcası da mevcuttu), Defoe’nin *Robinson Crusoe*’su (1719) ve Swift’in *Gulliver’s Travels*’i (Güliiver’in Seyahatleri, 1726) yer almaktaydı. Rousseau, *Robinson Crusoe*’nun *Emile* kitabına en uygun örnek olduğunu düşünmüş, bundan sonra da Crusoe’nun *Robinsonnades* olarak bilinen birçok taklidi türemiştir: Campe’nin *Robinson der Jüngere*’si (Genç Robinson, 1779), Saint-Pierre’nin *Paul et Virginie*’si (Paul ve Virginie, 1787), Wyss’nin *Der Schweizerische Robinson*’u (İsviçreli Robinson, 1812-13) vs.⁵⁰

John Newbery ve *Pretty Little Pocket Book* (1742) kitabından sonra girişimci yayıncılar, çocuk kitapları yayımlamaya başladılar. Buna rağmen, 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarında kitap ve dergilerdeki öğ-

retici tavırlar büyük ölçüde devam etti. Rousseau'nun *Emile*'i, Fransa'da Madam de Genlis ve Arnaud Berquin'in, İngiltere'de Maria Edgeworth ve Thomas Day'in çalışmalarına esin kaynağı oldu. Oltasına yakalanan balıkların acı çekişiyile eğlendiği için cezayı hak eden ve ayağı takılarak düşüp, çenesine kanca batan çocuğun hikâyesini ele alalım:

Zavallı Harry tekmeler savurdu, haykırdı,
Çılgık attı, ağladı, bağırdı,
Yaralarından avuç avuç
Kıpırmızı kanlar akarken.⁵¹

Edebiyatta aynı zamanda İngiltere ve Amerika'daki Püriten geleneği takip eden, kuvvetli dini bir akım da vardı. Bu grubun muhtemelen en koyu ahlak bilimcisi, 19. yüzyılın büyük bir kısmında, yazdıklarıyla birçok Anglikan evindeki Pazar okumalarında önemli bir yer alan yazar Mrs Sherwood idi. Bugün, en çok *The History of the Fairchild Family* (Fairchild Ailesi'nin Hikâyesi, 1818) adlı kitabındaki pek hoş olmayan bölümle tanınmaktadır: Ebeveynler, erkek kardeşler arasındaki atışmaya “bütün hayatları boyunca hatırlayacakları” bir şeyi görmelerini sağlayacak bir akşam yürüyüşüyle tepki vermektedirler. Erkek kardeşini öldürdüğü için asılmış bir adamın yavaş yavaş çürüyen cesedini görürler (Fransız ve Alman versiyonlarında ceset “Kıta Avrupası'nın duyarlılığı” sebebiyle metinden çıkartılmıştır). Daha sonra, çocuklar için daha cazip eğlenceler ortaya çıktı. Özellikle Alman yazarlar zengin peri masallarını ve halk şiirleri kaynağını keşfetmişlerdi. Grimm kardeşler *Kinder- und Hausmarchen*'de (Peri Masalları, 1812-15) çocukların yararına olacak eski halk hikâyelerine dikkat çekici bir şekilde yeniden hayat verdiler. İskoçyalı Andrew Lang (1844-1912) ve ünlü Danimarkalı Hans Christian Andersen (1805-1875) gibi genç insanların çalışmalarına da kendi ulusal kültürlerini keşfetme konusunda örnek oldular. İngiliz ve Amerikalılar ise değişik yaşlardaki çocuklar için Captain Marryat (1792-1848) ve James Fenimore Cooper (1789-1851) tarafından yazılan macera öyküleri, Charles Kingsley ve Lewis Carroll tarafından 1860'larda yazılan fantezi öyküleri ve 1857'de Thomas Hughes'un

Tom Brown's Schooldays [Tom Brown'ın Okul Günleri] adlı kitabıyla, farklı bir edebiyat akımı oluşturdu.⁵² Bu kitapların çoğunu kız çocuklar da okuyordu, ama çoğu erkek çocuklara hitap ediyordu. Sonuç olarak pazar, kız çocukların ihtiyaçlarını daha ciddi değerlendirmeye başladı ve Louisa May Alcott ve Susan Coolidge gibi Amerikalı yazarların “kadınlara özgü romanları” ortaya çıktı.⁵³

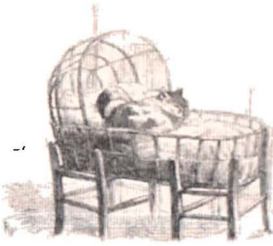
19. yüzyılın sonunda, çocuk edebiyatının ilk örneklerinde görülmekte olan samimi ahlak öğütleri büyük oranda yok olmaya başlamıştı. Aslında, yazarlar çocukluğun kaybedilmiş bir benlik olduğuna yönelik Romantik düşünceyle ilgilenmeye başladılar. Frances Hodgson Burnett'in *The Secret Garden* (Gizli Bahçe, 1911) adlı kitabında olduğu gibi, çocukluğun barışçıl bir sığınak olan bahçe ile özdeşleştirilmesi her zaman çekici olmuştur. Yetişkinler elbette çocuk kitapları yazmaya devam etti ve kitaplarının gençler kadar, yetişkinler tarafından da okunduğunun farkındaydı. Örneğin macera öyküleri sonradan öğüt veren bütün niteliklerinden sıyrıldı, fakat G. A. Henty gibi bir yazarlar cesaret ve beceriklilik gibi daha dünyevi değerleri de öne çıkardı. Bununla beraber, çocuklar da kitap ve dergi pazarını bir dereceye kadar etkilediler. Gençlerin ve benzer şekilde yaşlıların üzerinde oluşturduğu ters etki sebebiyle “saygıdeğer” bulunmayarak küçümsenen, yaşamın tatsız gerçeklerinden uzaklaşmayı sağlayan “kaçış edebiyatı”nın, “ucuz romanların” ve *romans a quatre sous*'ların [Dört Kuruşluk Romanlar] artmasına çocukların neden olduğu kolaylıkla görülebilirdi. Buna ek olarak, bu çalışmalara rakip olan ve ilk olarak 1879'da Dinî Risaleleler Derneği tarafından yayımlanan *Boys' Own Paper* [Oğlanların Gazetesi] ve onun benzeri *Girls' Own Paper*'in [Kızların Gazetesi] başarıları da dikkat çekiciydi.⁵⁴

BAZI ACIMASIZ DERSLER: KORKU VE İRONİ

Etnolog Arnold Van Gennep, Fransa'daki eğitimdeki tuhaflığın sebebinin, genellikle çiftçi toplumlarındaki çocuk yetiştirme özelliklerinden biri olarak görülen korku ve ironiye dayanması olduğunu belirtmiştir. Ebeveynler, 19. yüzyılda eğitim ve çocuk psikolojisi etkisini göstermeye başlayıncaya kadar, çocuklarını dayakla değil, doğaüstü hikâyelerle korkutmuştur.⁵⁵ Bu,

bütün çiftçi ailelerin karşılaştığı bir problemi çözmenin yollarından biriydi. Yetişkinler meşgulken, çocukları tehlikeden uzak tutmak. 14. yüzyılda Montpellier’de doktor olan Bernard de Gordon, çocukluğun başlangıcını “koşmaya, atlamaya ve birbirlerine vurmaya başladıkları” için “beyin sarımsıtısı yaşı” (*puerita*) olarak tanımlamıştır.⁵⁶ Çocuklar zamanlarının çoğunda sokaklarda ve kırsal bölgede başıboş dolaşırlardı. Amerikalı Lucy Larcom, 1830’larda, komşu çevrede yaşayan çocukların “bu küçük özgürlükten” faydalandığını yazmıştır.⁵⁷ Aynı dönemde Brötanya’da Olivier Perin, çocuklar bir kere yürüdükten sonra, 7 ya da 8 yaşına kadar her yere gidebildiklerini yazmıştır. Bu özgürlüğün bedeli, çok küçüklerin başına gelen üzücü kazalar listesiydi. Vaftiz ebeveynleri boşu boşuna ateşten ve sudan korumak için çocukları 7 yaşına kadar vaftiz etmiyorlardı. İngiltere’de ortaçağda ölüm olaylarını araştıran görevliler soruşturmalarında, kuyu ve hendeklerde boğulma, ileri derecede yanık ve kaynayan suları üzerlerine devirerek haşlanma gibi durumları resmi olarak belgelemiştir.⁵⁸ Ebeveynlerin darda kaldıkça bir çeşit kötü yaratık karışımıyla çocuklarına gözdağı vermeleri oldukça yaygındır: su kuyularının etrafında pusuya yatmış cinler, periler ve öcüler, geceleri başıboş bir şekilde dolaşan kurt adamlar vb.⁵⁹ Sonraları, ormanda dolaşan kurdu anlatan *Kırmızı Başlıklı Kız* “bir ibret öyküsüne” dönüştü. Kırsal Hollanda’da ebeveynler çocuklarını “haantje pik” (çocukları yiyen horoz) gibi canavarlarla veya “Zwarte Piet” gibi öcülerle korkuttular. 1661’de Gent yakınlarında doğan Isabella de Moerloose eve zamanında gelmesini sağlamak için annesinin yeni doğmuş bebekleri öldürmeye çalışan “uzun paltolu adam” hikâyeleri anlattığını söylemiştir. Brötanya’da Pierre-Jakez Hélias gezginlere oyun oynamayı seven, uzun boylu ve pelerinli “Havuç Parmaklı Adam” ile korkutulduğunu belirtmiştir. Fritz Pauk 1900’lerde Almanya’dan değişik bir modern örnek göstermiştir: “Kötü bir şey yaptığımızda, halam sadece ‘Sosyal Demokratlar geliyor!’ derdi. Sonra biz de tavşanlar gibi etrafa kaçıştık.”⁶⁰ Açlıktan şikâyet eden çocuklarla “bir yumruğunu ye, diğerini de yarına sakla” veya bir yerleri kesildiğinde “bundan iyi bir kanlı muhallebi yapacağım” diyerek alay edilmesi ironikti. Yine de, pedagojik yazında her zaman böyle yöntemlere karşı çıkılmaktaydı. Örneğin 19. yüzyılın ikinci yarısında, Amerika’daki or-

LES MORTALITÉS EN FRANCE EN 1874

Le berceau.

Le lit.

La mère.

Le jouet.

Le père.

Le cochon.

La croix.

Küçük çocukların ölmesine neden olan çeşitli olayları gösteren bir gravür. *L'illustration*, 12 Aralık 1874. Fransız Ulusal Kütüphanesi, Paris.

ta sınıf ebeveynlere yönelik kılavuzlar, böyle korkutma taktiklerini geri kalmış oldukları gerekçesiyle men etmişlerdi. Gerçekten, genellikle bu kılavuzlarda annelere etrafta çocukları çalmak için sinsi sinsi dolaşan yaşlı adam gibi tehditleri kullanmamaları, bunların “çocuğun bütün yaşamını acıyla dolduracağı” söyleniyordu. Aydınlanan anne, daha nazik ,fakat zaman alan ikna yöntemleri kullanmaya başlıyordu.⁶¹

İSTEKLERİ DENETİM ALTINA ALMAK

İster Katolik, ister Protestan olsun, “müdahaleci” ebeveynler için en zor görev, çocuklara ahlaki ve dini değerlerin aktarılmasıydı. Birçok insanın çocukların doğuştan ahlaksız olduğuna inandığı uzun dönem boyunca, bu inatçı yaratıkların istencini kırmanın tek yolunun sıkı bir kurallar sistemi oluşturmak ve bu katı kuralları zorla kabul ettirmek olduğu görüşü hâkimdi. Çocukları disipline etmek ve yönlendirmek konusundaki 1519 tarihli bir Almanca kılavuzda talimatlar şöyle sıralanmıştı:

Ne çok az, ne de çok fazla uyu. Her güne Tanrı'nın adını kutsayarak ve *Lord's Prayer*'i [Tanrı'ya Dua] okuyarak başla. Sabah gözlerini açtığın için Tanrı'ya minnettar ol ve yeni gün için onun yardımını iste. Ebeveynlerini selamla. Saçını tara, ellerini ve yüzünü yıka.⁶²

Kuralları çiğneyen küçük bebekler bile acımasız cezalarla yüz yüze kalıyordu. 1600'lerde, geleceğin Fransa kralı XIII. Louis bakıcısı tarafından ilk olarak iki yaşındayken kırbaçlanmıştı. Susanna Wesley çocuklarıyla ilgili ürpertici yazısında “bir yaşından da önce sopadan korkmayı ve daha alçak sesle ağlamayı öğrendi” demektedir.⁶³

Birçok ebeveynin çocuklarının içindeki “Âdem'i” bastırmak için bu davranış biçimini sürdürüp sürdürmedikleri konusunda sadece tahmin yürütülebilir. Bazıları askeri bir harekâttaymış gibi davranırlardı. 17. yüzyıl Fransası'nda Madam Acarie tuhaf bir mantıkla çocuklarını sürekli olarak sevmedikleri yemekleri yemeye zorlamış, sevdikleri yemekleri ise yapmamıştır. John Locke, inadını kırmak için bebeğini sabahları sekiz kere kamçılayan “mantıklı ve iyi kalpli anne” örneğini gösterir. Anne yedin-

cide durursa, “çocuğunu sonsuza kadar adam edemeyeceğini” söylemiştir. Amerikalı papaz Francis Wayland 1830’larda, 15 aylık oğluyla yaşadığı kavgaları ve bir keresinde bir ekmek parçası üzerine yaptıkları tartışmayı kazanmak için çocuğa üç gün yemek vermediğini ayrıntılarıyla anlatmıştır. Oğlunun “eski huyunu ara sıra yeniden tekrarlasa da, bu olaydan sonra her şeye kolaylıkla boyun eğdiğini” ve “iyi huylu ve söz dinler” hale geldiğini belirtmiştir.⁶⁴ Dindar ebeveynlerin ödülü büyüktü: kızlarının ve oğullarının ruhları kurtulacaktı. Bununla birlikte, tarihçi Philip Greven’e göre, kendi halinde bir ailenin yaşamında, bir çocuğun direniş gücünü kırmak, başarılması gereken zor bir görevdi. Ancak bundan sonra ebeveynler, dıştan gelen zehirleyici etkilerden korkmadan, çocuklarını kontrol edebilirlerdi. Aşırılıklardan kaçınıldığına örnek olarak, erken modern dönemde annelerin çocuklarını şımartmayı sevmesinden ahlakçıların sürekli şikâyetçi olmasını verebiliriz. Conrad Sam 1530’larda Ulm’da “bugün çocuklar kötü yetiştiriliyor; ebeveynler onların her bencil isteğini sadece kabul etmekle kalmıyor, bu isteklere ulaşmanın yollarını da gösteriyor” diyerek, hepimizin aşına olduğu bir konuyu dile getirmiştir. John Locke 1690’larda ebeveynleri küçük çocukların “olmadık hareketlerini ve şımarıklıklarını kabul etmemeleri” konusunda uyarmıştır.⁶⁵ Hiç şüphe yok ki, Protestanlar ailelerine daha derin ilgi göstermişler, şefkat ve aileye olan düşkünlüklerinin disiplin yüzünden engelleneceğinden korkmuşlardır.⁶⁶

Pierre Charron’un 1601’deki gözlemlerine göre, “çocukları dövme, kırbaçlama, taciz etme, azarlama, onları büyük bir korku ve hüküm altında tutma” bir gelenektir.⁶⁷ Her zaman olduğu gibi, acı veren bu bedensel cezalar, çocuğun iyiliği için olduğuna inandırılarak veriliyordu. Ortaçağa ait bir Fransız şiirinde söylendiği gibi:

*Myeulx vault chastier sur le cul
De verges son petit enfant
Que le voir pendu quant est grant.*

Çocuğunu küçükken dövmek daha iyidir
Büyüdüğünde onu asılı görmektense.

“Kırbaçlanmak lanetlenmekten iyidir” düşüncesi Cotton Mather’ın Püritenliğe uyarlanmış haliydi ve öteki dünyayla ne kadar çok meşgul olduklarını gösteriyordu. Amerikalı çocukların başından geçen bu tür olayları ele alan bir araştırmada, 1750-99 yılları arasında her erkek ve kız çocuğun, ceviz sopadan at kamçısına kadar değişik aletlerle dövüldüğü ortaya çıkmıştır. Elkitaplarında bedensel cezaların artık önerilmediği 19. yüzyılda bile, çocukların yaklaşık olarak dörtte üçü benzer şekilde cezalandırılmıştı. Tarihçi Elizabeth Pleck çocukların hem anneleri, hem de babaları tarafından, her gün olmasa bile, sık sık dövülmelerinin alışılmış olduğunu söylemiştir. Büyük çiftliklerdeki köle ailelerin sert davranışları için daha akla yatkın mazeretleri vardı: çocuklarının kafasına “ırk ilişkilerinin baskıcı etiketinin” altında yaşayabilmeleri için gereken ve tereddütsüz işleyen bir “kendini kontrol mekanizması” yerleştirmek. 1908’de Mississippi’de, Natchez’de bir çiftlikte doğan Richard Wright özgürlüğüne kavuştuktan sonra da bu geleneğin acı hatıralarını anımsamaktaydı. Ailesinin evinin yarısının yanmasına neden olduğu için, annesi tarafından bilincini kaybedinceye kadar sopayla dövülmüş ve uzun bir süre ateşler içinde yatakta kalmıştı.⁶⁸

Aynı zamanda, eskiden beri çocuklara böyle kaba davranılmasına karşı çıkanlar da vardı. 11. yüzyılda Aziz Anselm, manastırdaki erkek çocuklardan şikâyet eden baş rahibe “onlar kötü ve iflah olmazlar. Her gün ve gece onları dövebiliriz, fakat sadece daha kötüye giderler” demiştir. Anselm, çocukların, kendilerine yönelik davranışlarda hiçbir sevgi ve acıma, iyi düşünce veya şefkat hissetmezlerse, “bunun nedeninin onlara karşı duyulan nefret ve öfkeden kaynaklandığına” inanacaklarını söylemiştir. Rahibe, şefkatin çocuk yetiştirmedeki önemini anlatarak, nazik, dikkatli, darbelerle değil, baskıyla biçim veren bir kuyumcu gibi, hoşgörü ve sevgi içinde, kimi zaman da cesaret vererek karakterlerini şekillendirmesini önermiştir.⁶⁹ Ortaçağdaki diğer ahlak uzmanları, yetişkinlerin gençlere iyi örnek olmasını, kırbaç kullanımına verdikleri değer kadar önemsiyorlardı. Katalan bilgin Raymond Lully (1233-1315), ebeveynleri bir çocuğun yanındayken “kendini beğenmişlik ve kötülük içeren kelimeler”, aşk söz-cükleri ve şarkılar söylememeleri, onun aklını lüks beğenisiyle zehirleye-

cek eşyalar kullanmamaları konusunda uyarmıştır.⁷⁰ Modern dönemin başlarındaki elkitapçıklarında bedensel cezalandırmaların en son çare olarak uygulanması önerilmekte, çocukların hatalarına karşı ani ve kötü niyetli tepkilerin gösterilmemesi gerektiği belirtilmektedir.

Bir 16. yüzyıl Alman kaynağında yazdığı gibi, çocuklarını suiistimal eden, “çocuklarını kafalarına vurarak, sağır ve dilsiz bir ahmak olana veya kemikleri kırılıp sakat kalana kadar yumruklayan” acımasız ebeveynlerin her zaman varolduğunu söylemeden geçemeyiz. Samuel Butler *The Way of All Flesh* (İnsanlığın İlerleyişi, 1903) adlı kitabında, “uzun ve vahşice acımasız” çocukluğunu anımsayarak, Anglikan papazının canlı bir muhasebesini yapmıştır. Otobiyografik özellikler taşıyan bu roman, yazarın babası için “korku ve ürkme” dışında hiçbir duygu beslemediğini açıkça ortaya koymaktadır.⁷¹ Madalyonun öbür yüzünde garip İngiliz ve Amerikan Püritenlerin deneyimleri, bize bu grubun çocuk yetiştirme konusunda dehşet verici bir şöhreti hak etmediğini göstermektedir. Ralp Josselin’in 1641 ve 1683 yılları arasında yazılan günlüğü, erkek evlatlara yönelik ne sert ve otoriter davranışlar, ne de fiziksel cezalandırmalar uygulandığına dair ipucu vermektedir. Amerika’nın önde gelen Evangelistlerinden Jonathan Edwards’ın (1703-58) torunu ise dedesi Edwards’ın eşi Susan için “çocuklarını yönlendirmek için harika bir yolu vardı; bağırıp çağırmadan, küfretmeden ona saygı duymalarını ve boyun eğmelerini tatlılıkla nasıl sağlayabileceğini bilirdi” diyerek, onun müşfik yaklaşımını vurgulamıştır.⁷² Tarihçi Simon Schama, Danimarkalı Protestanların 17. yüzyılda çocukları öğrenmeye ikna etmeye yönelik alternatif bir hümanist geleneği takip ettiklerini belirtmiştir. 19. yüzyıl Amerikasındaki kadın reformcular, benzer bir çizgiyi takip ederek, annelerin olabildiğince çocukların onlara olan düşkünlüklerinden yararlanmalarını ve çocuklarına bedensel cezalar vermemelerini önermişlerdir. Edward İngilteresi’nde, endüstriyel kuzeyin ve Midlands’ın dışında, ebeveynlerin, otoritelerini sarsıcı olaylar seyrek olduğundan, çocuklarını fazla sık dövmediklerine dair sözlü tanıklıklar bulunmaktadır.⁷³

Fazla disiplinin de her zaman direnişi kıskırtacağı bilinmekteydi. Aziz Paulus babaları çocuklarını kızdırmamaları için uyarmıştır. Gelecekte

Fransız Devrimi'nin meşhur Madam Roland'ı olacak çocuk, "akıllı ve ihtiyatlı" annesini "despot" babasıyla karşılaştırmıştır. Anne, genç Marie-Jeanne akıl ve sevecenlikle yönlendirilmeye ihtiyacı olduğunu farkına varmışken; baba sopaya başvurarak yumuşak kızını bir "aslana" dönüştürerek, başarısızlığa uğramıştır. İngiliz yazar Edmund Gosse (1849-1928) benzer bir şekilde 6 yaşındayken babasından yediği dayanın tehlikeli bir öfkeye sebep olduğunu söyler.⁷⁴

SONUÇ

Huzurlu bir yaşam sürmek isteyen ebeveynlere şöyle diyebilirim: Çocuklarınıza çok yaramaz, birçok çocuktan daha yaramaz olduklarını söyleyin. Gençlere mükemmellik örneği olarak bazı tanıdıklarını gösterin ve kendi çocuklarınızın kafasına derin bir aşağılık duygusu yerleştirin. Onlardan çok daha fazla silah taşıyın. Buna ahlaki etki denir ve onları top gibi, istediğiniz kadar sıçratabilmenizi sağlar.⁷⁵

The Way of All Flesh'den alınan bu pasaj kesin bir şüpheciliğe dayanır: Samuel Butler öncelikle mutsuz bir çocukluk geçirmiş olması nedeniyle, ebeveynlerinden intikam almak peşindeydi. Buna rağmen, ebeveyn-çocuk ilişkisinin ilk dönemlerinin büyük bir güç dengesizliğine dayandığı görüşüne katılmamak zordur. Geçmişte, ebeveynlerin hepsi bu dengesizlikten yarar sağlamadıysa da, çocukların günahkârlığı gibi dini dogmalardan etkilenen ve müthiş bir "ahlaki etkinin" oluşması için çaba sarf eden bir grubun da varlığı biliniyordu. Soğuk banyolar, yiyecek üzerine kavgalar, dayaklar ve azarlardan oluşan bu acımasız yönetime çocukların nasıl tepki gösterdiği tahmin edilmesi zor bir konudur. Güçlü olanlar açık bir şekilde baş kaldırmış, diğerleri ise uysallıkla kabullenmiştir. Hiç şüphesiz uygulanan şiddeti abartmak, ruhsal gelişme kaygısı nedeniyle gösterilen çabaları ya da ebeveynlerin sevgisini yok saymak kolaydır. Bu yüzden belki de birçok çocuk –en kötü ihtimalle başka bir seçenekten haberleri olmadığından– ebeveynlerine candan bağlıydı. Yeniden Butler'den alıntı yapacak olursak, "çocuklar ölmek ya da kendilerini koşullara uydurmak gibi ince bir yeteneğe sahipti."⁷⁶

ÇOCUKLUĞUN ÜÇÜNCÜ DÖNEMİNDE EBEVEYN VE YAŞITLARIYLA İLİŞKİLER

Geçmişte 7 ve civarı yaşlar, pratikte olmasa da teoride çocuklar için önemli bir dönüm noktasıydı. Bir erkek çocuk, çocukluğun erken dönemleriyle özdeşleştirilen çan şeklindeki elbiseden kurtulmaya hazır olduğunda, her şey, önce onun “külot pantolon giyme” töreniyle başladı. Geleceğin XIII. Louis’i cübbesini ceket ve külot pantolon için çıkarmıştı; Amerika’daki köle çocuklar önlüklerini pantolon ya da kalçalarını saran örtülerle değiştirdiler. Amerika’daki fakir çocukların, kız kardeşleri ve kadın hizmetçilerle uyumasına artık izin verilmezken, Rus soylularının oğulları bu yaşlarda evlerinin kadınlar için olan bölümünden, erkekler için olan bölüme geçmek zorundaydılar.¹ Bebeklik süresince de hissettirilen cinsiyet farklılıkları daha fazla telaffuz edilmeye başladı. Anneler kız çocuklarına talimat vermeye devam ederken, babalar esas olarak oğullarının sorumluluğunu aldı. Çocuklar için yaşam ailelerinde, yaşlıları arasında ve yerel toplum içinde birçok açıdan zorlaşmaya başlamıştı. “Yaygın sınıflardan” olanların, örneğin çiftlik hayvanlarına göz kulak olarak veya daha küçük çocuklara bakarak, aile ekonomisine katkıda bulunması beklendi. Bu arada, aileye rakip bir etki kaynağı da yaşıt grubuydu. Aralarında üç ya da dört yaş fark olan çocuklar, fırsatını bulduklarında küçük “çeteler” halinde gruplaşmaya eğilimliydi. Sonunda, muhtemelen resmi eğitim sistemi, hatta evlilik sayesinde, onlar da yavaş yavaş topluma katılıyordu. Kilise yasasına göre, kızlar için en düşük evlilik yaşı 12, erkekler için ise 14 idi.²

EBEVEYN-ÇOCUK İLİŞKİLERİ

Çocuk yetiştirmenin bu aşamasında babaların rolü daha önemliydi. Çocukların kafasına saygı ve boyun eğme değerlerini yerleştirecek derecede yeterli güce sahip oldukları düşünülmekteydi. Erken modern dönemde, ahlak bilimciler, anneleri –daha çok çocukları disipline etmek yerine, şımartan duygusal yapıları yüzünden– çocuklarına karşı fazla hoşgörülü buluyordu. Bu sadece bir aile meselesi değildi. Bu dönemdeki büyük kor-

ku, yaramaz genç neslin toplumun düzenini tehdit etmesiydi. Polis gücü olmadığına, denetim ailenin elindeydi.

Anneler gösterdikleri sevgi veya sert tavırlarıyla, oğullarını etkilemeye devam ettiler. Jessica Tovrov'a göre, 19. yüzyılda soylu Rus anneler daha iyisini yapmaları için, oğullarını utandırmayı âdet haline getirmişlerdi.³ Oğullar genellikle annelerinin bu tavırlarına karşılık verirlerdi. Örneğin ortaçağda, Aziz Augustinus'tan Aziz Bernard'a uzanan kalabalık bir azizler ve rahipler topluluğu, onlara ilham kaynağı olan dindar annelerini sevgiyle hatırlamaktaydı. Nogent'li Guibert daha kararsızdı; "güzel, halen temiz, dürüst ve Tanrı korkusunu iyi bilen" annesine karşı korku ve merakla karışık bir saygı duyuyordu, ama kendi dini uğraşısının peşine düşerek, onu 12 yaşında "yetim" bırakmasından dolayı gücenmişti.⁴ *Doon de la Roche* öyküsündeki küçük kahraman Vivien de bir örnek olarak aktarılabilir. Sadece 9 yaşında olmasına rağmen babası onu reddedip, yeniden evlenmek istediğinde, annesi Olive'in intikamını almak için gözdağı vermiştir:

Si je puis vivre tant qu'armes puisse baillir,
Ce est .i. mariages qui durera petit.

Silah kullanacak kadar uzun yaşarsam,
bu uzun sürmeyen bir evlilik olacaktır.⁵

Geçmişte anneler, oğullarını kızlarına, ya da en büyük oğullarını küçüklere tercih etmek şeklindeki kayırıcı, "seçici sevgileri" sebebiyle suçlanmışlardı.⁶ Bunun tamamen reddedilmesi mümkün değildir, ama çok da fazla desteklenemez. Annelerin, cinsiyeti ne olursa olsun ilk doğan çocuklarına karşı bir düşkünlükleri olabilir. En küçük oğlanlar da genellikle kendilerinin en çok sevildiğini düşünürlerdi. Nogent'li Guibert bir annenin en son doğan çocuğu için duyduğu "özel sevgiden" bahsetmiştir. Ayrıca, yazılı kaynaklarda annelerin kız çocuklarıyla, erkek çocuklarına kıyasla daha dayanıklı bağlar geliştirdiğini savunan güçlü bir karşı iddia da bulunmaktadır. Her şeyden önce erkek çocuklar ileride erkekler dünyasına katılacaklardır. 19. yüzyılda, ücretli işgücüne katılamayan erkek çocuk-

lar genellikle huzursuz olurlardı. New York eyaletinde orta sınıftan, sabrı tükenmiş bir anne 1840'larda "Kim erkek çocukları sevebilir! Onlar dikbaşlı, çirkin, her zaman ayak altında ve yaramazlık yapan yaratıklardır. Ne yoldaşırlar, ne de dizinizin dibinde otururlar" diye yazmıştır.⁷

Annelerin oğullarıyla ilişkileri ne olursa olsun, annenin esas rolü bir eş ve anne olacak kız çocuklarını yaşama hazırlamaktır. Onlara yün eğirmeyi, dikiş dikmeyi, evi idare etmeyi ve beklendiği gibi cinsiyetine uygun olarak alçakgönüllü ve uysal olma gibi özellikleri öğretirler. Kızlar yardım ve tavsiyelerine sürekli duydukları ihtiyaç nedeniyle anneleriyle sevgiye dayalı bir ilişki kurmuşlardır. Annelerin küçük yaşlardaki çocuklarından uzakta olduğu 19. yüzyıl Rusyası'nın eğitimli soyluları arasında bile, genç kızın toplumdaki yerini oluşturmaya başladığı ergenliğin ilk dönemlerinde annesi ile arasındaki yakınlaşma artardı.⁸

Bu arada babaların da erkek çocuklarının yetişmesiyle ilgilenmesi beklenirdi. Eğer soylu bir aile söz konusu ise, ortaçağ ve sonrasında, babalar oğullarını ata binme, avlanma ve kuş avlama gibi fiziksel uğraşlar edinmesini sağlar, askerlik mesleğine hazırlardı. Olağandışı bir örneği ele alacak olursak, 826 yılında, geleceğin Dazlak Karl'ı 3 yaşında babasıyla bir ava katılmış, küçücük silahını özel olarak getirilen dişi bir geyiğin titreyen kuyruğuna yönelmiştir.⁹ Genellikle orta ve üst sınıf mensubu babalar çocuklarının eğitilmesinden yanaydı. Bunu kendi görevleri olarak görürlerdi. Jerome Cardan (1501-76), Milanolu babasının ona 9 yaşındayken bir parça aritmetik ve çeşitli büyüler öğrettiğini söylemiştir. Cardan "kısa süre sonra bana Arap astrolojisinin ana hatlarını öğretti, bir yandan da sistemli biçimde ezberlemeyi aşıladı" demiş, yaklaşık 12 yaşında da Öklid'in ilk altı kitabını okuduğunu eklemiştir.¹⁰ Bununla birlikte bu durum bir istisnaydı. 18. yüzyılda İngiliz aristokratlar, babaların oğulları için en iyi öğretmenler olduğunu düşünürdü, ancak onların bu fırsatı hiçbir zaman değerlendirmemelerini de normal karşılarlardı.¹¹ Bunun yerine, babalar oğullarını özel öğretmenlere veya resmi eğitim veren okullara yerleştirir, kendileri de çocuklarının dini eğitimi ve disipliniyle ilgilenirlerdi. Martin Luther, Aziz Augustinus'un sözlerini tekrarlayarak, evin reisinin "çocuğunu bir yargıç gibi yargılamasını, bir doktor gibi eğitmesini ve ona bir papaz ya da piskopos gibi öğüt vermesini" söylemiştir.¹² Alt

sosyal sınıflara inildikçe, yaşamın erken dönemlerinde artık bir meslek edinmeye başlamanın daha önemli olduğu düşünüldüğünden, erkek çocuklar babalarına çiftlikte veya atölyede yardım ederek işin temelini öğrenmeye başladı. Babalar, kız çocuklarının yetişmesiyle yakından ilgilenmemelerine rağmen, kız çocuklar onlara büyük bir sevgi ve saygı duyarlardı. Tarihçi M. J. Tucker'a göre "kendi kuşağının en çok sevilen babası" olan Sir Thomas More (1478-1535) meşhur sözleriyle kendisinin kızlarına her zaman hoşgörölü bir baba, kırıbacinın ise "bir tavuskuşunun kuyruğu kadar yumuşak" olduğunu söylemiştir.¹³ Bununla birlikte daha sonraki dönemlerde kızlarının kimle evleneceği konusundaki tartışmalar, ilişkileri kolayca bozabilmekteydi.

Uzun vadede babanın sözünün annenin, çocukların ve hizmetçilerin üstünde olduğu ataerkil aile, tarım toplumundan endüstri toplumuna geçişte varlığını devam ettirememiştir. Örneğin 17. yüzyılda birçok ailenin bir çiftlik ya da küçük bir işletmeyle bağımsız bir şekilde varlıklarını sürdürdükleri Amerika'da baba otoritesi çocuklara geniş arazi mülkünün kontrolünün öğretilmesi veya kazandırılan bir zanaat ile güçlenmiştir. 18. ve 19. yüzyıllarda, yeni servet yollarının keşfi ve artan coğrafi hareketlilik, babaların otoritesini zayıflatmıştır. Bu, özellikle kuzeyde geçerli olan bir durumdur. Endüstrileşmeden daha az etkilenen güneyli babalar bu önemli rolü daha uzun süre muhafaza etmişlerdir. Örneğin Chesapeake'de, büyük çiftliklerdeki genç adamların çoğu, gelecekteki refahlarının babalarının cömertliğine bağlı olduğunu biliyorlardı. Bunun aksine New York'ta, Onedia ilinde 1820'ler ve 1830'larda geleneksel patriarkal ailenin kaderi oldukça kötüydü. Kız çocuklar artık fabrikada iş bulabiliyor, erkekler zanaat atölyelerinde veya yerel dükkânlarda çalışmaya gidiyor ve çiftçi bir aileden gelen herhangi bir genç insan göç yoluyla bağımsızlığın nimetlerinden yararlanabiliyordu. Ebeveynler ve çocuklar arasındaki ilişkinin resmiyetini yitirmesi için pek çok neden vardı. Bununla birlikte, bu dönüşümden en kazançlı çıkanlar annelerdi; özellikle "farklı dünya" anlayışının anneyi evde kalmaya ve çocuklara bakmaya yöneltmesiyle, işe giden baba "ikinci ebeveyn" olmuştu.¹⁴ Artık, çocuklar babalarına gözdağı verebilecek düzeye gelmişlerdi: Eğer babaları onların sevgisini kazanmak istiyorsa, onlarla daha fazla zaman geçirmek için çabalamak zorundaydı!¹⁵

19. yüzyıldan önce, devletin ebeveynler ile çocuklar arasındaki ilişkiye karışması fikri neredeyse düşünülemez bir şeydi. Kolonileşme dönemi Amerikası'nda olduğu gibi, *ancien-régime* [Devrim Öncesi] Fransa'sında da hükümetler, her bir ailenin reisinin, aile üyelerinin davranışlarından sorumlu olmalarını beklemiş ve karşılığında aile reisinin eş ve çocuklar üstündeki kapsamlı gücünü kabul etmişti. Yerel topluluklarda bile, suiistimalci babalara baskı uygulamakta gönülsüz davranıldı. Uygunsuz olduğunu düşündükleri bir evlilik konusundaki hoşnutsuzluğu göstermek için küçük gösteriler bile düzenliyorlardı, ancak çocukları neredeyse babanın bir çeşit malı olarak görüyorlardı.¹⁶ 19. yüzyıla kadar baba gücüne duyulan saygı hiç tükenmemiştir. Avrupa ve Kuzey Amerika'nın çeşitli bölgelerinde reformcular sağlık, suçluluk, ahlak, yoksulluk ve çocukların okula gitmesi gibi pek çok konuyla ilgilenmeye başladığından, genel mantık, karşı konulamaz bir şekilde, yardımseverlerin ve devletin aile meselelerine müdahale etmesi yönünde değişmeye başlamıştır.

Jacques Donzelot, Fransa'da devlet-aile ilişkilerindeki dönüşümü, 18. yüzyıl sonunda ve 19. yüzyılda çocukların korunması için uzun sürdürülen bir kampanyada görmektedir. Sokakta bulunan bebeklerin bakıldığı hastanelerde ya da sütannelerce bakılan bebeklerin ölmesini ve bekâr annelerin devlet bütçesine bindirdiği yükü açıktan açığa eleştiren doktor, yönetici ve başkalarını anlatır. Bu yüzden, 1860'larda çocuk koruma dernekleri sağlık bilgisinin ve düzenli bir aile yaşamının geliştirilmesi için işçi sınıfından olan aileleri yakından izlemeye başlamıştır. Ancak, daha sonra bazı ailelerin reformcuları evlerine sokmamaları veya suçlu çocukların ıslah evlerinden geri çağrılmaları, reformcuların çabalarının sonuçsuz kaldığını gösterir. Reformcular, bu duruma kontrolü "ahlaki açıdan yetersiz" ailelerin elinden alıp hayırseverlere, doktorlara ve sulh yargılarına devreden bir seri kanun çıkartarak çözüm bulmuşlardır. 1889'da Roussel kanunuyla babaya verilen otoritenin geri çekilmesi sonucunda, çocuklarını fuhuşa zorlamak veya onlara karşı suç işlemekten dolayı, ebeveynlerin hakları ellerinden alınmıştır. Ayrıca, böyle bir mahkûmiyet ol-

masa bile, mahkemeler “sarhoş gezme alışkanlıkları, kötü şöhretleri ve lekeleyici davranışları, çocuklarını fiziksel olarak suiistimal etmeleri, onları sağlık, güvenlik veya ahlak yönünden tehlikeye atmaları” nedeniyle, ebeveynleri haklarından yoksun bırakabiliyorlardı.¹⁷ Bu, çocuk büyötmeye uygun olmayan aileleri bir hizaya getirmek içindi, fakat tamamen beceriksiz olan diğör bir gruba hiçbir şekilde müdahale edemedi. 1898’deki diğör bir kanun, çocukların işlediğı veya çocuklara karşı işlenen bir suçun mevcut olduğı durumlarda, yargıçlara devlet yardımı sunma veya bir hayırsever kurum görevlisini çocuğün koruyucusu olarak atama yetkisini verdi.¹⁸

Bu arada İngiltere’de birçok reformcu aile, yaşamlarına yapılan resmi müdahalenin faydalarını uzun uzun düşünmeye başlamıştı. Gençlerin işledikleri suçları araştıranlar, özellikle 1816’da Londra’daki yardımseverler, ebeveynlerin ihmalinin gençler arasında suça teşvik edici bir unsur olduğunun farkına vardılar. 1830’lar ve 1840’lardaki “İngiltere’nin koşulları” tartışması, bazılarının yeni kent varoşlarındaki yoksulların “medenileştirilmesi” gerekliliğini dile getirmesine neden oldu.¹⁹ Reformcular şehirdeki dilencilik ve suça sürüklenen çocuk güruhu için ebeveynleri suçlamış, bu duruma yetimler için meslek okulları ve ıslahevleri açarak çözüm getirmiştir. 1880’lerde sosyal sorunlar konusuna artan ilgi, Çocuklara Uygulanan Zulmün Engellenmesi İçin Ulusal Dernek’in kurulmasına ve aile kanunlarıyla ilgili yasal değışikliklerin yapılması için bir kampanya düzenlenmesine neden oldu. Almanya’da girişimci Protestanlar, ailelerinin yetiştirmekte başarısız olup, *Rettunghaus*’un dindar atmosferine yerleştirdiğı dik başlı çocukları “kurtarmaya” başladılar. 1847’de aynı amaçla kurulmuş olan kırk yedi kurum faaliyeteydi. Bununla birlikte 1870’lerde birçok eleştirmen, bu özel inisiyatiflerin, artan toplumsal düzensizlikle mücadele açısından yetersiz olduğunu düşünmekteydi. Bismarck’ın belirttiğı gibi, “sosyal sorunları sadece devlet çözebilirdi.” Daha sonra, Berlin’de öğretmenlik yapan Franz Pagel, tatsız toplum değerdendirmelerini dinlemeye hazır bir topluluk buldu. Daha net bir şekilde ifade etmek gerekirse, 1896’da, “kendini koruma prensibi” uyarınca toplumdan, babasız çocukların sorumluluğünü yüklenmesini istedi. Aksi takdirde “kasabanın en güzel semtlerindeki evlerin ve ağaçların gölgesinde, zararsız semt sakinlerini bekleyen, gecenin ka-

ranlığında kendi halindeki vatandaşların yaşamını ve mülkünü tehdit eden... o vahşi güruhun” arasına düşebileceklerini söyledi.²⁰ Amerika’daki “çocuk kurtarıcıları” da, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başındaki ilerici dönemde, federal değilse de yerel düzeyde, özel hayır kurumları ve devletin koyduğu yasalarla gündeme geldiler. Başlangıç olarak, 1853’te kurulmuş olan New York Çocuklara Yardım Derneği gibi 19. yüzyıl hayır kurumları, suiistimal veya ihmal edilmiş evsiz çocukları başka bir yere yerleştirme hareketi başlattı. Amerika’ya özel meşhur yetim trenleriyle, güneyin şehirlerinden, orta-batıdaki çiftçi ailelere ve ovalara kadar uzanan yerlerden muhtemelen 200 bin kadar küçük çocuk topladı. Daha sonra Boston örneği, Çocuklara Yönelik Şiddetin Önlenmesi Derneği’nin çalışmaları sırasında, yerli Protestan soylularıyla daha çok Katolik olan göçmenler arasındaki sınıf gerilimlerini ortaya çıkardı. Toplumun üst sınıf üyeleri, kültürel olarak alt seviyede olan göçmenlerin çocuk bakımında “Amerikan” standartlarına ulaşmalarına yardım etmekle görevli olduklarını düşünmüşlerdi.²¹

Bu durumda göze çarpan, 19. yüzyıl sonlarında sosyal düzensizlik kaygısı ve yabancı rakipler korkusunun, dikkatleri çocukların refahının ulus için faydalarına topladığı tuhaf ortamdır. Bu nedenle bütün çaba, fakir ebeveynlerin eğitilmesi, maddi yardım sağlanması ve gerekirse sorumluluklarının alınması için harcanmaktaydı. Böylece, sonraki dönemlerde, Fransız kanunlarının haricinde, 1878 Prusya Zorunlu Islah Amaçlı Eğitim Yasası ve Çocuk Beyannamesi olarak da bilinen 1889 İngiliz Çocuklara Yönelik Şiddeti Önleme Yasası gibi örneklerle koruyucu mahkemelerin “ahlaktan sapma eğilimine” engel olmak için çocuk suçluları *Rechtshaus*’a veya bir ailenin yanına yerleştirmesine izin veren kanunlar ortaya çıkmıştı. İngiliz yasası, ebeveynlerin kötü davranışları veya ihmali karşısında, mahkemelerin çocukları bakıma almasına ve 14 yaşın altındaki erkek çocuklarla, 16 yaşın altındaki kız çocuklara kötü davranan ebeveynlerin cezalandırılmasına izin vermekteydi.²²

Bu girişimlerin çocukların durumlarını ne kadar iyileştirdiği bilinemez. Bütün bunların gerisinde yatan nedenlerden birinin fakir işçi sınıfı ailelerini, orta sınıf yenilikçiler gibi yeniden yapılandırma olduğunu söylemek, şüphecilikte aşırıya kaçmak olmayacaktır. Bunun çocuklara faydası

ise tartışılır. 19. yüzyılın sonlarında, çocuk suiistimali konusundaki “ahla-ki panik”, aynı zamanda reformcuların kötülüğü gereğinden fazla abartmalarına da yol açmış olabilirdi. Girişimler, çocuk refahı konusuna artan ilgiyi göstermekte, suiistimalci ebeveynlere yardım veya ikna etme ya da cezalandırma mekanizmalarında gelişim sağlanmaktaydı. Bir örnek olarak Edward döneminde, güney İngiltere’nin hem kırsal, hem de kent bölgelerinde çalışmış bir bakıcının hatıralarından alıntı yapan Paul Thompson’ı verebiliriz. Sonuç olarak, işçi sınıfı ailelerindeki suiistimalin boyutlarının kolaylıkla abartılabileceği anlaşılabilmektedir: “Bütün tecrübem boyunca, sadece bir tanesine değil, on ikisine birden sürekli olarak kötü davranılmış, böyle acımasızca kullanılmış bu kadar çok çocuğa hiç rastlamadım.”²³

AKRANLARLA KAYNAŞMA

1990’larda çocukların ve ergenlerin yaşitlarının, bireyin kişiliğinin uzun vadeli gelişiminde ebeveynlerden daha etkili olduğu iddiası ortaya atılmıştır. Psikolog Judith Rich Harris’e göre, ebeveynler genlerini çocuklarına aktarırlar, fakat “kalıtsal özellikler” yetişkinler arasındaki kişilik farklılıklarını sadece % 40 ila % 50 oranında etkilemektedir. Geri kalanı ise çevrenin etkisidir, bu durumda da ebeveynlerin kişiliği ya da çocuk yetiştirme felsefesinin önemi yoktur. Böylece, Harris “kalıtım ve yetiştirme” konusundaki varsayımların tekrar gözden geçirilmesi gerektiği sonucuna varmıştır. Yetiştirme tarzı üzerinde değil, akranlar arasındaki sosyalleşme üzerinde durulması gerektiğini, “çocukların evin dışında nasıl davranacaklarını bir sosyal grubun üyesi olarak ve kendilerini grupla özdeşleştirerek öğrendiğini” söylemiştir. Harris’in ebeveyn-çocuk ilişkileri hakkındaki düşünce biçimini kökten değiştirip değiştirmeyeceğini, bazılarının söylediği gibi, zaman gösterecektir. Ebeveynlerin çocuklar üzerindeki etkisini kolayca göz ardı etmesi belki de sakıncalıydı. Ebeveynlerin, çocuklarını kötü yola yönlendirdikleri için “yaşıtlarını” suçlaması oldukça alışılmış bir durumdur.²⁴ Aynı zamanda gençlerin erken yaşlarda evi terk ettiği ve yaşitlarıyla oldukça fazla zaman geçirdikleri konusunda geçmişten kalan birçok kanıt bulunmaktadır. İlginçtir ki, tarihçi François Lebrun yıllar önce ailelerin, çocuklarının sosyalleşmesine etkisinin en azından yaygın sı-

nıflar içerisinde “oldukça zayıf” olduğunu belirtmiştir. Bunun yerine akrabaların, arkadaşların ve diğer çocukların rolünü vurgulamıştır.²⁵

ÇETE

Erkek ve kız çocuklar kasabalardaki boş alanlarda veya sokaklarda birlikte oynayabilirler, fakat yeterli sayıya ulaştıklarında, genellikle yaş ve cinsiyete göre oluşan farklı gruplarla yollarını ayırırlardı. Siyahi Richard Wright'ın (1908-60) Arkansas Batı Helena'daki çocukluğundan aklında kalan, “kızlarla oynamanın alçaltıcı olduğu ve konuşmalarında onları uzak bir adaya gönderdiklerini hayal ettikleridir.”²⁶ “Alt sınıftan” genç erkekler çeteler oluşturmaya, evden uzakta, aylak aylak dolaşarak özgürlüklerinin tadını çıkarmaya eğilimliydiler. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında İngiliz kasabalarında genç erkekler 10 yaşından itibaren sokak çetelerine sürüklenmekte ve onlu yaşların sonlarına doğru kur yapmaya başladıklarında da çeteleri bırakmaktaydılar. Birmingham'daki *Peaky Blinders* ve Glasgow'daki *Redskins* ve tabii ki 1890'larda Londra'da terör estirdiği söylenen “holigan” gibi bazı suç dosyaları kabarık çetelerin kötü bir şöhreti vardı; fakat bunlar yaşları daha büyük olan gençlerden oluşmaktaydı. Paris'teki *Gars de Charonne*, *Loups de la Butte* ve *Apache*'ler gibi Fransız örnekleri adlarını çevrelerindeki olaylardan almaktaydılar. Berlin'de *Apachenblut* (Apaçi kanı) ve *Galgenvogel* (Fırlamalar) ile Güney Amerika'nın kasabalarında İç Savaş sırasında *Baconsoles* ve *Pinchguts* çeteleri vardı.²⁷ Daha genç çetelerin çoğu, aynı sokakta oynayan çocukların gayri resmi gruplaşmalarından oluşan basit topluluklardı. Üyelik, ailelerin taşınması ve büyüyen çocukların çalışma dünyasına atılmalarıyla değişmekteydi. Buna rağmen, kendi liderlerine ve davranış kurallarına sahiptiler. Üyeler, İngilizcedeki ses benzeşmeleriyle oluşturulmuş yeminler ederdi:

Cross my heart and hope to die
Drop down dead if I tell a lie

Yemin ederim
Yalan söylersem öleyim

Veya Fransız versiyonunda:

Boul' de feu, boul' de fer
Si j' dis pas vrai, j'vas en enfer

Ateş topu, demir topu
Yalan söylersem, cehenneme gideyim.²⁸

Kayıtsız şartsız sadakat isterler, sinsileri ve hainleri acımasızca cezalandırırlardı. Louis Pergaud'un *La Guerre des boutons* [Düğmeler Savaşı] adlı romanındaki Bacaille arkadaşlarını rakip çeteye ihbar etmenin cezasını dövülerek, küfür işterek, elbiseleri idrar ve dışkıyla kirletilerek ve düğmeleri kopartılarak ödemişti. Çeteler Nivernais'te de kızlarla oynayan erkek çocuklarla *Jean-Fillette* [Kız Jean] diyerek dalga geçtikleri gibi, herhangi bir efemine davranış sergileyenlerin de gözünü korkuturdu.²⁹

Şehirdeki sokak çetelerinin ortamı, sert ve saldırgan erkeklik duygularına dayanmaktaydı. Çeteler kasabanın civar bölgelerinden ya da semtlerinden gelen saldırılara karşı kendi bölgelerini koruyarak kimliklerini oluşturmurlardı. 1810'da Köln'den alınan bir rapora göre, yaz ayları boyunca devam eden dalaşmalar nedeniyle erkek çocukların bir bölgeden diğerine, yanlarında biri olmadan gidemediğini gösteriyordu. Lancashire'da, önce küfürleşmeler başlıyor ve silahlar çekiliyor, sonunda delikanlılar tekme ve yumruklarla kavgaya giriyorlardı. 20. yüzyılın başında, bir çete üyesi tecrübelerine dayanarak şöyle demişti: "Çok ciddi değildi; iki taraf da en fazla morarmış bir göz ya da kanayan bir burunla eve dönerdi."³⁰ Kamu görevlileri, gözü kara delikanlıları kabadayılıkları, küçük hırsızlıkları ve yetişkinleri kızdıran davranışları sebebiyle de izlemeye çalışmışlardır. Benzer yaramazlıkların uzun bir geçmişi vardır. 1448'de Exeter'deki başpapaz ve diğer din görevlileri, manastırın çeşitli bölgelerine girip duvarları karaladıkları ve camları kırarak oyun oynadıkları için gençleri suçlamışlardı. 1590'larda da erkek çocukların camları kırdıkları ve Londra'daki St. Paul Katedrali'ndeki ayinleri böldükleri şeklinde benzer şikâyetler geliyordu. 19. yüzyılın ortalarında Oneida eyaletindeki çocuklar yerel basını, ya-

yaları tökezletmek için caddelere delikler açmak ve bir kasabın sucuk makinesini çok miktarda sarımsakla doldurmak gibi muzırlıklarla meşgul ediyorlardı. Sosyalist militan Georges Dumoulin, çetesinin 1880'lerde Pas-de Calais bölgesindeki köylerin bahçelerini yağmaladığını söyler. Özel uzmanlık alanları, yaşlı *rentières* 'lerin [rantiyelerin] kedilerini öldürüp yahni yapmaktı.³¹ Sokak çocukları, pazar ve dükkânlardan hırsızlık da yapıyordu. Oxford mahkeme kayıtları, 20. yüzyılda gençlerin daha çok meyve, sebze, oyuncak, tatlı ve sigara gibi ürünler için küçük hırsızlıklar yaptığını göstermekteydi. Çeteler, bir kişi dükkândaki görevliyi oyalarken, diğeri hırsızlık yapabilsin diye, gözcüler ayarlıyor ve çok çeşitli hileler geliştiriyorlardı. Sus payı, belki de bir yiyecek ya da sigara sıradan hayata biraz heyecan katma şansı idi. Ufak tefek şeyler çalarak kahramanlık göstermek yaşıtlar arasında büyük bir prestij sağlamaktaydı.³²

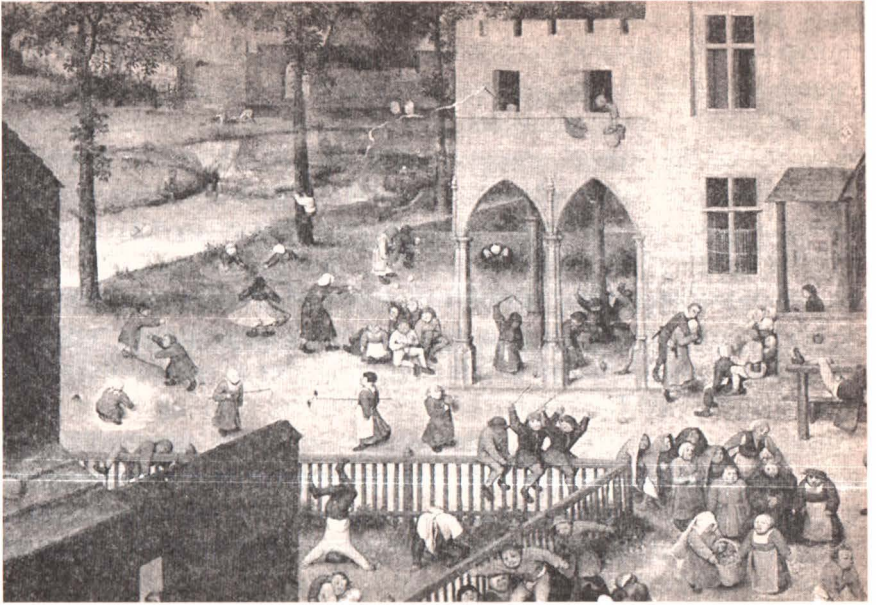
Kızlar ise iki-üç kişilik gruplar halinde dolaşır, cüretkâr biçimde erkekleri izler ve onlarla dalga geçerlerdi.³³ Daha çok Akdeniz kültüründe ebeveynler kızlarını eve daha sıkı bağladı. Kuzey Avrupa'da bile gelenekler kızların dürüst davranmaları ve kendilerini yararlı kılmalarını dikte etmekteydi. Burgonya'nın Minot köyünde tarlalardaki genç kız ve erkek çobanlar arasında yapılan bir çalışma, kız çobanların örgü örerek, bağcık yaparak ve giysileri onararak, erkek çobanların oyun oynayarak zamanlarını geçirdiklerini göstermiştir. Martial Chaulanges 1890'larda Limousin bölgesinden benzer bir sahneyi *Les Rouges Moissons* [Kızıl Hasad] adlı romanında yansıtır: İki çoban kız tarlada buluşup bir yandan örgü örer ve sürülerini gözetlerken, bir yandan sohbet eder, şarkı söyler ve birlikte yemek yerler.³⁴

OYUNLAR VE EĞLENCE

Gençler zamanlarının büyük bir kısmını kendi aralarında oyun oynayarak geçirirlerdi. Bu oyunlar arasında göze çarpan bir devamlılık bulunmaktadır. Iona ve Peter Opie "eğer günümüz okul çağlarındaki bir çocuk herhangi bir geçmiş yüzyıla götürülseydi, toplumsal gelenek değil, oynanan oyunlar ona kendini evinde hissettirirdi" demiş; Elizabeth döneminde İngilizlerin tahta top oyunu, bir çeşit saklambaç ve halat çekme oyunu oynadıklarını eklemişlerdir. Diğer tanıdık oyunlar ortaçağa, hatta eskiye ka-

dar uzanır.³⁵ Baba Pieter Bruegel tarafından yapılan ünlü *Children's Games* (Çocuk Oyunları, 1560) tablosundaki birçok aktivitede aslında tanıdık bir hava vardır.³⁶ Bu, belirli bir “çocuk kültürü” olduğu konusundaki sevindirici savı desteklemektedir. Thomas Jordan kayıp bir çocuk sınıfından söz etmiştir. Öyleyse, tarihinin görevi bir antropolog gibi bu sınıfı araştırmak ve grubun kendi kültürünü, kuralları öğreten yetişkinlere değil de, çocuklara nasıl aktardığını gözlemek olmalıdır. Burada, çocukların en başından beri ana dillerini ve düşünme biçimlerini yetişkinlerden öğrendikleri gerçeğini yok sayarak, onları gettolara itme tehlikesi ortaya çıkmaktadır.³⁷

Hiç şüphe yok ki, çocukların en çok sevdikleri şey, kimse karışmadan kırlarda, boş arazilerde ve kasabanın sokaklarında aylak aylak dolaşmaktır. İlk bakışta, kırsal bölgelerde yaşayan çocuklar için buraları en uygun yerlermiş gibi görünmektedir. Lucy Larcom (d. 1825), Massachusetts'in kayalık sahil şeridi boyunca, arkadaşlarıyla kalelerden ve egzotik eğlencelerden oluşan bir fantezi dünyası yarattıkları köylerindeki “sınırsız özgürlükten” bahsetmektedir. Erkek çocuklar avlanmayı, balık tutmayı, tırmanmayı ve genellikle bölgenin köşe bucak, her yerini keşfetmeyi tercih etmekteydiler. İngiliz şair John Clare “zavallı kuşların yuvalarını çaldıklarını, fundalıktaki dikenli köknarlar arasında aranarak, tavşanların deliklerine sopa soktuklarını” itiraf etmiştir. Amerika'daki eski kölelerden Winger Vanhook kuş yuvası çaldıklarını, balık avladıklarını, saban atlarına bindiklerini, buzağuları kovaladıklarını “ve yaşlı kazları dövüştürdüklerini” unutmamıştır.³⁸ Kasabalarda büyüyen çocuklar da yakınlarındaki kırlarda oynayabiliyordu. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, Los Angeles kırsalı, orta sınıftan kız ve özellikle de erkek çocukların at sırtında sahile veya tepelere kaçtıkları bir sığınaktı. Örneğin Marshall Stimson 10 yaşındayken, üç arkadaşıyla birlikte “bütün eyaleti” atla gezebildiğini yazmaktadır. Yanlarında “bir kızartma tavası, bir kahve kabı, domuz pas-tırması ve ekmek” ile kamp yapmak için gereken malzemeleri taşıdıklarını söylemiştir. Büyük şehirlerde bile çocuklar, dış dünyada mezarlıklar, terk edilmiş evler ve inşaatlar gibi kutsal yerler bulmayı başarmaktaydılar. Kasabadaki sokaklar da çocukların bölgeleriydi, sessiz bir anlaşmayla genç ve yaşlılar, birbirlerinin yolundan mümkün olduğunca uzak dururdu.

Çocuk Oyunları, Pieter Bruegel (Baba), 1560. Sanat Tarihi Müzesi, Viyana.

Fotoğraf: AKG Londra.

1913'te Ohio Cleveland'da, sosyal hizmet görevlileri tarafından çocuklar üzerine yapılan bir araştırmada, çocukların yarısının ya sokaklarda oyun oynadığı, ya da "aylaklık ettiği" ortaya çıkmıştır.³⁹

Çocuklar oyunlarını en ince ayrıntısına kadar kurallara uyarak oynarlardı. Karl Friedrich Klöden 18. yüzyılın sonlarında Almanya'da geçirdiği çocukluğu ile ilgili şunları anımsar: "Birisi 'kühler'in (bilye) sadece bahar aylarının başında, topunsa Paskalya zamanında oynandığını, uçurtmanın da sonbaharda uçurulduğunu söylemişti." Oyunlar, Opie'lerin belirttiği gibi, kovalamaca, avlanma, yarışma, cesaret gösterileri, çeşitli tahmin ya da taklit oyunları gibi birçok gruba ayrılabilirdi. Hatta hayvanlara "barbarlık" yapmak da bu oyunlardandı. Örneğin, erkek çocuklar sapanla kuşları vurmayı veya bir böceği bir parça ipe bağlayarak, onun yorgunluktan düşünceye kadar uçuşmasını izlemeyi seviyorlardı. Diğer oyunlar koşma, at-

lama, greme veya günümüz top oyunlarının ilk versiyonlarıydı. Bir domuzun idrar kesesini bir topa dntrmek veya dayanıklı bir kriket sopası yapmak basit şeylerdi. Örneğin İngiliz halkbilimci Leydi Alice Gomme, Suffolk'taki erkek çocuklar tarafından oynanan bir futbol çeşidi olan "Kamp" veya "Tekmeleme Kampı" oyunundan bahseder. İki takımın on ila on be oyuncudan oluşan yeleri, birbirinden yaklaşık olarak 130 metre uzaktaki kaleler arasında "topu almaya ve paslamaya" alımaktadır.⁴⁰ En güçlü ve en cesur gençler yerel işverenler tarafından izlendiğinden, bu havai oyunların altında tam bir ciddiyet yatmaktaydı. Pierre-Jakez Hlias Breton köyünde bütün köyün gençlerinin oyun oynamalarını, bir dere üzerine yerleştiren kalasta el arabası itmelerini veya iri dalgalar arasında denize dalmalarını izlediğini söyler. Daha sonra bu köyün çiftçileri, arkı repertuarı, gavot dansındaki başarısı ve "yerel oyunlardaki gücü ve ustalığı" gibi özelliklerine göre, genç erkeklerin en değerlisini semekteydiler. Amerika'nın Vahi Batısı'nda ocuklar "Tutuklu Karargâhı" gibi rekabetçi ve hırçın oyunlara meraklıydılar. Tarihçi Elliott West'e göre, bu "başarı" oyunları onları "ncler" toplumunun bireyciliğine ve sosyal hareketliliğine hazırlamaktaydı.⁴¹

Bir ocuğun oynadığı oyunların türü ya da bu oyunların çocuğu yansıtması sosyal sınıfa, cinsiyete, etnik özelliklere ve şehirde veya kırsal alanda yaıyor olmasına bağlıydı. Bu sebeple 19. yüzyıl Londrası'nda yaşamakta olan fakir bir ocuk "hiçbir zaman oyun oynayacak zamanı olmadığı için" zlmekteyken, Londra Poplar'da bir kilise papazının kızı evin önündeki caddede akıp giden hayatı uzaktan izler, ebeveynleri onu *hoi polloi*'den [kalabalık] uzak tutardı: Cadde, "onun hem tiyatrosu, hem kuklası, hem de pantomim gösterisiydi."⁴² Bu farklılık, şehirde sayısı artmakta olan farklı eğlencelerin tadını çıkarmaya sıra geldiğinde de kendini göstermekteydi. Tarihçi J. H. Plumb 18. yüzyıl İngilteresi'nde eğlendirmek kadar bilgi vermek amacıyla da düzenlenen "merak uyandıran sergiler, müzeler, hayvanat bahçeleri, kukla gösterileri, sirkler, bilim konuşmaları, Avrupa şehirlerinden manzaralar, otomatik makineler, atsız arabalar ve hatta insan ve hayvan canavarlar" gibi ilginç bir eğlence yelpazesinden bahseder. Bununla birlikte, gelişen bu eğlencelere işçi sınıfı ailelerinin ulaşabilmesi pek mümkün değildi. Onlar caddelerde laterna eşliğinde dans etmek ya da pazarın humma-

lı koşuşturmasıyla zaman geçirmek gibi ucuz ve neşeli eğlencelerle yetinmek zorundaydılar. Alice Foley cumartesi geceleri Bolton pazarında “gaz lambasıyla aydınlanmış açık tezgâhlar, bağırarak mallarını satmak için yarışan pazarcılar ve alıcılar veya ağzı açık, alık alık dolaşan gezginlerle dolu dar sokaklardan” büyük zevk aldığını anlatmıştır. 19. yüzyılın sonunda ise işçi sınıfının üyeleri, profesyonel bir futbol maçı biletini veya popüler müzik salonları ile *café-concert*’lerde bir geceyi karşılayabilecek hale gelmişlerdi.⁴³

Çocuklar büyüyen eğlence endüstrisinin sunduğu seçeneklerden etkilenmişti. 19. yüzyılın ortasında Londra’da fakir çocuklar “saygıdeğer” orta sınıf düşüncesinden yılarak, ucuz tiyatroların bayağı eserleriyle eğlenmeye başladılar. Bu “ucuz hünerleri” izleyenlerin çoğu yaşları 8 ila 20 arasında değişen genç işçiler, çıraklar ve seyyar sebze satıcılarından oluşuyordu. Gösteriler, kanunların izin verdiği konuşmalar, bale, şarkı ve dans çevresinde dönmekteydi. Bu müşterilerin en çok hoşuna giden gösteriler sansasyonel cinayetlerin, pantomim ve melodramların popüler şarkı ve danslarla oyunlaştırılmasıydı. 20. yüzyılın başında Amerika’da da işçi sınıfı çocuklarının ve göçmen ailelerin “langirt salonlarına, ucuz vodvillere ve sinemalara” gitmek için geniş gruplar halinde toplandığı benzer bir piyasa oluşmuştu. Reformcular ebeveynlerin gözetimi olmadan çocukların yeniden serbestçe dolaşabilmesi fikrine karşıydılar. Öğretmenler erkek çocukların suç işleme ve “çalışmadan para kazanma” yollarını öğrenmelerinden endişe duymaktaydı. 1911’de Chicago Ahlak Komisyonu karanlık bir odada bir arada bulunan erkek ve kız çocukları izlemeye başladı. Onlara göre erkekler yanlarındaki kızları kucaklamakta ve “onlara onur kırıcı tekliflerde bulunmaktaydı.” Yine de bunlar *nikelodeon* [girişin beş sent olduğu salon] sahiplerinin işine yarıyor, düzenledikleri eğlenceleri duymayan kalmıyordu. Onları ilgilendiren *western*, komedi, melodram ve *Ben Hur* gibi arada sırada yapılan “klasik” uyarlamalar sırasında gençlere sattıkları yiyecek ve içecekten kazandıkları paraydı.⁴⁴

EVDEN AYRILMA

Philippe Ariès ortaçağda çocukların “eninde sonunda ailelerinden kaçtığı”, 7 yaşından sonra çocukların kendi aileleriyle değil, başka aile-

lerle yaşadığını söylemiştir. 15. yüzyılın sonunda bir İtalyanca metinde İngilizler, 7 ila 9 yaş arasındaki küçük çocuklarını başkalarının evlerinde “ağır işlerde” çalıştırdıkları ve onlara “sevgi göstermedikleri için” suçlanmaktaydı. Bu, elbette Ariès’in ebeveyn-çocuk ilişkilerinde duyguların eksik olduğu iddiasını doğrulayan bir göstergiydi.⁴⁵ Ortaçağ boyunca ve modern zamanların başında, en azından Kuzeybatı Avrupa’da, ailelerin büyük bir kısmı genellikle çocuklarını bir yatılı okula veya başka bir aileye gönderirdi. Evden ayrılma ve evlilik arasında bir süre, bir çiftçi veya bir zanaatkârın yanında çalışarak deneyim kazanmak, genç insanlar arasında çok yaygındı. Örneğin, 8. yüzyılın sonunda Danimarka’nın kırsal bölgelerinde yapılan bir nüfus sayımında ergenlerin ve genç yetişkinlerin % 50’sinden fazlasının çalışmaya gittiği belirtilmiştir. Bu çocukların bir kısmı toplumdan soyutlanmadan da muzdaripti. Tarihçi Terence Murphy yalnızlık hissi ve endişesinin modern dönemin başlarında, İngiltere’deki çocuk ve ergen intiharlarının arkasında yatan en önemli sebeplerden biri olduğunu öne sürmektedir. Daniel Rosa bu örneklerden biriydi: 12 yaşındayken ustasının bahçesinde kendisini asan bu Gloucestershire’lı çocuk, arkadaşlarına bir dokumacı çırağı olmaktan mutsuz olduğunu söyleyerek şikâyet etmişti.⁴⁶

Daha tartışmalı olan konu ise çocukların kaç yaşında evi terk ettikleridir. Tarihçilerin, çalışmasından yararlandıkları bir İtalyan gezginden çok etkilendikleri görülmektedir. Bazı çocuklar başka ailelere hizmet etmek üzere 7 yaşında evden ayrılmaktaydı. Bunlar genellikle küçük çiftçilerin veya tarım işçilerinin çocukları olan talihsiz bir azınlık olarak görülmekteydi. Birçok genç insan çırak ya da uşak olmadan önce onlu, hatta yirmili yaşlarına kadar beklemekteydi. Fransa’da Reims kasabasında 1422’de yapılan bir sayım kadın hizmetçilerin 12 ila 22, erkek hizmetçilerinse 12 ila 30 yaş arasında olduğunu göstermektedir. Ann Kussmaul erken modern dönemdeki kanıtlara dayanarak, 13-14 yaşların en çok çiftçilik yapmaya gidilen yaş olduğunu göstermiştir. Richard Wall 1840’larda Devon’daki Colyton köyüne dikkati çekmektedir: burada 10-14 yaşındaki erkek çocukların % 23’ü evden ayrılmış olmasına rağmen, 25-29 yaş grubunun % 25’i hâlâ ebeveynleriyle birlikte yaşamaktaydı. Bu konuda Devon’un, evden ayrılma-

nın belirli bir yaşta yapılan kitlesel bir göç olmaktan uzak, önceden planlanan bir süreç olduğu konusundaki fikrine katılmaktayız. 10 yaşın altındaki pek çok küçük çocuk evden uzakta yaşamaktaydı, aksi takdirde günümüz dünyasıyla çelişkisi bu kadar da göze batıcı olmazdı.⁴⁷

SONUÇ

Öyleyse, son tahlilde yüzyıllar boyunca ebeveyn-çocuk ilişkilerinde ortaya çıkan ilerlemeler mi, yoksa devamlılıklar mı vurgulanmalı? Açıkça söylemek gerekirse, buna verilecek cevap daha ince yaklaşımın gerekliliğidir. Elbette sınıf, cinsiyet ve etnik farklılıkların yarattığı önemli ve tanıdık etkiler bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu konudaki eğilim kâbusa benzeyen geçmişten kaçmak yerine, devamlılıkları ortaya çıkarmaktır. Kesinlikle, 18. yüzyıldan itibaren çocuk yetiştirme metotlarına yönelik ilgide bir artma ve çocukların esasen bir hayvan gibi eğitilmeleri gereken, günahkâr yaratıklar olduğu düşüncesinde bir gerileme olduğu ileri sürülebilir. Lloyd deMause'un 20. yüzyılın başında, Batı'daki çocukların geçmişe nazaran daha az öldürülmekte, terk edilmekte veya dövülmekte olduğu (cinsel suiistimal konusunda elimizde yeterli kanıt olmadığından, bu konuda karar verme hakkımızı saklı tutmaktayız) yolundaki görüşüne katılmamak elde değil. Fakirliğin uç noktalarının yavaş yavaş bilinmesiyle, ebeveyn-çocuk ilişkilerinin de keskin kenarı da törpülenmişti. Ebeveynler yaşam mücadelesine görece daha az giriyorlardı ve çocukların varlığı onlara huzur veriyordu. Aynı zamanda daha az çocuğa sahip olmaya ve onlara da daha çok ilgi göstermeye ve kaynak ayırmaya başlamışlardı. Madalyonun öbür yüzünde, birçok tarihçi ortaçağda ve erken modern dönemde ebeveynlerin çocuklara yönelik davranışlarındaki zalimliğin abartıldığı sonucuna varmıştı. Çocuklar tekrar tekrar atılan dayaklar gibi bugün suiistimal olarak nitelendirilen davranışların, sevgi ve onların iyiliği kaygısıyla oluştuğunu düşünmüş olabilirlerdi. Aynı zamanda arka planda, ebeveynler çocukları terk etmek veya erken yaşta evden göndermek gibi yürek parçalayıcı kararlar almak zorunda kalabiliyorlardı. Burada, bir kez daha, çocukların farklı koşullara uyum sağlayabilmesinde yaşlılarının ve evin dışındaki insanların önemli olduğu vurgulanmalıdır.

DAHA GENİŞ BİR DÜNYADA ÇOCUKLAR

Zamanlarının çoğunu aileleri ve arkadaşlarıyla geçirmelerine rağmen çocuklar hiçbir zaman sadece bu çevrelerle sınırlı kalmamışlardır. Toplum içindeki faaliyetleri saygıdeğerlikten sapkınlığa, kilise korosunda şarkı söylemek veya maaşlı çalışmaktan örneğin hırsızlığa ya da fahişeliğe kadar değişmiştir. Er ya da geç, kendi koşullarına bağlı olarak papazlar, üfürükçüler (veya doktorlar), öğretmenler, işverenler, müşteriler ve benzerleriyle ilişki kurmuşlardır. Ayrıca çocuklar, 20. yüzyılın başında, kendini onların refahına adanmış sağlık görevlileri, yardımseverler, okul disiplin kurulları, fabrika denetçileri ve tabii ki polisleri de içeren bütün bir profesyoneller ordusunun ilgisinden uzak durmakta zorlanabilir. Tarihçiler, gönüllü kuruluşlar ve devlet tarafından “yardım etmek”, “kurtarmak” ve “geliştirmek” için harcanan çabaları sayısız ciltle belgelemiş, eğitim, iyileştirici reformlar, fabrika yönetimi ve annelik hakları gibi konulardaki geniş yazını incelemişlerdir. Gazetelerde bu olaylara fazlasıyla yer verilmesinin nedenleri çok açıktır. Tarihçiler, çocuk işçiler ve gençlerin işlediği suçlar gibi konularda bir seri heyecanlı tartışmaya girebilirler. Bu konuyla ilgili kurumların kayıtlarına kolaylıkla ulaşabilmeleri mümkündür ve geleneksel siyaset dünyasında güvenli bir şekilde ayakta kalabilirler. Aslında çocuklar ve yetişkin yaşamının ana hatları arasındaki bağlantı önemlidir. Maalesef odak noktası, tamamen yetişkinlerin çocuklar için neyin iyi olduğunu düşündüğü ve gençlerin bakış açılarından çok, yaşlıların gençleri nasıl yönlendireceğidir.

8. ÇOCUK İŞÇİLER

Çocukların çalışması insanları öfkeliendiren bir konudur. Bugün Batı toplumlarında insanlar, dünyanın daha fakir ülkelerinde çalışan milyonlar bir yana, hâlâ “kötü şartlar altında çok yoğun” çalışan çocuklar olduğunu öğrendiklerinde öfke duyuyor, kendi geçmişlerinde çocukların yaygın olarak çalıştırılmasına da, utanç verici bir şey olarak bakıyorlar. Bir ba-

canın içinde havasızlıktan boğulan baca temizleyicisi veya son derece hızla işleyen bir değirmenin çırağı Sanayi Devrimi'nin tanınmış imgelerine dönüşmüştür. Çocuk emeği konusuna karşı takınılan düşmanca tutum nispeten yeni bir olgudur. Erken modern dönem boyunca, ailelerin çoğu çocuklarına sürekli iş aramışlardır. Aslında yetkililer, gençlerin “fazla çalışmasından” çok, “tembellik ve aylaklık” günahları yüzünden endişe duymaktaydılar.¹ 19. ve 20. yüzyıllar, çocukların işçi olarak rollerinde büyük değişiklikler meydana getirmişti. Amerika'da olduğu gibi Avrupa'da da çocuk emeği kanunları ve zorunlu eğitim, çocukların ebeveynlerine bağlı hale gelmesini ve bir dereceye kadar büyüklerin dünyasından korunmalarını sağlamıştı. Viviana A. Zelizer'in defalarca alıntılanmış sözlerini bir kere daha tekrar edecek olursak, çocuklar ekonomik olarak “değersiz”, fakat duygusal olarak “paha biçilmez” hale gelmişlerdi.²

Çocuk emeği konusunda araştırmalar yapan ilk tarihçiler, genellikle İngiltere ve Amerika'da 19. yüzyıl süresince uygulanan fabrika yasalarına odaklanmışlardır. Bu yasalarla, çocuk emeğinin fabrikalarda ve atölyelerde benzeri görülmemiş şekilde “sömürülüşüne” karşılık olarak devlet müdahalesinin yolunu açmışlardır. Hugh Cunningham, İngiltere örneğinde bu hikâyelerin, fakir fabrika çocuklarını zalim işverenlerin elinden kurtaran Lord Shaftesbury gibi centilmenlerle bir serüven romanı biçimine büründüğüne işaret etmiştir. Benzer bir şekilde Amerikalı tarihçi Walter Trattner, “merhamet, şefkat ve bir kahramanlık hissiyle” dolan çocuk emeği reformcularını, hırslı ve ihmalkâr ebeveynler ve işverenlerle karşı karşıya getirmiştir.³ Bununla birlikte, devletin çocuk emeği konusundaki yardımsever tutumu herkesin işine gelmiyordu. Politik yelpazenin en solunda bulunan tarihçiler sosyal politikanın, çocukların ve işçi sınıfının ihtiyaçlarına kısmen yanıt vermediğini, Michael Lavalette'nin sözleriyle “‘çocukluk’ ve aile yaşamı ile ilgili burjuva idealleriyle şekillendiğini” belirtmiştir.⁴ Politik sağdan da bu konuda bir eleştiri gelmiştir; fabrika sistemiyle gelen maddi ve ahlaki gelişmenin getirileri yanında, devletin çocuk işçilere müdahale etmesinin özellikle eğitim ve yetenek kaybına yol açtığından bahsetmişlerdir.⁵ 1960'lardan itibaren bazı tarihçiler Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da uzun vadede çocuk emeğinin azalmasına neden

olan etkenin fabrika yasalarından çok, ücretlerdeki artışlar olduğunu ileri sürmektedirler.⁶ Diğer tarihçiler bazı işveren ve işçi gruplarının çocuk emeği konusundaki düzenlemelere karşı daha duyarlı olduğunu, onun da işgücünün yaş yapısındaki önemli bölgesel eşitsizlikleri artırdığını belirtmişlerdir.⁷ Myron Weiner geçmişte çocukların atölyelerden uzaklaşmalarını sağlayan etkenin, fabrika yasalarından çok, daha kolay bir şekilde kabul ettirilen okula devam zorunluluğu olduğunu açıklamıştır.⁸ Yine de tarihçiler, bundan tamamen farklı bir şekilde, büyüme süreci veya çocukların çalışmak konusunda ne hissettiklerini kaydettikleri otobiyografik kaynaklara odaklanmaktadırlar. Bu da onları, tarım ve endüstri işçileri, köle ve özgür çocuklar veya erkekler ve kızlar arasındaki deneyim farklarını irdelemeye yöneltmiştir.⁹ Belki de endüstriyel ve kentsel çocuk emeği ile erken endüstrileşen İngiltere ve diğer ülkeler konularında tarihsel edebiyatın eksik kalması şaşırtıcı değildir.

Çocuk emeğinin tarihini tartışırken, günümüzün modern ve bürokratik dünyasındaki deneyimlerimizin etkisinden kurtulmak zordur. Sorulmak istenen asıl soru, çocukların bugün okula başladıkları gibi, kaç yaşında çalışmaya başladıkları ve bugünkü yetişkinler gibi kendilerini çalışan veya işsiz olarak görüp görmedikleridir. Yanıtlar, çocuk çalışmasının geçmişteki kendine özgü yapısı göz önüne alınmazsa, genellikle yanıltıcı olacaktır. Çocukların kişisel koşullara ve her bir bölgedeki iş imkânlarına bağlı olarak işgücüne katılımı uzun yıllar alabiliyordu. Bazıları dışarıda tamzamanlı çalışırdı, fakat çoğunluk genellikle para almadan ev içinde çalışır veya yetişkinlerin verimli bir şekilde çalışabilmesi için bebeklere bakmak gibi küçük görevler üstlenirdi. İşgücünde “çocuklar” tanımı farklı ulusal bağlamlarda oldukça değişkendi, birçok tarihçi 14, 15 veya 16 yaşlı çocukluk için üst sınır olarak kabul ederdi.

ÇOCUKLAR VE AİLELERİN ÇALIŞMA YÖNTEMLERİ

Kitaplarda dehşet verici izlenimler gerektiğinden fazla abartılmış olmasına rağmen, geçmişte çocuklar tarafından yapılan işlerin çoğu sıradan veya niteliksiz işlerdi. Çocuklar kendi boylarına ve deneyimlerine uygun bir sürü küçük işi hallederek, yavaş yavaş işgücüne dahil olurlardı. 6

ila 7 yaşlarında tarlada veya atölyede yararlı işler yapmaya başladılar, 10 yaşına kadar da yetenek, güç ve sabır gerektiren işlerde kullanılmazlardı. Nüfus sayımlarında bu tür işlerin kaydı bulunmamaktadır. Önemi az da olsa, 1851'de İngiltere'deki nüfus sayımı 5-9 yaş arasındaki çocukların sadece % 3,5'inin çalışmakta olduğunu göstermektedir. P. E. H. Hair çok yüksek bir hata payı bırakılsa bile, "10 yaşın altındaki çocukların çoğunun herhangi bir işte düzenli olarak çalışmadıklarını ve gelir sahibi olmadıklarını" söylemiştir. Sayımda, 10-14 yaş arasında da en fazla % 30'u çalışıyor görünüyordu: erkek çocukların % 37'si ve kızların % 22'si. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarına kadar da, devlet tarafından izin verilen en küçük yaşta okulu bırakarak, yetişkinlerin çalışma dünyalarına hızlı bir geçiş yapma geleneğinin kanıtlarına rastlanmamıştır.¹⁰

ÇİFTLİKTE ÇALIŞMA

Şehirleşmenin gittikçe arttığı 19. yüzyılın ortalarına kadar hem Avrupa'da, hem de Amerika'da çocukların çoğunluğu kırsal kesimde yaşamaktaydı. Tarım alanında birçok iş, çocukların sahip olduğundan fazla güç ve dayanıklılık gerektiriyordu. Amerikalı köle sahipleri bile 10 yaşın altındaki çocukları yetersiz görürlerdi. Eski bir köle olan John Smith "çocuklar sofrayla ilgilenmek, sinekleri kovalamak, ateş için dal parçaları toplamak, akşamları uyuyabilsin diye efendisinin başını kaşımak ve geceleri 'yatağa gitmeden önce' hanımefendinin ayaklarını yıkamak gibi, ev çevresindeki ufak tefek işler dışında, 12 veya 14 yaşına gelinceye kadar çalıştırılmazlardı" demiştir.¹¹ Atlantik'in iki yakasındaki birçok bölgede bulunan küçük aile çiftliklerinde, her iki cinsiyetten küçük çocuklar küçük erkek ve kız kardeşlerine bakmak, su taşımak ve ateş için odun getirmek, meyve, ot veya taş toplamak, kuşları kovalamak, gübre yaymak ve domuzlarla koyunlara "bakmak" gibi basit, fakat zaman alıcı günlük işlere "yardım etmek" zorunda kalırdı.¹² 14. yüzyılda, Jean de Brie 7 yaşında çobanlık yapmaya başladığında birkaç kaz ve yavrusundan sorumluyken, 8 yaşında domuzlara bakmaya başlamış, 9'unda büyükbaş çobanına yardım etmiş ve 11 yaşında "koşturmamak ve incitmemek kaydıyla" seksen koyunun sorumluluğunu almıştı.¹³ Çocukların işe katılımı aynı zamanda mevsimlikli ve hasat zamanının yo-

ğün iş temposunda doruğa ulaşmaktaydı. Yaşça büyükler ekini biçenlerin arkasından yürüyerek mısır demetlerini bağlar veya yük arabalarının atlarını yönlendirirler, daha küçük olanlar tarladaki işçilere yemek getirirlerdi.¹⁴

Soğuk ve nemli havalarda açıkta kalmak bir yana, bu işlerin bazıları tarlalarda uzun, yalnız saatler geçirmeyi gerektirirdi. 20. yüzyılın başlarında, genç bir Yorkshire delikanlısı kışın üstü başı yemek artıkları içinde berbat olmuş, elleri şişmiş ve çatlamış halde sığır yemi hazırlamanın ne kadar zor olduğundan bahsetmiştir. Aynı dönemde Marguerite Audoux'un bir romanına adını veren kahraman Marie-Claire, Fransa'nın Sologne bölgesinde koyunlarını otlatırken etrafın ıssızlığında tek başınadır. Ağaçların arasındaki sisi ve sessizliği ürkütücü bulmaktadır: "Bazı günler kendimi o kadar terk edilmiş hissederdim ki, dünyanın benim etrafıma çöktüğüne, bulutlu gökyüzünde uçan bir karganın yüksek ve tiz çığlıklarının da dünyanın talihsizliklerini haber verdiğine inanırdım."¹⁵ Yine de çocuklar tarlalarda kendi başlarına ya da diğerleriyle birlikte iş ve oyunu birleştirerek ağır yüklerini hafifletmeyi başarırlardı. Genç çobanlar yüzmeye giderler, ağaçlara tırmanırılar veya tahta oyarlardı. 16. yüzyılın başında Segovia'lı bir çocuk, diğer çoban arkadaşlarıyla birlikte yarışıp, hokey gibi oyunlar oynayabilmek için koyununu diğer sürülere kattığını anlatmaktadır.¹⁶

Eğer işi başından aşkın çiftçiler küçük çocuklara ufak tefek işler yaptırabiliyorsa, büyük çiftçiler de bunu yapabilirlerdi. 19. yüzyıl boyunca pek üzerinde durulmayan olaylar arasında büyük tarım işçisi gruplarına her iki cinsten de çocukların katıldığının duyulması gerçekten de skandal yaratmıştır. Eleştirmenler, çocukların genellikle tarlalara kadar uzun süreler yürümek zorunda kaldıklarına, kâhyanın gözetimi altında yoğun bir şekilde çalıştıklarına ve bazen okulu haftalarca kaçırdıklarına işaret etmektedir. İtalya'da Piemonte ve Lombardiya'nın sulak tarlalarında pirinç tarımının yayılması, kadın ve çocuk işçilerin artmasına yol açtı. Belçika'da 8 ve 14 yaşları arasındaki otuz ila kırk çocuktan oluşan "zararlı ot temizleyicileri" pancar, yulaf ve keten tarlalarını temizlemekteydi. Genellikle sabah saat beşte uyanırlar, neredeyse bir saat uzaklıktaki tarlalara yürürler ve akşam yediye kadar çalışırlardı. İngiltere'de özellikle Doğu Anglia ve Midlands'in doğusunda kadın ve çocuklardan oluşan işçi grupları çapalamak, topraktan

bitki köklerini çekmek ve geniş ekilebilir arazilerdeki taşları toplamak gibi işler yaparlardı. Diğerleri, Lancashire sahilinde deniz kabukluları ile ülkenin birçok bölgesinde meyve veya sebze toplardı. 1866'da Çocuk Emeği Komisyonu tarafından hazırlanan bir rapor, doğu bölgelerinde çalışanların yaklaşık olarak yarısının 6 ila 18 yaşları arasında olduğunu ve sabah beşten akşam yediye kadar çalıştıklarını ortaya çıkarmıştır. Aynı dönemde kimileri, erkek ve kadınların, genç ve yaşlıların uzun çalışma saatlerinde bir arada çalışmalarının (ve bazen samanlıklarda birlikte uyumalarının) yarattığı ahlaki tehlikeler üzerinde durmuşlardır. Bu sebeple 1867'de Çalışma Toplulukları Kanunu 8 yaşın altındaki çocukların çalışmasını ve işçi gruplarının karma cinslerden oluşmasını yasaklamış ve toplulukları çalıştıranlardan ruhsat istemiştir.¹⁷ Güney Amerika'nın büyük çiftliklerindeki köle çocuklar ise en kötüsüyle karşı karşıyaydılar. Tarlalarda çalışmaya başlamalarından itibaren, acımasız bir kırbaça pekiştirilen sert bir disiplinin baskısı altında kalıyorlardı. İşe, genç "köle grupları" halinde, taşları temizleyerek veya hayvanları gözeterek başarlardı.¹⁸

Çocukluktan gençliğe geçiş dönemi olan ergenlik süresince, genç çiftlik işçileri arasındaki cinsiyet farklılıkları daha fazla telaffuz edilmeye başlandı. Erkek çocuklar tarla ve ahırlarda babalarıyla birlikte daha yoğun çalışırken, kız çocuklar evde, bahçede ve mandırada annelerine yardım ederlerdi. Ekilebilir alanlarda, genç delikanlılar bir çift öküz veya at ile çalışmaya başlar, yavaş yavaş çift sürmek, tohum ekmek, hasat toplamak ve arabayla ekin taşımak gibi birçok ustalığı öğrenmeye başlardı. Bu arada kırsal bölgelerde daha büyük sürülerin sorumluluğunu alır ve dışarıda tarlalarda tek başlarına gecelerlerdi. Robert Savage 19. yüzyılın sonunda Doğu Suffolk'ta yaşadıklarından şöyle bahseder:

Karanlıkta yalnız başıma kalmaya cesaret edemeyecek kadar çok küçüktüm. Henüz gece boyunca sürüyle kalabilecek kadar erkek değildim; bu yüzden bir süre babam geceleri benimle gelmiş ve yandaki eski kulübede uyumuştur. Fakat sonraları bunu tek başıma yapmaya alıştım ve gece boyunca duyulan tuhaf küçük sesleri hiç önemsememeye başladım.¹⁹

Tabii ki kız çocuklar da tarımsal ürün ekim politikasından etkilenmekteydi. Örneğin Amerika'nın orta-batısında, 20. yüzyılın başında buğday üretimi tarlalarda çalışacak kadın ve kız çocuklara yönelik talebi azaltırken, tütün üretimi en yüksek seviyeye çıkartmıştır.²⁰

Yaş ve cinsiyete göre iş dağılımının bu geleneksel yöntemleri, fakir ve uzak hanelerde sık sık göz ardı edilirdi. Azize Alpaix 12. yüzyıl Fransası'nda fakir bir çiftçinin ilk kızıydı. 12 yaşından itibaren genç erkek kardeşleri inek ve koyunları güderken, o da babasına öküzlerle çift sürmede yardım etti, tarlalara ve bahçeye gübre sepetlerini taşıdı. İngiltere'de 18. yüzyılda Genç Arthur'u en çok etkileyen, kuzeydeki küçük tarla sahiplerinin kışın ortasında tarla sürmek için eşlerini ve kız çocuklarını sabana koşmaları olmuştur. Benzer bir şekilde, Kuzey Amerika'da İç Savaş öncesi dönemde, hava ve pazar koşulları aileleri mecbur bıraktığında, her birey ne gerekiyorsa onu yapardı. Ohio'lu bir çiftçi "Kimin çalışmaya gücü varsa, onun çalışması ve diğerlerine yardım etmesi bizim kuralımızdı" demiştir. Bütün hepsinden daha dikkate değer olanı, 19. yüzyılın sonunda Amerika'nın uzak-batı sınırlarında, işgücünün çok az oluşu ve yerleşim birimlerinin dağınıklığı sebebiyle, çocukların daha yerleşik olan doğuda düşünülemez kadar çok sorumluluğun altına girmesiydi. Erkek çocuklar kadınların işlerini yaparken, kız çocuklar da genellikle hayvan güder, hasada gider ve avlanırdı. 1871'de Kansas'a yeni gelmiş olan 15 yaşındaki Luna Walker günlüğünde erkek kardeşiyle avlandıktan sonra eve getirdikleri tavşan, ördek ve hindilerle, hatta bufalolar için kurdukları tuzaklarla övünmüştür. Hem kız, hem erkek çocuklardan oluşan gruplar arada sırada saban sürmek ve tarla ekmek gibi "yetişkin" işlerini de yaparlardı. Koyun ve sığır gütmekte, yeni maden kasabalarında erkeklere yiyecek satarak kolay para kazanmakta ustalaşmışlardı. Nebraska'ya giden biri için "On yaşlarında küçük bir kız çocuğunu kasaba yakınlarında midillisini ustalıkla idare edip, sürü dağıldığında çevresinde dört nala koşturup, sürüyü ağıla götürürken görmek" yeni bir manzaraydı.²¹

Avrupa'da erken modern dönemde, çocukluk veya gençlik çağındaki birçok genç başka evlerde çalışmak üzere kendi evlerinden ayrılıyordu. Çiftlik işlerinde çalışan genç nüfus bölgelere göre değişmekteydi: Baş-

ta İskandinavya, Alman eyaletleri, Hollanda, İngiltere ve Fransa olmak üzere, Kuzeybatı Avrupa'da güneye göre daha yaygındı. Avusturya'da 17. yüzyıl ve 20. yüzyılın başı arasında, değişik kırsal topluluklardan alınan nüfus örneklerinde 15-19 yaş grubu arasındakilerin beşte biri ile yarısının hizmetçi olarak çalıştığı ortaya çıkmıştır.²² 19. yüzyılın sonunda Bavyera'da bir kadın çiftlik hizmetkârı, çiftçinin karısına ufak tefek ev işlerinde ve çocukların bakımında yardım etmek üzere 13 veya 14 yaşında çalışmaya başladığı. Yaşı büyüdükçe hizmetkârlar hiyerarşisindeki yerinin de yükselmesini umut ederdi. Bu kızların bütün amacı bir koca elde etmelerini sağlayacak çeyiz için yeterince hüner geliştirmek ve para biriktirmekti. Toskana'da 18. yüzyılın sonunda kızlar daha fazla ustalık öğrenecekleri ve evlenme olasılıklarının yüksek olduğu büyük çiftliklerde çalışmayı tercih etmeye başladılar.²³ Yaşamlarının daha sonraki dönemlerinde de onlara gerekli olacak ustalıklarla donanan erkekler içinse durum bundan biraz farklıydı. Genç Robert Savage, Suffolk'taki büyük bir çiftliğin mutfağında 12 yaşında "özel uşak" olarak çalışmaya başlamıştı. Ergenlik çağının ortalarında ise atlarla ilgili işlere bakma ve kuzulama mevsiminde çobana yardım etme gibi kesinlikle "erkek işi" olan görevlere terfi etmişti.²⁴ İşverenin çiftlik çalışanlarına aileden biri gibi davranmaları âdettendi, ama bu her zaman olmuyordu. Bazıları geceleri ahırda uyumak zorundaydı, bazıları da yeterli beslenmediklerini düşünürlerdi. Mareşal Chaulanges'in atalarının Limousin'deki deneyimlerine dayanarak belirttiği gibi, yapılacak iş veya kullanılacak aletler konusunda hiçbir tereddüt yoktu:

Hava kötü olduğunda dışarı çıkıp koyunlara bakacak veya hava bir taş çatlatarak kadar soğuk olduğunda *la serbe*'ye gidecek biri gerekirse, bu daima hizmetçi kız olurdu. Temizlenmesi gereken bir pervaz mı var, sert bir ağaç kütüğünün kesilmesi mi gerekiyor? Bu *dometique*'in [hizmetçi] işiydi.²⁵

KASABALARDA ÇALIŞMA

Önemli ticaret ve yönetim birimleri olan kasabalarda çocuklar için resmi eğitim ya da ücretli bir işin elde edilmesi hiç kolay değildi. Çıkraklık,

erkek ve bazı durumlarda da kız çocuklar zanaatın gereklerini yerine getirebilecek kadar güçlü veya olgun olarak görüldükleri ergenlik çağına varmadan başlamazdı. Fransa'nın Orléanais bölgesinde 1380 ve 1480 arasında imzalanan çıraklık sözleşmeleri üzerine yapılan bir çalışmada, çıraklığa başlama yaşının 7 ile 20 yaş arasında değiştiği ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, erkek çocukların büyük bir çoğunluğu ergenlik çağlarının ortaları ile sonu arasında –yarısı 16 yaşının üstünde– çıraklığa başlamıştır. Şunu da eklemek gerekir ki, kız çocukların büyük bir kısmı 12 yaşın altında işe başladılar ve bunların çoğu da yetimdi. Kadınlar arasında sözleşmeyle çalışan tek grup onlardı. İngiliz kaynakları çivi yapımı ve kurdele dokuma gibi fazla bir güç veya beceri gerektirmeyen birkaç zanaatta çocukların 7 ile 13 yaşları arasında çıraklığa başladığını göstermektedir. İngiltere'nin Yoksullar Yasası uzmanları tarafından genellikle 7-8 yaşlarındayken bir çiftçi veya zanaatkârın yanına yerleştirilen yoksul çıraklar da bulunmaktaydı. Aksi takdirde çıraklar da hizmetçiler gibi genellikle çocuklardan değil, gençlerden oluşurdu.²⁶

Çocukların tamzamanlı çalıştığı 19. yüzyıl Londrası örneğinde 6 ile 7 yaşında çalışmaya başlayan bir azınlık vardı, ancak çoğunluk çalışmaya 12 yaşına doğru, giysi veya mobilyalar için “aksesuar”, sokak satıcılığı veya dağıtım yapmak gibi hafif işlerle başladılar. (Herhangi bir büyük şehrin caddeleri, yayalar için geçiş yollarını süpürme gibi küçük işlerden yankesiciliğe ve fahişeliğe kadar değişen, dürüst olan ya da olmayan kazanç kapıları açardı.²⁷) Tamzamanlı bir işte çalışmasalar da çocuklar evdeki ufak tefek günlük işlere ve bazen de evde yapılan bir zanaata yardım edebilirlerdi. Birçok çocuk anne veya babasını çalışırken izleyerek, bir zanaat öğrenebilirdi. Özellikle kız çocuklar annelerine bebek bakımında yardım ederdi veya sosyal müfettiş Henry Mayhew'in sözleriyle “aile bütçesine haftada 6 pens kazandırmaları için bebek bakmaya yollanırlardı.” 12 ile 13 yaşlarında da genellikle Avrupa'nın her yerinde işçilerin kaderi olan “ev hizmetçiliği” yapmaya başlarlardı.²⁸ Floransa'da çocuk ve ergenlerin 15. yüzyıldan itibaren evlerinden uzakta, ev hizmetinde çalıştığı görülür. Bu durum hem kız, hem de erkek çocuklar için geçerliydi ve bu “küçük hizmetçiler” 8 yaşlarında veya biraz daha büyük olurlardı. 17. yüzyıldan itiba-

ren, en azından Akdeniz bölgesinin dışında, bu iş yavaş yavaş “kadın işi” olmaya başlamıştı. Kasabalarda hizmetçi olarak iş bulan taşra kızları yaygınlaştı. Örneğin, 18. yüzyıl sonlarında Paris burjuvazisi, özellikle de Ile-de-France, Champagne, Normandiya, Picardie, Loren ve Burgonya gibi kendilerinin de yetiştirdiği şehirlerden gelen kızlara iş verirdi. Gerçekten de, 1. Dünya Savaşı’ndan önce kadın işgücü en çok ev içi hizmetlerde kullanılıyordu. 1881’de İngiltere’deki nüfus sayımından, 15 yaşın altındaki kız çocukların % 45,3’ünün (erkeklerin ise % 2,8’i) ev içi hizmet işlerinde çalıştığı görülür. Köylerde olduğu gibi, bir genç kız çalışmaya, mütevazı bir evde bütün işlere bakan bir hizmetçi ya da büyük bir evde bulaşıkçı olarak başlardı. Bu dönemlerde yaşamı açlıklar, ayak işlerine koşturma ve kirli çamaşırları getirip götürmekten oluşan bir döngü haline gelirdi.²⁹

GENEL BİR ÖZET

Özet olarak, çocuklar ev dışındaki tamzamanlı işlerden ufak tefek konularda ebeveynlerine yardıma kadar çeşitli işlerde çalışan, aile ekonomisinin belki de en esnek işçileriydi. Yani çocukların katkısını tam olarak ölçmek zor da olsa, onlar da takımın değerli üyeleriydiler. Genç insanlar ergenlik yaşlarının sonunda büyük bir olasılıkla epey iş deneyimi kazanmış oluyorlardı. Örneğin, 17. yüzyıl İngilteresi’nden Edward Barlow, Lancashire’deki çalışma hayatına hasat zamanında ve madenkömürü ocağında gündelikçi bir işçi olarak başlamıştı. Dokuma sanayisinde çırak olmak üzere Manchester’a giden, Londra’da çeşitli ayak işleri yaparak çalışma hayatına devam eden bir çocuk, posta görevlisi olmayı ve şarap tüccarı çırağını denemiş, son olarak da yedi yıl miçoluk yapmıştı. 19. yüzyılın sonunda Almanya’da, *Im Kampfung Dasein!* adlı kitabın ismi bilinmeyen kadın yazarı, evde çuvalı bağlama işinden hizmetçiliğe terfi etmiş, daha sonra bir dizi fabrikada çalışmış ve en son olarak da garsonluk yapmıştı.³⁰ Genellikle çocukların çiftlik içerisinde, el işlerinde ve hizmet sektöründe yaptığı işin önemi tartışılmazdı. Baca temizleyicilerinin kiraladığı tırmanıcı çocukların veya Fransa’daki adlarıyla *petits savoyards*’ın [küçük Savoylular] kötü kaderi 18. yüzyıldaki sanayileşme mücadelesinin kanıtıdır.³¹ Diğer taraftan 1900’lere kadar yenilikçiler, tarım işçileri hariç, genç erkeklerin so-

nu olmayan işlerde, hiçbir eğitim almadan çalışmalarını, yani “erkek çocuk işgücünü” sorun olarak görmemişlerdi. Gençlerin okuldan önce veya sonra çiftliklerde çalışmaları 20. yüzyılda da göze batmadan devam etmiştir. 1970’lerde Kuzey Carolina’lı Vesta Finley’in çocukluğu boyunca, “sabahları okula gitmeden önce sobaya odun taşımak ve tavukları beslemek, annesinin ev işlerinde kullanması için pınardan su taşımak zorunda olması” gibi pek çok örneğe rastlanmaktadır.”

ÇOCUK EMEĞİ VE SANAYİLEŞME

18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında, birçok bölgedeki yöneticiler sanayileşmeyi yürekten destekliyorlardı, çünkü sanayinin fakirlik içinde yaşayan kadınlar ve çocuklar için güvenilir iş imkânları yaratacağını umuyorlardı. 1795’te Alexander Hamilton “kadınlar ve daha erken yaşta işe yarar hale gelen çocuklar, üretim işletmelerinde olabileceğinden daha yararlı biçimde değerlendirildi” şeklindeki ünlü iddiasında bulunmuştur.” Endüstrileşmenin sonuç olarak ücretli çalışan genç insanların sayısını artırıp artırmadığı, özellikle İngiliz tarihçiler arasında bir tartışma konusudur. Bunlardan bazıları endüstrileşme öncesi dönemde de birçok çocuğun aile ekonomisine katkıda bulunmasının beklendiğini ve bu sebeple Sana-yi Devrimi sırasında çocuk emeği konusunda genel bir artış olmadığını iddia etmektedir.”³⁴ Daha yaygın bir varsayım ise, İngiltere’nin 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın başındaki “endüstri öncesi” döneminde mi, yoksa daha sonra, 1830’lar ve 1840’ların fabrika ağırlıklı döneminde mi zirveye ulaştığı kesin olmasa da, endüstrileşmenin daha birçok genç insanı işgücüne sürüklediğiydi. Claudia Goldin ve Kenneth Sokoloff, endüstrileşmenin 19. yüzyılın ilk yarısındaki başlangıç döneminin Amerika’nın kuzeydoğusunda, kadın ve çocuk emeğine orantısız bir talep yarattığını söylerler. Kadınlar ve genç erkekler yüzyılın başında üretici işgücünün % 10’unu oluştururken, 1832’de bu rakamın % 40’a yükseldiği saptanmıştır. Bu bölgede endüstri öncesi dönemde, pek çok kadın ve çocuğun tarım ve ev hizmeti sektörlerinde çalıştığı varsayılırsa, bu emek çeşitlerinin pazar ekonomisine katılımının “hızla arttığının” kabul edilmesi gerekmektedir.”³⁵ Birçok tarihçi, endüstrileşmenin genellikle çocuk işçiler için belirli işlerde daha yo-

ğün bir çalışma temposu getirdiğini de kabul etmektedir. Çocuklar, her yerde, mesela, pamuk ipliği imalathanelerinde veya şehirdeki “kötü çalışma koşullarında işçi çalıştıran fabrikalarda” azınlıktaydı, fakat yıl boyunca düzenli bir biçimde, daha uzun saatler boyunca yaşlılarından daha fazla güç harcayarak çalışmak zorundaydılar.¹⁶

“ENDÜSTRİYE GEÇİŞ”TE ÇOCUK EMEĞİ

17. ve 18. yüzyıllar boyunca, Kuzeybatı Avrupa’nın kırsal bölgelerinde tüccarlar kendi üretim işletmeleri için görel olarak ucuz ve uysal olan işgücünden yararlanmaya karar verince, değişimin ilk sinyalleri verilmiş oldu. Bu geçiş işletmelerinde çalışan aileler, fakirliğin baskısıyla, bir de tarımsal ve endüstriyel çalışmanın sonu olmayan döngüsüyle, yaş ve cinsiyetin belirlediği geleneksel iş bölümünü silmeye itilmişlerdi. Tarihçi Hans Medick kırsal kesimdeki dokumacılar, ip eğirenler ve örücüler arasında “yoğunluğu ve çalışma süresi çiftlik çalışanlarının emeğinden çok daha fazla olan” çocuk emeğine dikkati çekmektedir. Bu alanlardaki çocuklar ergenlik döneminde hizmetçi olmak için evden ayrılmak yerine, ebeveynlerinin yanında çalışmışlardır.¹⁷ 19. yüzyılın başında Sakson ya Oberlausitz bölgesinde genç erkek ve kızlar el tezgâhında dokuma yapan ailelerinden dokumacılığı öğrenirken, küçük çocuklar da bobinleri sarıp hazırlıyorlardı. Benzer bir şekilde, 1843’te İngiltere’de Kraliyet Çocuk İşçileri Komisyonu, Leicestershire’deki çorap ve iç çamaşırı sanayisindeki örücü çocukların 6, 7 veya 8 yaşında çalışmaya başladıklarını rapor etmiştir. Erkek çocuklar bobin dolayıcı, kızlar ise dikişçi olarak günde 12 saate kadar çalışıyordu. 10 yaşındaki küçük erkek çocuklar çorap yapımında çalışıyor ve iddia edildiğine göre kısa sürede, neredeyse babaları kadar para kazanıyorlardı.¹⁸ Kırsal bölgede birçok çocuk elde yün eğirme, dantel ve nakış işleme, hasır örme, çivi yapma ve çeşitli metal işleri yapıyorlardı.

18. ve 19. yüzyıllar boyunca, gelişen serbest piyasa ilişkileri loncaları ve çıraklık ilişkilerini dağıtırken, kasabaların küçük atölyelerinde çocuk işçiler üzerindeki baskı da arttı. Lyon’da ipekli kumaş sanayisinde çalışan çocukları örnek alalım: Süslü brokar kumaşların üretiminde kullanılan *grande tire* dokuma tezgâhlarında günde on dört saat boyunca ağır ip-

lere asılan birçok *tireuse*'ye, 1807'de Jacquard tezgâhlarının icadından sonra ihtiyaç kalmamıştı. İpek makara sarıcılarının durumu biraz daha iyiydi. 1866'da şehrin kanun adamları, ciddi göz hastalıklarıyla hastaneye gelen 10 yaşındaki makaracı çırağı Marie Péchard örneğini araştırdılar ve Bayan Bernard adında birinin, Marie ve 10 yaşlarındaki diğer iki kızı, sabah saat beş veya altıdan gece on veya on bire kadar günde 16 saat çalıştırdığını öğrendiler.³⁹ Benzer bir tavırla, 19. yüzyıl boyunca Londra, Paris, Hamburg, Berlin ve New York gibi büyük şehirlerde, terzilik ve ayakkabıcılık mesleklerinde "ucuz hazır giyimin", yani konfeksiyonculuğun yükselişi, vasıflı-vasıfsız emek ile fabrika-atölye veya götürü iş arasında oluşan rekabeti artırdı. Sonuçta kadınlar kocalarıyla, kızlar da anneleriyle rekabet etmek zorunda kaldı. Giysi imalatını evinde yapanlar, akrabalarından veya çocuklarından yardım alarak üretimlerini artırdılar. Uzun çalışma saatleri, sık sık işsiz kalma ve düşük ücretlerden oluşan acımasız koşullar geri döndü. Rose Cohen, New York'ta terzi olan babasının yanında palto kenarlarını teyellemek için nasıl çalıştığını anlatmıştır: "Kumaşın sertliği yüzünden kenarları kıvrıp teyellerken, parmaklarım sık sık kasılır ve ağrırdı." Bir işçi kasabası olan Little Falls'ta (New York) keçe terliklerin son düzeltmelerini yapan bir İtalyan göçmen kadın bir araştırma komisyonuna, 6 yaşında bir çocuğun ellerindeki genişlemiş eklemleri, yaraları ve nasırları yapılan işin kanıtı olarak gururla göstermişti.⁴⁰

FABRİKA ÇOCUKLARI

Elbette hikâyenin can alıcı noktası, pamuk ipliği imalathanelerinde, kömür madenlerinde ve Sanayi Devrimi'nin fabrikalarındaki yoğun çocuk emeği "sömürüsü"dür. Eskiden yetişkin erkeklerin güç ve yeteneğini gerektiren işlerin, buhar gücü ve makineler sayesinde kadınlar ve çocuklar tarafından da yapılabilirdi düşünülür. 18. yüzyılın sonunda kullanılan ilk yün eğirme makineleri, işgücü masraflarını düşürmek amacıyla, çocuklar tarafından (bu örnekte yetişkin kadınlar inceleme dışı bırakılmıştır) kullanılabilecek şekilde tasarlanmıştı. Böylece 1801'de yaşları 4 ila 10 arasında değişen 100 çocuğun çalıştırıldığı Amerika'daki ilk yün eğirme fabrikası, Arkwright'in makinelerini kullandı. Endüstriyel işler için uzun

sürelî sözleşmelerle çalışacak büyük yoksul çocuk kitlesinin varlığı, işverenlerin işine geliyordu. Robert Owen, 1799'da İskoçya'daki New Lanark'ta bulunan pamuk ipliği imalathanesinde tahminen 500 tane yoksul çırak çalıştırdığını söylemişti. Buradaki işgücünün % 40'ını 13 yaşın altındaki çocuklar oluşturmaktaydı. Bu arada Fransa'da 1789'dan sonra devrimin ve savaşın yol açtığı büyük değişiklikler, uzmanlara sayıları büyük rakamlara ulaşan *enfant assistés* [çırak çocuklar] ile ilgilenme sorumluluğunu yüklemiştir. Bir grup pamuk üreticisi ucuz ve uysal işgücünü fırsat bilmiştir. Örneğin, 1796'da Henry Sykes, Saint-Rémy-sur-Avre'de altmış çocuğu çalıştırırken, Delaitre'deki Noel et Compagnie, Salpêtriére'nin L'Épîne'deki değirmeninden gelen yirmi çocuğu işe almıştı.⁴¹

Eski pamuk eğiricileri gibi tek tük örnekleri bir tarafa bırakırsak, çocuklar yetişkinlere yardımcı olmak gibi geleneksel görevlerine devam etmiş, basit yan görevleri üstlenirken, aynı zamanda çeşitli maharetleri ve mesleğin inceliklerini de öğrenmişlerdir. Bu konuda pek çok örnek bulunmaktadır: çıkırık makinesi kullananlar için kopan iplikleri bağlayan küçük parçacılar, eğiriciler için bobin değiştiren kesiciler, dokumacı için iplik hazırlayan dolayıcılar, madenciler için kömür duvarında havalandırma kapılarını açan lağımıcılar ve cam üfürücüler için şişe taşıyanlar. Endüstrileşmenin ilk dönemlerinde, kadın ve çocuklar için iş olanaklarının arttığı yerlerde, makineleşmedeki değişiklikler de çeşitli iş alanlarına yönelik talebi etkilemekteydi. Goldin ve Sokoloff, Kuzeydoğu Amerika'da şirket içerisinde daha ayrıntılı bir işbölümü, daha disiplinli bir çalışma ortamı ve daha büyük ölçekli bir işletme gibi yeniliklerin ortaya çıktığını belirtmiştir. Dokumacılık işinden başka, özellikle çizme, ayakkabı, cam ve kâğıt üretimi gibi diğer alanlarda bu yeniliklerin etkileri görülebilir.⁴²

Burada esas vurgulanmak istenen konu, her zaman çocukların "7 veya 8 yaşlarında" fabrikalarda çalışmaya başlaması olmuştur. Bununla birlikte, dokumacılık sektöründeki birçok çocuk muhtemelen 10 veya 12 yaşından, demir-çelik yapımı gibi ağır sektörlerde de ergenlik yaşlarından önce işe başlamazdı. İngiltere'de pamuk fabrikalarındaki çocuk emeği konusunda bir parlamento raporu, 1818-19'da Stockport ve Manchester çevresindeki fabrikalarda ortalama işe başlama yaşının 11,5 olduğunu kaydet-

miştir. Bir Alzas kasabası olan Ribeauville'deki Heilmann yün eğirme fabrikasında 1822-23'te yapılan bir sayımda, 8 ila 11 yaşlarında 27 çocuk çalışırken, 12-15 yaşlarında 81 bir çocuk olduğu kaydedilmiştir. Benzer bir şekilde iplik eğirme, dokuma ve baskıyı bir arada yapan Gent'teki Voortman pamuk fabrikasında 1842'de 14 yaşın altında hiç erkek çocuk yoktu ve o yaş grubundaki kızların toplamı ise işgücünün sadece % 3,1'ini oluşturmaktaydı. Buna karşılık, 15-19 yaş grubundaki erkek çocuklar toplamın % 4,4'ü, kız çocuklar ise % 9,5'i idi.⁴³ İşverenler yeni makinelerin işin fiziksel zorluğunu üstlendiğini ve çocukların sadece arada bir harekete geçtiğini iddia etmeye başladılar. Daha tarafsız bir bakış açısı ise elbette eski fabrikalarda çalışmanın gerektirdiği yüksek konsantrasyona ve uzun çalışma saatlerine de değinmeyi gerektirir. 1830'larda bir pamuk fabrikasındaki bir parçacı günde 13 buçuk saat çalışmak ve hızlı bir tempoyla 500 kadar makarayı onarmak zorundaydı.⁴⁴

Bazı işler geleneksel olarak ya kızlar, ya erkekler tarafından yapılır, bazılarındaysa her iki grup tarafından da yapılırdı. Burada belirleyici olan işin ve bölgenin kendine has özellikleriydi.⁴⁵ Buna dayanarak, kömür madenciligi ve metalürji gibi "erkeklerle has" olan işler, dantel yapma ve ipek makara sarma gibi "kadınsı" görülen işlerle karşılaştırılabilir. Buna rağmen kız çocuklar Yorkshire, Cumberland ve Lancashire'da 1840'lara kadar, Belçika'da 19. yüzyılın büyük bir bölümü süresince yeraltındaki madenlerde çalıştılar. Öte yandan Samuel Courtland, Essex'deki Halstead fabrikasında hem kız, hem de erkek birçok çocuğu, 15 yaşında ayrılmak şartıyla, ipek makaraları sarmaları için işe almıştı.⁴⁶ İplik eğirme, dokuma tezgâhı çalıştırma ve örücülük gibi işlerde yetişkinlere yardımcı olmaları için her iki cinsten de gençler işe alınmaktaydı. Burada değişmez kurallar yoktu. İngiltere'nin Doğu Midlands'ı ve Fransa'nın aşağı Champagne bölgesinde, Cotton patentli büyük makineyi kullanmaları için erkekler tarafından genç delikanlılar eğitilirken, Kanada'nın Ontario şehrinde bu iş için kadınlar genç kızları eğitirdi. Örgütlü işgücü, 1880'li yıllar boyunca Lancashire pamuk sanayisinde, ince iplik bölümündeki erkek çalışanların, kendi kendine çalışan makinelerin sorumluluğunu almalarını engellemek için kadın parçacıları eğitmeyi reddettiğinde kendini hissettirmişti.⁴⁷

TABLO 8.1 1851'DE İNGİLTERE'DE ÇALIŞAN 15 YAŞ ALTINDAKİ KIZ VE ERKEK ÇOCUKLARIN ANA MESLEKLERİ (BİN)

ERKEK ÇOCUKLAR			%	KIZ ÇOCUKLAR			%
TARIM	120	28,4		DOKUMACILIK	98	41,3	
DOKUMACILIK	82	19,4		Ev içi HİZMET	71	30,0	
DENİZCİLİK VE LİMAN İŞLERİ	46	10,9		GİYİM	32	13,5	
MADENLER	37	8,7		TARIM	17	7,2	
METAL İŞÇİLERİ	26	6,1		METAL İŞÇİLERİ	4	1,7	
GİYİM	23	5,4		DENİZCİLİK VE LİMAN İŞLERİ	4	1,7	
GENEL İŞLER	15	3,5		ÇÖMLEK YAPIMI	3	1,3	
ÇEŞİTLİ İŞLER	12	2,8		ÇEŞİTLİ İŞLER	2	0,8	
İNŞAAT	11	2,6					
Ev içi HİZMET	9	2,1					
ÇÖMLEK YAPIMI	6	1,4					
TOPLAM ÇALIŞAN	423			TOPLAM ÇALIŞAN	237		

Kaynak : C. Booth, "On Occupations of the People of the United Kingdom, 1801-81", Journal of the Royal Statistical Society, 49 (1886), aktaran E. H. Hunt, British Labour History, 1815 - 1914, Londra : Weidenfeld and Nicolson, 1981, s. 14.

Böylece, 18. ve 19. yüzyıllar boyunca, endüstrileşmenin ilk dönemlerinde çocuk emeğine ne kadar bağlı olduğu kanıtlanmaktadır. Güvenilir istatistik bilgilerin eksikliği göz önüne alındığında, bu durumun Avrupa ülkelerinde ne ölçüde değişiklik gösterdiğini tahmin etmek güçtür. Varılabilecek en güvenilir é sonuç, özellikle İngiltere, Belçika, Fransa, Prusya'nın batı bölümleri ve Amerika'da endüstrileşmenin ilk aşamalarında üretim sektöründeki çocuk emeğinin ne kadar önemli olduğudur. Yapılan bir araştırmada 1839'dan 1843'e kadar Fransa'da toplam işgücünün % 19,8'ini oluşturan 16 yaşın altında 143.665 çocuk işçi bulunmuştu.⁴⁸ Çocuk emeğinin büyük bir kısmı, Tablo 8.1'de de görülebileceği gibi, başta dokuma olmak üzere, az sayıdaki sanayi dalında yoğunlaşmıştı. ⁴⁹

Toplumsal reform yanlılarının çocuk emeği üzerine başlattığı tartışmalar da, çocukların durumları olduğundan daha kaygılandırıcı bir şekilde yansıtılsa da, fabrikadaki çocukların deneyimleri sıradan olmaktan bir hayli uzak ve genellikle üzücüdür.

ÇOCUK EMEĞİ VE ÇOCUK REFAHI: ÇOCUK İŞÇİLERİN SAĞLIĞI

Çocukların fabrika ve atölyelerdeki zor çalışma koşullarını yansıtan korkunç kayıtlar, endüstrileşme ve şehirleşmenin kitlesel bir sosyal karmaşaya sebep olmasından korkanların işine yaradı. Fransa'da 1820'ler ve 1830'larda ortaya çıkan halk sağlığı hareketi, özellikle Dr. Louis Villermé'nin doküma işçilerinin "fiziksel ve ahlaki koşulları" üzerine yaptığı araştırmalarla bu kaygıları yansıtmaktaydı. Endüstriyel büyümenin eşliğinde "ırkın bozulduğu" tartışmaları başlamıştı. Villermé yeni üretim merkezlerindeki "soluk, güçsüzleşmiş, hareketleri yavaş, oyun oynarken sakin" olarak tanımladığı çocukların, daha sonra ülkelerini savunmakta yetersiz kalacağını iddia etmekteydi.⁵⁰ 19. yüzyılın sonunda ülkeler arasında yükselen ve hızla yayılan ekonomik rekabet, işçi hareketinin yerleşik düzene karşı oluşturduğu tehditle birleşerek, Avrupa'da belli çevrelerde bir "yozlaşma" olduğu saplantısının güçlenmesine yardım etti. İngiliz doktor Margaret Alden, 1908'de "uluslar topluluğu içinde kendi çocuklarının bilimsel olarak yetiştirilmesi ve eğitilmesinin önemini kavrayan ilk ulus, gelecekte de yaşayabilen ulus olacaktır" uyarısında bulunmuştu.⁵¹

İşlerin kötüleştiğine dair ilk tehlike çanını, çocuk işçilerin çalışma koşullarından rahatsız olan İngiliz endüstri kasabalarındaki doktorlar çaldı. 1784 gibi erken bir tarihte, bir tifüs salgını sonrasında, Lancashire'daki pamuk imalathanelerinde varolan koşullar üzerine bir rapor hazırlayan Dr. Percival "çok uzun çalışma saatleri boyunca kapalı yerlerde kalmanın genç insanlara zarar verdiğinden" bahsetmişti.⁵² Sağlık sebeplerine dayanarak çocukların çalıştırılmasına karşı çıkmak, düşünüldüğü kadar da basit değildi. Birincisi, genç yaşta çalışmanın bir bedeli vardı belki, ama ücretli bir işte çalışarak yoksulluktan kurtulma şansı olduğunu da görmek lazımdı. Villermé 1830'larda Rouen'de el tezgâhında dokumacılık yapan dört kişilik bir ailenin temel ihtiyaçlarını karşılamak için senede 912 frank

kazanması gerektiğini hesaplamıştır. Bu meslekte çalışan erkek ve kadınların ortalama ücreti sadece 861 frank idi. Karı ve kocanın en düşük seviyeye ulaşabilmesi için bile ortalama kazancın üzerinde bir paraya veya çocuklardan birinin çalışmasına ihtiyacı vardı. Aksi takdirde, kirayı ödememek, yıkanmamış giysiler giymek, ekmek ve patates dışında bir şey yememek gibi önlemlere mahkûm olurlardı. İngiltere'deki işçi sınıfı hanelerinin bütçeleri üzerine son zamanlarda yapılan bir çalışma, çocukların yaptığı katkının daha da fazla olduğunu ortaya çıkarmıştır. 1817-39 yılları arasındaki dönemde, babaları bir fabrikada çalışan çocukların toplam hane gelirine % 28,2, babaları madenci olanların ise % 23,9 oranında katkıda bulunduğu belirtilmiştir. İngiltere'deki sosyal araştırmalar, 19. yüzyılın sonunda bile birçok ailenin halen çocuklarından gelen kazanca ihtiyacı olduğunu ortaya çıkartmıştır. Örneğin, Charles Booth, Londra'da yaşayan ailelerin yaklaşık üçte birini incelemiş, ailenin, babanın kazancıyla yaşamını sürdürmesinin mümkün olmadığını göstermiştir. Tarihçi Claudia Goldin aynı dönemde Philadelphia'daki çocukları "normal zamanlarda ailelerine katkıda bulunan ve özellikle güç koşullar altında olduklarında, ailelerini destekleyen" önemli bir ekonomik bir kaynak olarak tanımlar. Amerika ile beş Avrupa ülkesini ve 1889-90 yıllarını kapsayan daha genel bir araştırmada bu sonuçlar ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu araştırma, çocuk emeği kullanımındaki en önemli nedenin, zorunluluk olduğunu söyler: özellikle de babanın kazancının görece olarak düşük olduğu veya annenin çalışmadığı zamanlarda.⁵³ İlave edilmesi gereken bir başka nokta da, işverenlerin, varoşlardaki benzerlerine kıyasla kendi fabrikalarının temiz ve çalışmanın "ortalama miktarda sağlıklı egzersiz" sağladığını söyledikleridir. Güney Fransa'da Montluçon'daki *Conseil d'Hygiène*, [Sağlık Konseyi] 1870'lerde yerel demir endüstrisinde çalışmanın, çocuklar için bir çeşit jimnastik olduğunu ileri sürmüştür. Bundan dolayı 19. yüzyıl yenilikçileri, genellikle çocukların çalışmasına değil, çocukların fazla çalışmasına karşı çıkmışlardır.⁵⁴

Ayrıca, çocukların sanayide çalışmalarının sağlıksız olduğunu kanıtlamak için istatistik bilgi elde etmek hiç de kolay değildi. Fabrika sistemini savunanlar çocukların sağlığının, çalışma koşullarından çok, ailelerinin fakirliği sebebiyle kötüye gittiğini ileri sürmekteydi. Villermé kasa-

balardaki birçok işçinin sağlıksız çalışma koşullarının gerisinde yatan sebeplerden bahsederken oldukça haklıydı:

Yoksulların yetersiz beslenmeye, kötü yiyeceklerle, fazla çalışmaya, kötü havaya, işlerinin yol açtığı hastalıklara, rutubete, kaldıkları sağlıksız yerlere, bakımsızlığa veya kalabalığa, bir aileye bakamamanın üzüntüsüne veya birçoğunun sahip olduğu kötü alışkanlıklara kolaylıkla yenik düşüp düşmeyeceklerini araştırmıyorum.⁵⁵

Çocukların çalışmasının sağlık üzerindeki belirgin zararları konusunda, yenilikçiler ilk olarak uzun çalışma günlerinin küçük ve gelişimi henüz tamamlanmamış bir beden üzerindeki etkisini vurgulamışlardır. Örneğin 1840'larda Gent'teki pamuk imalathanelerinde çocuklar kışın şafaktan gece 10'a kadar ve yazın sabah 5 ya da 5.30'dan gece 8'e kadar çalışmaktaydı. Bu uzun saatler, Lancashire'da "fabrika sakatları" olarak bilinen işçilerin kol ve bacaklarının şekil değiştirmesine, omurgaların eğilmesine yol açmakta, dantel ve nakış işlerinde çalışan binlerce kız çocuğun gözlerini güçsüzleştirmekteydi.⁵⁶ Doktorlar ve diğer gözlemciler tarafından belirtilen ikinci bir grup sorun da atölyelerde toz, zehirli duman, nem ve yüksek sıcaklık sebebiyle oluşan sağlıksız ortamdı. Adelheid Popp 1880'lerde, Viyana'da bir bronz imalatçısıyla yaptığı iş sebebiyle zehirlendiğini anımsamaktadır. Alice Foley, Bolton'daki iş yerinde "tezgahların nemli, çatlamış zeminde durduğu, toz ve keten tiftiği bulutlarının hiç yok olmadığı" kapalı bir bodrum katında kumaş dokuduğunu anlatmıştır.⁵⁷ Genç çalışanlar tifüs salgını, "dolamacı veremi" ve diğer verem çeşitleri, kansızlık, göz hastalıkları ve beyaz fosfor zehirlenmeleri (kibrit üreten fabrikalarda) gibi ciddi zararlara karşı savunmasızdı. İş kazaları makinelerde çalışan çocuk işçiler için diğer bir tehlikeydi. Eski tip fabrikalar yaından geçen bir çalışanın saçını veya giysisini kapabilen hızlı çarkların, bantların, volanların ve donanımın tehlikeli bir bileşimiydi. Parçacılar sık sık kendi kendine çalışan çıkırık makineleri tarafından ezilmekteydi; enerjiyle çalışan dokuma tezgâhlarındaki "kumaş düzelticilerin" gözlerine mekik isabet edebiliyor, madenlerdeki çekiciler yük vagonlarının altında

kalıyor ve makineleri temizleyen çocukların parmakları ve elleri hareket eden parçalar yüzünden kopabiliyordu.⁵⁸

AHLAKİ BİR ÇÖKÜŞ MÜ?

Çocuk işçilerin ahlaki ve eğitimsel gelişmelerine yönelik tehlikeler yüzünden, dönemin çağdaşları muhtemelen daha fazla kaygılanmaktaydılar. Gençlerin ailenin bağrından koparılması ve ticaret hayatının itiş kakışının, kaba dilinin, uçarılığının ve bazen de bütün acımasızlığının içine fırlatılmaları fikrinden hoşlanmıyorlardı. Elbette işveren temsilcileri iyi yönetilen bir fabrikanın veya kadın ve erkek işçiler için ayrı atölyeler açan bazı daha büyük işletmelerin sıkı disiplininin bu zararlı etkileri yok edeceğini söyleyerek bu fıkre karşı çıkmaktaydılar. En uç noktada, Güney Fransa'daki ipek fabrikası sahipleri, çoğunlukla gençlerden ve kadınlardan oluşan işgücünü yönetmek için rahibeler getirmişlerdi. Birçok dini grup endüstriyle ilişkilendirilmiş, bazıları bu amaçla oluşturulmuştur. Joseph Bonnet'nin 1835'te Jujurieux'da kurduğu "İpek rahibe manastırı" bunlardan biridir. Bu kurumdaki rahibeler alışılmamış bir biçimde atölyelerin çalışmasından, manastıra bağlı okulların, yemekhanelerin, revirlerin ve yurtların işletmesinden sorumluydular. 1850'lerde Louis Reybaud "kırsal bölgelerden yeni gelmiş genç kızlara ahlaki güvence verdiklerini" anlatmaktaydı.⁵⁹ Amerika'da ise 1820'ler ve 1830'larda New England'daki bazı pamuk fabrikalarında uygulanan "Waltham" sisteminde şirketlerin yatakhaneleri, güvenilirliği kanıtlanmış hemşirelerce yönetiliyor, bu görevliler sayesinde genç kızların doğru ve ölçülü davranmaları sağlanıyordu. Çalışanların en geç gece 10'da içeride olması zorunluydu; binada sigara ve içki içmeleri yasaktı ve pazarları kiliseye gitmeleri beklenirdi. Lucy Larcom bu fabrikalardaki ortamın çok baskıcı olmadığını, ancak kendisini fabrikaya hapsedilmiş gibi hissettiğini ve "palangalardan, makaralardan vızıldayan, tıslayan ve vınlayan" makinelerden nefret ettiğini itiraf etmiştir. Aynı zamanda, 11 yaşında yarızamanlı olarak işe başladığını ve işinin de dönen çarkların üzerindeki bobinleri değiştirmek olduğunu söylemiştir. Bu durum ona kendi yaşındaki diğer kızlarla "oynama, şakalaşma, konuşma, çarkların etrafında hoplayıp zıplama, bir köşede kendilerini

oyunlar ve hikâyelerle eğlendirme veya ustabaşının izniyle dikiş, giyinme ve dokuma odalarını keşfetme” gibi birçok fırsat vermişti. Harriet Robinson, “kesici” olarak saatte sadece on beş dakika çalışmasının yeterli olduğunu söyleyerek, onu doğrulamaktaydı. Bununla birlikte, sabah beşten akşam yediye kadar süren işgününün çok zor geçtiğini söylemiştir.⁶⁰

Aslında birçok çocuk fabrika hayatının hareketliliğinden hoşlanmaktaydı. Reims'teki küçük bir yüncüde patronu tarafından yumruklanmış genç Norbert Truquin eğirme fabrikasında zamanının neşeli geçtiğini hatırlamaktadır. Ustabaşı etrafta olmadığına, arkadaşlarıyla birlikte hikâyeler anlatarak, oyunları tartışarak ve kürsüde vaaz veren papazı taklit ederek kendilerini eğlendirmişlerdir. Güney'in Piedmont bölgesindeki Amerikalı erkek çocuklar yüzyılın sonuna doğru top oyunları geliştirerek ve kızlarla dalga geçerek aynı şeyleri yapmaktaydılar.⁶¹ Diğer çocuklar için iş dünyasına girmek, sadece bir deneyim edinmekti. Sanayi Devrimi'nin ilk dönemlerindeki yoksul çıraklar, hiç şüphesiz ki suistimale karşı birçoklarından daha savunmasızdı. Robert Blincoe'nin deneyimlerinin ne derece örnek temsil ettiği tartışmaya açıktır, fakat onun Derbyshire'deki Litton fabrikasında yaşadığı iddia edilen güçlüklerin oldukça acımasız olduğu kesindi. Fabrikadaki daha deneyimli “esneticiler” onu sürekli olarak tekmeleyip dövüyor, kafasına makaralar fırlatıyor ve altındaki makinenin her hareketinde bacaklarını kaldırmak zorunda kalsın diye, onu bileklerinden bir kirişe bağlamak gibi sadıştçe oyunlar oynuyorlardı.⁶² Çocuklar işlerinin kalitesi veya hızından hoşnut olmayan sabırsız yetişkinlerin elinde acı çekiyordu. Dokuma fabrikalarındaki işçilerin çocuk işçileri daha hızlı hareket etmeye teşvik etmek için kırbaç veya yumruk kullanmakta gayet hızlı olduğu söylenirdi. 1. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, bir İtalyan ipek fabrikasında çalışan Lea Baravalle ipleri vermekte geç kaldığında, ip sarıcıların onu nasıl dövdüklerini ve yüzüne kaynamış su sıçrattıklarını anlatmıştır.⁶³ Tarihçi Clark Nardinelli, bugünkü ahlaki değerlendirmeler bir kenara bırakıldığında, bedensel cezalandırmanın çocuk emeğinde verimliliği artırdığı şeklindeki tartışmalı bir görüşü savunur. Şüphesiz, atölyelerdeki su katılmamış acımasızlıklar, yeni endüstriyel rejimde eleştirilere hedef olunmasına yol açmıştır. Nardinelli bir İngiliz fabrikasında kötü çi-

viler yaptığı için bir çocuğun başına gelen feci bir olaydan şöyle bahseder: “Depodaki biri onu alıp, kafasını demir bir tezgâha dayayarak kulağına çivi çaktı.” Herhalde, o günden sonra çocuk iyi çiviler yapmıştı.⁶⁴

Çocuk işçiler zor koşullardan kaçmak için iş değiştirmek veya işler kötüye giderse evde kalmak ya da evi terk etmek gibi çeşitli yollara başvurulardı. Samuel Greg, Styal’ın Cheshire köyündeki Quarry Bank Fabrikası’nın insancıl işvereni olarak ün yapmış olmasına rağmen, yoksul çıraklarının işten kaçmasıyla başa çıkamıyordu. Ailelerini ziyaret etmek veya Wilmslow Wakes haftasına katılmak bahanesiyle, katı bir şekilde cezalandırılmayı göze alarak gizlice sınıştırmakta ısrarcı çocuklar, Greg’in onları işten kovmasına yol açmıştı.⁶⁵ “Ücretsiz” çocuk emeğine talep, işverenlerin çalışanlar için rekabet etmek zorunda olduğu kasaba şirketlerinde de fazlaydı. Kısaca işverenler ve çocuklar arasındaki ilişki eşit olmaktan çok uzak olsa da, çocuklar hiçbir şekilde sömürünün pasif kurbanları değildi. Aile bütçesine katkıda bulunmak ve yetişkinlerin dünyasına katılmak için genellikle işe başlamaya istekliydiler. Çalışma yerlerini oyun alanına çevirmekte ve etraflarındaki yetişkinlerin amaçlarını altüst etmekte az da olsa başarılıydılar.

Sonuç olarak, okul ve iş yaşamı arasında seçim yapmak, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında aile üyeleri arasında tartışma yarattı. Philippe Ariès’e göre, ortaçağda “tüm eğitimin çıraklık yoluyla alınması”, erkek çocukların mesleklerini ve “insani değerleri” yetişkinlerle yaşayarak ve çalışarak öğrenmeleri anlamına geliyordu.⁶⁶ Çıraklık yoluyla eğitim yerini akademik eğitime bıraktı, fakat bu durum özellikle “mekanik işlerde” yavaş işleyen bir süreçti. Çıraklık kurumunun itibarı ciddi bir şekilde sarsılmış olsa da, gençler, özellikle erkekler, 18. ve 19. yüzyıllarda da çıraklık eğitimi almayı sürdürdüler. “Çok düşük ücretle, çok uzun saatler çalışan işçilerin bulunduğu” mesleklerdeki kapsamlı işbölümü ve fabrikalarda üretimin makineleşmesi, “çırak” adı verilen kişilerin ucuz emek kaynağı olarak sömürülmesine yol açtı. Çalışmaya mümkün olduğunca erken yaşta başlamanın özellikle gizli yetenekleri ortaya çıkarmak ve atölyenin kurallarını öğrenmek gibi yararları olduğu düşüncesi hakimdi. Cam üreticileri çocuk işçi çalıştırmayı 19. yüzyılda da bırakmak niyetinde değildi. Lo-

ren'de 1840'larda Baccarat'taki *cristallerie*'nin yöneticisi "vasıflı işçilerin sahip olduğu ustalığa ulaşılabilinmesi için çıraklığın erken başlaması gerektiğini" belirtmiştir. Benzer bir şekilde, Güney Amerika'daki pamuk dokuma sanayicileri işçileri eğitmek için en uygun yaşı 10 ila 14 arasında bulmuşlardı.⁶⁷ 19. yüzyılın başında işverenler atölyelerden alınan çocukların, gidebilecekleri bir okul bulunmadığı için, sokaklarda aylak aylak gezmeye başlayacaklarını söylerken bir miktar haklıydılar.

Çiftçi ve işçi aileleri çocuklarının okul eğitimine yatırım yapmanın götürüsünü ve getirisini tartmak zorundaydılar. Romancı Jules Reboul, 1870'lerde Fransa'nın Vivarais bölgesinde, çocukları Jacques Baudet'in geleceği üzerine, anne ve baba arasında çıkan tartışmanın ortaya koyduğu ikileme dikkati çeker. Baba, çocuğunun daha iyi bir işe sahip olabilmesi amacıyla, temel eğitimden sonra da okula devam etmesi için fedakârlık yapmaya isteklidir. Anne, bir diplomanın kimseyi geçmişinden kurtarıp temiz ve saygın bir işe yerleştiremeyeceğine inandığından, çocuğun okula gitmesini istememektedir, arazi sahibi olabilmek için hemen para kazanmaya başlaması çok daha iyidir. Genç Jacques hemen çoban olarak çalışmaya başlar. Atlantik'in öte yakasında, Buffalo'da (New York) İtalyan göçmenler, eğitimden çok mülke yatırım yapmakla ve çocuklarını zor koşullarda çalıştırmakla, onlar için en iyisini yaptıklarına inanırlardı. Claudia Goldin, biraz daha farklı bir şekilde, bu konudaki kararları değiştiren etkenlerden biri olarak etnik özellikleri gösterir ve Philadelphia'dan örnek verir. 1880'deki bu örnekte İrlandalı ve Alman göçmen ailelerin kızlarının çalışma oranı, yerli ailelerin kızlarından daha fazlaydı. Amerikan toplumuna uyum sağlama sürecinin bir parçası da kız çocukları çalışmaya göndermemeyi "öğrenmekti." Zenci çocuklar da yerli beyazların çocuklarıyla aynı durumdaydı; ama bunun, onlar çalışmasın diye annelerinin uğraşmasından mı, yoksa işverenlerin onları işe almamasından mı kaynaklandığı belli değildir.⁶⁸

Bazı durumlarda geçinmek için para kazanma gerekliliği okula gitmeyi tamamen engellerken, bazı durumlarda okulun sadece kışları açık olması nedeniyle çocukların hasat zamanı tarlada çalışması beklenir veya çocukların okuldan önce ve sonra da çalışması istenerek okulun etkisi

azaltılırdı. 1885'te Bohemya'da doğan Heinrich Holeck sabah dörtte kalkıp kil hazırlayarak, üvey annesinin tuğla yapmasına yardım eder, okuldan sonra da tuğla işine geri dönerdi. 1. Dünya Savaşı arifesinde Emilie Carlés, Alpler'deki köyünde ders saatleri haricinde çapalama, zararlı otları temizleme, su taşıma ve koyun gütmeye gibi işler yapar, bezdirici bir çalışma düzeniyle boğuşurdu. Çoğunlukla, kız çocukların eğitimi erkek çocuklarındakinden daha kolay feda edilir, kırsal kesimdeki çocuklar okula şehirdekilerden daha düzensiz devam ederdi. Bununla birlikte, 19. yüzyılın sonunda okul çalışmaya baskın çıktıkça, bu gibi farklar da hızla ortadan kalkmaya başladı.⁶⁹

ÇOCUK EMEĞİNİN AZALMASI

Çocukların işgücünden ayrılmasının nedenlerini çözümlemek için ilk yapılması gereken, bunun ne zaman başladığını bulmaktır. Eğer Clark Nardinelli'nin İngiltere örneğinde iddia ettiği gibi, çocuk emeğindeki uzun vadeli düşüş Fabrika Yasaları'nın kabul edilmesinden önce başladıysa, düşüşün nedeni için devlet müdahalesinden daha farklı noktalara bakılması gerekir. Maalesef çocuk emeği konusundaki birçok istatistik, devletin fabrika yasalarını savunmak ve yürürlüğe geçirmek amacıyla yapıldığından, böyle bir kanıtı ulaştırmak zordur. Nardinelli, müfettişler belirli bir güce sahip ilk yasa olan 1833 Fabrika Yasaları'nın uygulanması için zorlamalara başlamadan önce de, İngiltere'deki çocuk emeğinin yetişkin emeğine göre nispeten azalmaya başlamış olduğunu, doküman endüstrisinden aldığı bilgileri kullanarak kanıtlamaktadır. 1816'da, 13 yaşın altındaki çocukların pamuk sanayisindeki toplam işgücünün % 20'sini oluşturduğunu, fakat 1835'te bu oranın % 13,1'e düştüğünü hesaplamıştır. 1840'lar ve 1850'lerde fabrika yasalarının ipek imalathanelerinde uygulanmamasına rağmen, çocuk emeğindeki görece azalma da dikkat çekicidir.⁷⁰ Endüstrileşmiş birçok devlette veya bölgede de benzer durumlarla karşılaşmaktadır. Örneğin, Goldin ve Sokoloff, Amerika'nın kuzeydoğu bölgesinde kadın ve çocukların endüstriyel işgücündeki yerinin 1840'ta düşmeye başladığını açıklar. Bu, birçok devletin fabrika yasalarını uygulamaya henüz başlamadığı bir tarihtir.⁷¹

İngiltere’de yapılan nüfus sayımları 1851’e kadar gençlerin mesleklerine ilişkin bilgiler vermediği için çocuk işçilerin işgücü içindeki oranının yavaş yavaş azaldığı bu tarihe kadar belgelenemiyordu. Daha önce de belirtildiği gibi, bu tarihte 5-9 yaş arasındaki çocukların % 97’sinin “belirli bir işi” yoktu; bu nedenle 1881’den itibaren de sayımlarda bu grup kapsama alınmadı.⁷² 10 ila 14 yaş arasındaki çalışanlardan oluşan bir diğer grupta on yıldan on yıla düzensiz düşüşler gözlenirse de, uzun vadeli eğilim açıktır: 1851’de çocukların % 30’u çalışırken, 1901’de bu rakam % 17’ye düşmüştür. 1901’den sonra, genç insanlar çoğunlukla işgücü pazarında, daha çok hizmet sektöründeki az sayıda işle sınırlı kaldılar. İşleri genellikle fabrikalarda gazete satmak veya kuryelik yapmak gibi, okulla birlikte yürütebilecek yarızamanlı işlerdi. Diğer ülkeler bu konunun üzerine daha az düşüyordu. 19. yüzyılın sonuna kadar Amerika’daki nüfus sayımlarında çocuk işçiler sayılmamıştı: 1890’da 10 ila 14 yaşındaki çocukların % 18’i ücretli işçiydi. Fransa’da, 1896’ya kadar, ekonomik olarak aktif nüfus üzerine yaş grubuna bağlı bir bilgi yayımlanmamıştır. O yıl, çocukların sadece beşte biri çalışmaktaydı ve İngiltere ve Amerika’daki gibi bunların çoğu 13 veya 14 yaşındaydı.⁷³

Bütün ülkelerdeki toplumsal yenilik yanlıları, çocuk emeğinin kötüye kullanılmasına engel olmak için devlet müdahalesine başvurmuşlardır. Reformcuları genellikle insancıl nedenler harekete geçiriyordu, ama diğer gruplar onları kendi çıkarları için desteklemekteydi. Başka bir deyişle, doktorlar, memurlar ve aristokratlar gibi gelir beklentisi olmayan görevlilerin yanı sıra, işverenlerin ve işçilerin çıkarları da söz konusuydu.⁷⁴ Howard Marvel’e göre, İngiltere’nin 1833 Fabrika Yasası dokuma endüstrisindeki kentli büyük imalatçıların yararına düzenlenmişti. Marvel, imalatçıların kırsal kesimdeki benzerlerine göre daha az çocuk çalıştırdıklarını; sudan çok buhar gücünü kullandıklarından üretimdeki duraklamaları telafi etmek için uzun çalışma saatlerine pek az ihtiyaç duyduklarını düşünüyordu. Bunları kanıtlayacak veri olmadığından, böyle bir *cui bono* [Latince, kimin yararına] argümanı pek de ikna edici değildir; fakat en azından bazı imalatçıların fabrika yasalarının çıkarılmasındaki etkin rollerine dikkati çekmektedir. Fransa örneğinde, 1820’lerden itibaren çocuk

emeğinin suiistimalini engelleyen yasaların çıkması ve uygulanması talebiyle tanınan Mulhouse Sanayi Derneği'nin üyesi olan dokuma sanayii patronları öne çıkmaktadır. Onların çocuk işçilerden vazgeçmeye hiç de niyetleri yoktu. Bunun yerine, bilinçli bir kişisel çıkar anlayışı içinde, işçilerinin daha sağlıklı ve daha ahlaklı olmaları için yaptıkları çalışmalarla diğer işverenlere örnek olmaya çalıştılar. 1828'de içlerinden biri, Jean-Jacques Bourcart, bir kanun maddesiyle emeğin kalitesinin artırılabilceğini ileri sürüyordu: "Yöneticiler, güçlü işçileri seçme hakkına sahip olacak, daha zeki ve daha kolay yönlendirilebilen işçiler alacaktır."⁷⁵ 1830'lar ve 1840'larda çalışma süresinin 10 saate indirilmesini amaçlayan İngiliz fabrika çalışanları ve dokumacılar, işçilerin çalışma yükünün azaltılması için yapılan daha geniş bir girişimin parçası olarak, çocukların daha kısa süreli çalıştırılması için başkaldırdılar.

Devlet, her alanda deneme yanılma metoduyla ilerlerken, yavaş yavaş fabrika yasalarını yaygınlaştırmakta ve denetim sistemlerini sıkılaştırmaktaydı. 1802'de İngiltere, pamuk fabrikalarındaki çırakları koruma yasasıyla bu konudaki ilk adımı attı, 1819'da daha geniş, ama yine yetersiz bir yasayla yoluna devam etti. Ama işleyen ilk denetim sistemi ancak 1833'teki Althorp Yasaları ile devreye girdi. Daha sonraki dönüm noktaları olan 1842 Maden Yasaları'yla 10 yaşın altındaki bütün kız ve erkek çocukların yer altında çalışması yasaklandı; 1844 Fabrika Yasası çocukların zamanlarını okul ve iş arasında bölmelerini sağlayarak, kısmen çalışma sistemine öncülük etti ve son olarak 1867 Genişletilmiş Fabrika Yasası'yla bu gelişmeler dokuma sanayiinin dışındaki diğer sektörlerle yayıldı. Prusya ve Fransa, 1840'ta uygulamadaki yetersizlikten dolayı gerektiği gibi işlemeyen çocuk emeği yasalarını hayata geçirirken, Prusya'da 1853'e ve Fransa'da da 1874'e kadar bu konuda bir ilerleme olmadı. 1840'larda Amerika'nın kuzeydoğusundaki birçok eyalette, özellikle Massachusetts, Connecticut ve Pennsylvania'da da çocuk emeği konusunda düzenlemelere başlandı, ancak bunlar ya zorlukla uygulanabilir ya da uygulanamayacak düzenlemelerdi. Örneğin birçok eyalet, ebeveynlerin izni varsa, yetimse veya sakat ebeveynlerine bakmak zorundaysa bazı çocukların çalışmasına izin vermektedir.

Bütün bu yasalar çocukların çalışmasını engellemek yerine, düzenlemeyi hedefliyordu. Başlangıç olarak, en düşük çalışma yaşı, işverenler için pek fazla bir değişiklik yaratmayacak şekilde, 8 veya 9 yaş olarak belirlenmişti. Çalışma saatlerinin yaşa göre belirlenmesi, gece işinin yasaklanması, atölyelerde temizlik ölçülerine uyulması ve işe alınmak için asgari bir eğitimin zorunlu olması amaçlanmıştı. Bu yasaların çocukların refahı konusundaki etkisi tartışmaya açıktır. Bir yandan çocukların gözlerden uzak, bu nedenle yasalardan muaf veya soruşturulması güç olan küçük atölyelerde çalıştırılmasını kısıktırmakta, hatta bazı yoksul aileleri gelirden yoksun bırakmaktaydı. Diğer yandan, çocukların atölyelerde suiistimal edilmesi engelleniyor ve atölyeden çıkıp okul sıralarına oturmaları teşvik ediliyordu. Nardinelli bile, İngiltere'deki 1833 Althrop Yasaları'nın çocukların eğitim sorumluluğunu işverenlere yükleyip masrafları ödeterek, çocuk emeğine bir "vergi" konduğunu, böylece kısa dönemde çocuk işçilerin sayısında gözle görülür bir azalma sağlandığını kabul etmiştir.⁷⁶ Zorunlu eğitimin 13 yaşına kadar olan çocuklar üzerindeki bağlayıcılığının, çocukların atölyelerden uzaklaştırılmasında çocuk emeği yasalarından daha etkili olduğu da bir gerçektir. Myron Weiner'in sözleriyle "Çocukların okula devam etmesi zorunlu hale getirilmedikçe, çocuk emeği yasalarının uygulanamaz olduğu ortadadır."⁷⁷

Bununla birlikte asıl soru çocukların işyerlerinden uzaklaştırılmasını devlet müdahalesine bağlamadan önce, 19. yüzyılın başında yasalar için uygun bir ortamın nasıl oluştuğu ve daha önce buna karşı olanların neden fikir değiştirdikleridir. Tarihçiler hem kültürel, hem sosyoekonomik alanlarda buna cevap aradılar. İlk olarak, 18. yüzyılın sonunda ortaya çıkan ve çocukların çalışmasının söz konusu bile olmadığı bir çocukluk anlayışı üzerinde durdular ve çocukların mümkün olduğu kadar çabuk çalışmaya başlamasını savunan, onların doğuştan aylak yaratıklar olduğunu kabul eden geleneksel görüş silinip gitti. Jean-Jacques Rousseau, herkesin "çocukları sevmesini; çocukların oyunlarının, eğlencelerinin ve sevimli doğalarının gelişmesine yardımcı olmasını" önermiştir. Rousseau ve Romantik şairlerin çocukluğa duygusal yaklaşımının sadece dar bir orta sınıf dinleyiciye ulaştığı ve her zaman daha az duygusal yaklaşımları destekleyenlerle rekabet içerisinde olduğu kuşku götürmez. Yine de, 19. yüzyılın sonunda

ve 20. yüzyılın başında, tarihçi Harry Hendrick'in sözleriyle çocukların "masum, umarsız, bağımlı, savunmasız, genellikle yeteneksiz, korunmaya ve disipline muhtaç" olarak betimlenmesine yol açan bir görüş hâkimdi.⁷⁸ Çocukluğun bu şekilde algılanması, işçi hareketinin erkeğin, karısı ve çocukları çalışmadan ailesini geçindirmesini sağlayacak kadar ücret alması anlamına gelen "aile ücreti" düşüncesini desteklese de, çiftçilerin ve işçilerin daha önceki görüşleriyle uyuşmuyordu. Bu, aynı zamanda işçi sınıfının artan resmi eğitim talebine de gayet uygundu. Bu dönemde kısa çalışma saatlerine veya en azından yarı zamanlı okula gitmeye karşı çıkanlar, sık sık işgücündeki "şiddet kullanmaya hazır" unsurlara dikkat çekiyorlardı. Cam işçileri oldukça kötü bir örnekti: 1875'te Reims'den gelen bir Fransız müfettiş onları "akıl almaz bir işe yaramazlar, disiplinsizler, beceriksizler, sarhoşlar ve işsizler ordusu" diye tanımlamıştı. Amerika'da Güneyin pamuk fabrikalarında çalışan ve çocuklarının eğitimini umursamayan fakir beyazlar, yöresel farklılıkların en canlı örneklerindendir.⁷⁹

Öte yandan emek pazarındaki değişikliklerin, çocukları iş dünyasından uzaklaştırdığı kuşkuludur. İktisadi gelişme sürecinde gerçek ücretlerin artması ailelerin çocuklarına işverenlerin emrine sunma isteğini azalttı. İşçi sınıfının bazı kesimleri çocuk işçi yasası nedeniyle karşılaştıkları gelir kaybından rahatsızdı ama denge yavaş yavaş işten okula doğru değişti. Diğer taraftan, endüstrideki teknik gelişmelerle birlikte, örneğin pamuk fabrikalarında elle çalışan çıkırıkların yerine otomatik çıkırık makinelerinin getirilmesi sonucu daha az parçacıya ihtiyaç duyulmaya başlandığından, genç işçilere talep de azalmıştı.⁸⁰ İşyerlerindeki bu değişimlerin hiçbirinin kaçınılmaz olmadığını da ekleyelim. Per Bolin, yakın zamanda Lancashire'lı pamuk işçilerinin, nispeten daha varlıklı olmalarına rağmen, çocuklarını da fabrikalarda "yarı zamanlı" çalışmaya başlatma konusundaki ısrarlarına dikkati çekmiştir. Ayrıca işverenlerin aynı alanda çalışan farklı niteliklere sahip işçileri işten çıkarırken kullandığı değişik stratejileri de belgelemiştir. Otomatik çıkırık makinesi örneğine dönecek olursak, bazı durumlarda hem erkek, hem kız çocuklar parçacı olarak işe alınırken, bazılarında sadece erkek çocuklar tercih edilmekteydi, ama yetişkin bir "uzman parçacı" işe alıp bu çocukları işten çıkarmak mümkündü.⁸¹

Batı'nın gelişmiş toplumlarında çocukların tam zamanlı çalıştırılmasının görünüşte sona ermesi uzun zaman aldı.⁸² Çocuk işçilerin koşullarını iyileştirmek için yapılan girişimler, dar aile bütçeleri, emek yoğun üretim biçimleri, kötü iletişim ve çocukluk konusundaki yerleşik fikirlerle baş etmek zorundaydı. Bu sebeple, 19. ve 20. yüzyıllarda çocuk emeği pazarında tam bir dönüşüm oluşmadan önce, farklı cephelerde birçok küçük değişim yaşanması kaçınılmazdı.⁸³ Aynı zamanda, endüstrileşmenin ilk aşamalarından itibaren çocukların refahı için girişilen eğitim çabalarının işe yaradığı da inkâr edilemez. Hayırseverler, politikacılar, işçi sınıfından radikaller, gazeteciler, devlet memurları, sanayiciler, fabrika müfettişleri ve okul öğretmenlerinden oluşan karma bir grup, çocukluğun “çağdaş” şekilde algılanmasına katkıda bulunmuştu. Son olarak, günümüze kadar Batı’da ısrarla devam eden yarı zamanlı çocuk emeği konusunu da göz ardı etmemek gerekir. 20. yüzyılın başından itibaren, birçok araştırma oldukça fazla sayıda çocuğun dükkânlarda çalışmak, gazete satmak ve ayak işlerine bakmak gibi yarı zamanlı işlerde çalıştığını göstermiştir. Birçok yeni yorumcu bunu çocukların bir miktar para kazanmasını sağlayan, zararsız bir faaliyet olarak algılamaktadır. Ama bireyin sağlığını ve eğitimi tehlikeye atan ekonomik güçlüklerin olduğu bir yerde durum hiç de böyle değildir.⁸⁴

9. GELECEĞE YATIRIM YAPMAK: SAĞLIK VE EĞİTİM

Çocukların fabrikalarda çalıştırılmasına karşı kampanya yürütenler, suistimallerin endüstriyel işgücünün gelecekteki kalitesine gölge düşürdüğünü söyleyerek, imalatçıların çıkarlarına hitap etmeyi tercih etmişlerdi. 1870’lerde bir Fransız fabrika müfettişi, Fransa-Prusya Savaşı’nın uyandırdığı yurtseverlik duygularını kullanmaya çalışarak, durumu biraz daha ileri götürmüştü. Ardenler’deki atölyeleri gezerken, oradakilere “Prusyalıların hepsi okuyup yazabiliyor, oysa karşımdaki cehalet içinde çürüyen hayvanlar int-

kam günü geldiğinde tabanları yağlayacak kötü Fransızlar ve kötü askerler olabilir” demişti.¹ Geçmişte birçok yetişkin, çocukluk konusunu sevimsiz bulmuş, zenginler fakirlerin çocuklarına mali destek sağlamakta gönülsüz olmuşsa da, gençlerin toplumun geleceğini şekillendirdiği gerçeğini göz ardı edemiyorlardı. Dolayısıyla, gelecek neslin işçi ve askerlerini yetiştirebilmek için, bazı kaynaklarını insan sermayesine yatırmak zorunda kalacaklardı. Her zaman en önemli konu, çocukların fiziksel, ahlaki ve zihinsel gelişimleri olmuştu. Bu konular, askeri ve ekonomik alanlarda 18. yüzyılda başlayan uluslararası yoğun rekabet ortamında olduğundan daha önemli ve kaygılandırıcı görünmüş, Birinci Dünya Savaşı arifesine kadar da iyice yoğunlaşmıştır.

Bu alanda çalışan tarihçilerin amacı, bir düşüncenin diğerlerine üstün olduğu havasını yaratmaktan kaçınmaktır. Gençlerle ilgili olarak, bebek ve çocuk ölümleri, boy ortalamaları, okuryazarlık ve okula devam etme konularındaki ilerlemeler gibi uzun vadede birçok etkileyici gelişmeden bahsedilebilir. Aslında, “önemi olmayan riskler” toplumlardaki derin eşitsizlikleri gizleyebiliyor, ilerlemeye yönelik eğilim çeşitli karışıklıklar yüzünden engellenebiliyordu. 21. yüzyılda bile Batı’daki yoksul insanların içi çocukların refahı konusunda rahat değildir. Bir yandan çocukların refahı için çalışan kurumların artışı ya da kitlesel eğitim için verilen mücadele hakkında değerli çalışmalar olduğunu biliyoruz; öte yandan literatürde, karanlık güçlerin de iş başında olduğu neyse ki biliniyor: kim daha üst konumda olacak gibi mesleki çekişmeler var, ayrıca bazı kişiler, yerleşik sınıf, ırk ve cinsiyet eşitsizlikleri sürüp gitsin diye ısrarla çaba sarfediyorlar.

ÇOCUK SAĞLIĞI, HASTALIK VE ÖLÜM ORANI

Geçmişte bir çocuk için hasta olmak nasıl bir şeydi? Bu konu ile ilgili kanıtlar bölük pörçüktür. Otobiyografilerde ciddi hastalıklara yapılan göndermeler genellikle üstün köründür. Örneğin Aziz Augustinus (354-430) sadece “çocukken bir keresinde mide rahatsızlığı sebebiyle birdenbire hastalandığını ve ölüm noktasına geldiğini” söyler.² Herkesin belirli çocuk hastalıklarını geçirdiği ve birçok durumda bu hastalıkların hem fiziksel, hem de psikolojik izlerini taşıdığı düşünülürse, bu durum biraz tuhaftır. Gerald Strauss “Avrupa’da ortaçağın sonunda ve modern dönemin başlangıcında,

çocukları bekleyen bütün acılar ve tehlikeler çocukluğu öyle sarsıyordu ki, çocuklukla ilgili hatıraları unutmak için güçlü bir istek duyulurdu” derken haklı olabilir.³ Daha detaylı otobiyografler modern tıptan önce, günlük yaşamda karşı karşıya kalınan amansız gerçekleri ortaya çıkarmaktadır. Köln’ün nispeten zengin bir ailesinden gelmesine rağmen Herman von Weinsberg’in 16. yüzyılın başlarında geçen çocukluğu hastalıklar yüzünden mahvolmuştu. Strauss’a göre, Weinsberg 9 yaşından önce:

Birçok tanıdığının yirmi dört saat içinde ölmesine neden olan terleme hastalığı da dahil çeşitli ateşlenmeler, geçici esrarengiz felçler, çıbanlar, saç derisinde yaralar, bir berberin büyük bir makasla kesip aldığı “dudağındaki iğrenç et parçası”, başının dönmesine neden olan bağırsak solucanları, ishal ve şiddetli kusma, birçok dişinin elle çekilmesine neden olan devamlı diş ağrısı, fitik ve veba gibi birçok rahatsızlık yaşamıştı.⁴

Antoine Sylvére (1888-1963) için uzun kış geceleri boyunca Auvergne’deki okulunda, bütün sınıfın koro halinde öksürmesi tamamıyla normaldi. Sürekli olarak akan burnu yüzünden kendini gitgide daha çirkin bulurdu. 10 yaşındaki Fritz Pauk (1888-?) bir çiftçinin onu Lipp yakınlarındaki çiftliğine hizmetçi olarak almasından sonra, iltihaptan şişmiş bacağına rağmen çalıştırıldığı için çok fazla acı çekmişti:

Çiftçi her gün gelir ve çok tembel olduğum ve kalkmadığım için bana küfredirdi; sığırların beslenmesi gerekiyordu. Fakat ben hiçbir şey yapamıyordum; acıyla bağırıyordum, ama çiftçi ne doktor çağırıyor, ne de bana yardım ediyordu.

Sonunda Pauk’un bir ayağının kesilmesi gerekmişti. Sosyalist yazarlar sürekli olarak fakirliğin işçilerin sağlığını ne kadar kötü etkilediğinden bahsetmişlerdir. Adelheid Popp 1880’lerde bir metal fabrikasında yeterince beslenemediğinden, çalışırken her an bilincini kaybetmekten korktuğunu söylemiştir.⁵

Çocukların hastalık ve yaralanmalarla başa çıkmak için kullandıkları birçok yöntem bulunmaktaydı. Robert Roberts (1905-74) ara sıra yaşadığı şiddetli ağrı nöbetlerinin çoğunu “koltuğa uzanıp, yüksek sesle inleyerek geçirdiğini” söylemiştir. İsteddiği, annesinin onu kucağına alması, başını okşamasıydı; bu şekilde sanki meyve kokulu sabun köpükleri içindeymişçesine mutlu oluyordu. Antoine Sylvére hasta olduğunda, yatağında dinlenip, şifalı otlar içerken, aynı zamanda günlük yaşama kısa bir mola vermekten hoşlanmaktaydı, fakat ilgi gösterilmesi için ağladığında annesi bunu önemsemezdi. Yoksul bir çocuk için hastanede bir süre bile kalmak, acımasız yaşam koşulları içerisinde hoş bir dinlenceydi. Adelheid Popp akıl hastanesinde geçirdiği zamanın hayatının en güzel günleri olduğunu söylemiştir. Herkes ona karşı naziktir, yemekler iyidir ve kendisine ait bir yatağı vardır. Hiç kuşkusuz, çocuklar genellikle ellerinden geldiğince kendilerine bakıyorlardı. Bir Breton örneğini alacak olursak, Pierre-Jakez Hélias ayağına bir çivi battığında, ayağını bir sümüklü böceğin veya bir salyangozun salgısıyla ıslatmadan önce, yarasını kanatması ve bir sığır ayak izinin yolda bir açtığı çukuru bir kap gibi kullanarak, yarasının idrara batırılması gerektiğini biliyordu.⁶

UZUN VADEDE İLERLEMELER: BOY VE ÖLÜM ORANI

Sağlık konusundaki ilerlemelerin modern Avrupa ve Amerika’daki ilk işareti, genç insanların boy ortalamasındaki değişikliklerdir. Tarihçiler tarafından kullanılan bilginin büyük çoğunluğu, 18. yüzyıldan itibaren tutulmuş askeri kayıtlardır. Kıta Avrupası’nda zorunlu askerlik sistemi, aske-re alınma yaşına gelmiş bütün genç erkeklerin gereken uzunluğa sahip olup olmadıklarını anlamak için boylarının ölçülmesini gerektiriyordu. Bu ölçüm, kadınları ve ergenlik öncesi yaştaki çocukları kesinlikle dışlamasına rağmen, nüfusun tahmini boy ortalamasının belirlenmesi için sağlam bir temel oluşturmaktaydı.⁷ Bu konudaki araştırmacılar, “bir çocuğun büyüme hızının onun sağlığı, beslenmesi ve hatta psikolojik durumunu diğer bütün göstergelerden daha güvenilir şekilde yansıttığını iddia etmişlerdir.⁸ Onların araştırmaları, 18. yüzyıldan itibaren uzun vadede kaydedilen boy ortalamaları ve büyüme tempolarında görülen ve “uzun dönemli gelişim” olarak adlandırılan artış konusunda şüpheye yer bırakmamaktadır. Bir ta-

raftan da, İngiltere’de 1950’lerin sonunda doğan ergen işçiler 18. yüzyılın ortalarında doğanlardan 30 cm. daha uzundu: Londra’da yaşayan 14 yaşındaki ergenlerin ortalama uzunluğu yaklaşık olarak 135 santimden, neredeyse 164 santime kadar yükselmişti. 18. yüzyılda Norveç’ten alınan bir bilgiye göre, erkekler günümüz standartlarına göre çok daha geç olgunlaşmaktaydı. Ülkenin kuzeybatısında yaşayan erkeklerden alınan örnekleme göre gelişme hızının en yüksek olduğu yaşlar, günümüz dünyasında çok geç olduğu düşünülen 17 ve 18 yaşları arasındaydı. Amerika’daki Beyazların, Avrupa’dakilere göre daha uzun boylu olduğu da eklenebilir: Amerikan Devrimi’nden bir süre önce doğan neslin askerleri İngilizlerden 5-10 cm daha uzundu. Aslında, 173 cm olan boy ortalamaları, 2. Dünya Savaşı’ndaki ortalama seviyeye yakındı. Amerikalıların boylarındaki bu farkın en mantıklı açıklaması, beslenmelerindeki erken ve hızlı gelişmedir. Bugün iyi beslenen, zenci veya beyaz, Batı Avrupalı ve Kuzey Amerikalıların boy ortalaması hemen hemen aynıdır.⁹

Araştırma aynı zamanda, bu yükselişin hep aynı çizgide ilerlemediğini ortaya çıkarmıştır. Başka bir deyişle, “uzun dönemli gelişim” bir süre tersine de işleyebilmekteydi. Birçok araştırma 18. yüzyılın sonunda erkek çocukların boylarında, muhtemelen yaşama şartlarındaki elverişsiz koşullar ile kalitesiz beslenmenin sonucu olarak bir düşüş olduğu ortaya çıkmıştır. Viyanalı tarihsel demograf John Komlos, Viyana’da Josephinische Waisenhaus’ta 1760 ve 1800 yılları arasında doğan yetimlerin ve askerlerin çocuklarının devam ettiği özel okullardaki öğrencilerin boylarında “alışılmadık” bir düşüş olduğunu not etmiştir. 1760-1770’ler ile 1780’li yıllarda ulaşılan uzunluklar arasındaki yaşa bağlı farkın, 0,3 ile 4,5 cm arasında değiştiğini saptamıştır. Roderick Floud ve meslektaşları, 19. yüzyılın sonlarında yaşanan “Büyük Bunalım” sırasında, Londra’daki Denizcilik Derneği’nde yoksul erkek çocuklar arasında da benzer bir tablo gözlemlemiştir. Amerikalı kölelerin kimlik bilgileri için yapılan boy ölçümleri, 1790’ların başında doğan grubun, 1770’lerin sonunda doğan gruba nazaran yaklaşık 1,5 cm daha kısa olduğunu göstermişti. Bu çalışmaların bazıları, 1840’larda, “aç kırklı yıllar” diye adlandırılan dönemde daha büyük azalmalar olduğunu ortaya çıkarmıştır.¹⁰

Demograflar, bebek ve çocuk ölüm oranlarındaki değışiklikleri tespit ederek, çocukların sağık koşullarının geliştirilmesi konusundaki çalışmalar için veri toplamışlardır. Çıkış noktaları erken modern dönem Avrupası'nda çocukların yaşamının pek kırılgan oluşudur. Michael Flinn, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başına kadar, "eski rejimin demografik sistemi" dediğı uygulama sonuçlarına göre, çocukların ancak yarısının 10. doğum gününü görebildiğini açıklamıştır. Günümüz uzmanları ölkeler ve bölgeler arasında farklılık gösteren nüfus özelliklerinin üzerinde durmayı tercih etmektedirler. Yine de, geçmişte düşük gelirli toplumlarda genç yaşamlara ağır bir bedel yüklendiğıne hiç şüph e yoktur.¹¹ Özellikle ilk yıl oldukça tehlikeliydi. 18. yüzyıldan önceye ait hiçbir ulusal bilginin bulunmayışı nedeniyle, tarihsel demograflar bebek ölüm oranlarını ölçmek için (1000 canlı doğumda, 1 yaşın altındakilerin ölüm sayısı) semt kiliselerinde yapılan çalışmalara güvenmek zorundadırlar. İngiltere'de sekiz kilise bölgesinden 1550-1649 dönemi için alınan örnekleme göre, Hartland'da (Devon) erkekler için 94 olan –kuşku uyandıracak kadar– düşük bu sayı kızlar için 82 idi. Gainsborough'da ise (Lincolnshire) erkekler için 219, kızlar için 188 arasında değış en tahminler ortaya çıkarmıştı. Erken modern dönemde Fransa'daki kiliselere ait 250, hatta 350 çocuk ölümüne işaret eden tahminler bu rakamlarla karşılaştırıldığında yüksektir.¹² 1 ila 5 yaş arasındaki çocuklar, sütt en kesildikten sonra anne sütt ünün sağıladığı kısmi bağışıklığın bir kısmını kaybettiğ inden, salgın hastalıklara karşı oldukça savunmasızdılar.

Bu oranlardaki iyileşme belirtileri, ortaya yavaş yavaş çıkmalarına rağmen, uzun vadede etkili olmuştur. Bebek ölüm oranları 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında İsveç, İngiltere ve özellikle Fransa'da düşmeye başlamış, fakat takip eden uzun yıllar boyunca sabit kalmış, hatta bir miktar yükselmiştir.¹³ Batı'da bu oran ancak 1. Dünya Savaşı'ndan yirmi ya da otuz yıl önce, her yerde düzenli olarak düşmeye başlamıştır. 20. yüzyılın sonunda bu oran, en şanslı bölgelerde tek haneli rakamlara inmiştir.¹⁴ 1 ila 5 yaş arasındaki çocukların ölüm oranı İngiltere, Belçika ve Fransa'da da 1860'larda güçlükle düşmeye başlamıştır: bunlar bu tür bir hesaplamanın yapılmasına elverişli ölçümlerin elde edildiğı nadir ölkelerdendir. Son araştırmalar 19. yüzyılın sonunda, Amerika'da da çocuk ölüm oranının düştüğ ünü göstermiştir.

Ortalama boy uzunluğu ve ölüm oranlarındaki bu gelişmelerin sevinç verici görüntüsünün arkasında, özellikle sosyal sınıflar, etnik gruplar ve bölgeler arasında göze çarpmayan eşitsizlikler vardı. “İnsan bedeniyle ilgili” çalışmalar zengin ve fakirler arasındaki sarsıcı eşitsizlikleri devamlı olarak ortaya çıkarmaktadır. Stuttgart’taki Carlshule’ye 1771 ve 1793 yılları arasında devam eden seçkin öğrencilerin boy ortalaması, sosyoekonomik koşullarla uzunluğun yakından bağlantılı olduğu ortaya çıkmıştır. Babaları alt sınıftan olan 15 yaşındaki çocukların boyu ortalama 146 cm iken, orta sınıftan gelenler 150,1 cm, üst aristokrat sınıftan olanlarınsa 158,5 cm.’dir.¹⁵ Londra’da şehir nüfusunun en yoksul bölgelerindeki çocukların bulunduğu Denizcilik Derneği’ndeki erkek çocuklar oldukça kısa boyluydu, hatta bugünün en yoksul üçüncü dünya ülkelerindeki çocukların çoğundan bile daha kısaydı. 19. yüzyılda Sandhurst’taki Kraliyet Askeri Akademisi’ne devam eden üst sınıf erkek çocuklarla bu çocukların boyları arasındaki fark oldukça dikkat çekiciydi. Öyle fazlaydı ki, “Sandhurst’taki erkek çocukların neredeyse tümü bütün Londralı çocuklardan uzundu.”¹⁶ 1830’larda İngiltere’de fabrikada çalışan çocuklar, benzer sosyoekonomik koşullara sahip olan, fakat fabrikada çalışmayan çocuklardan küçük bir farkla da olsa daha kısa boyluydular. Genç fabrika işçileri Amerika’daki köle çocuklarından bile kısaydı: 9 yaşındakiler kölelerin ortalama uzunluğundan 1 cm; büyüme dönemlerinin sonunda da kız çocuklar 5 cm, erkek çocuklar ise 8 cm kısaydı. Kölelere has gelişme özelliklerinden birinin de ergenlik döneminde ortaya çıkan “birden büyüme” olduğunun eklenmesi gerekir. Tarihçiler bu durumu, çocukların köle olarak çalışmaya başlamasıyla birlikte, çiftlik sahiplerinin onları daha fazla beslemelerinden kaynaklandığı şeklinde yorumlar.¹⁷ Kırsal kesimdeki yoksulların çocukları da pek iyi durumda değildi. Merkez, Güney ve Batı Fransa’da 1860’larda 20 yaşında askere alınanlar arasında yapılan bir araştırma, tarım işçilerinin ve çiftlik çalışanlarının toplumdaki en şanssız grup olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bunların % 29’u 160 cm.’in altındadır ve bu oran orta sınıfta sadece % 12,7’dir. Emmanuel Le Roy Ladurie ve meslektaşları, “İkinci İmpara-

torluk'ta çok fakir olarak doğanların cüce olma olasılığının üçte bir olduğu" gözlemini yapmışlardır.¹⁸

Ölüm oranlarındaki farklılıklar üzerine yapılan araştırmalar meslek grupları arasındaki ayrımları apaçık ortaya çıkarmıştır. Bu rakamların güvenilirliğinin az olduğu bilinse de, Villermé, bir sanayi kenti olan Mulhouse'da 1823 ve 1835 yılları arasında bir tüccar veya bir sanayicinin çocuğunun "yaşam beklentisinin" 28 yıl, bir terzinin çocuğunun 12 yıl ve bir dokumacının çocuğunun 1,5 yıl olduğunu hesaplamıştır.¹⁹ 19. ve 20. yüzyıllarda bebek ölüm oranları ülkelere göre farklılık göstermekteydi. İskandinav ve bazı kuzey ülkelerinde bu oran nispeten düşüktü. 1880'lerde Norveç'te binde 98, İrlanda'da 95 iken, Güney ve Doğu Avrupa'da bu rakamlar yükseliyordu: İtalya'da 195, Avusturya'da 247 ve Rusya'da 268. Batı Avrupa ülkelerinde ise oran şu civardaydı: İngiltere'de 142 ve Fransa'da 168.²⁰ İngiltere'deki bebek ölüm oranı üzerine yapılan birçok araştırma, 1900'den sonra ortaya çıkan ilerlemelerin genel eğilimini gözler önüne serdiği kadar, gizli yanları olduğunu da göstermiştir. İstatistiklere daha yakından bakıldığında, 1890'larda Londra ile Kuzey ve Güney Galler'deki birçok önemli endüstri merkezinde ölüm oranlarında bir artış gözlenmesine rağmen, birçok güney ülkesinde düşüşün 1860'larda başladığı anlaşılmaktadır. Bebek ölümleri çoğunlukla, meşru çocuklar arasında gayri meşru çocuklara oranla; kırsal kesimlerde endüstrileşmiş-kentsel bölgelere oranla; Londra'nın eteklerindeki varlıklı banliyölerde içerideki yoksullara oranla daha hızlı gerilemiştir.²¹

BAZI AÇIKLAMALAR: BESLENME VE KAMU SAĞLIĞI ÖNLEMLERİ

Thomas McKeown, 1950 ve 1960'larda tıbbi önlemlerin çağdaş ölüm oranlarındaki düşüşün en önemli nedeni olduğunu kabul eden Ortodoks görüşü yıkıp, kendi tartışmalı önerilerini öne sürerek birçok çatışmaya neden olmuştur.²² McKeown, ilaçla tedavinin 1930'larda etkili bir şekilde uygulanmasına kadar, doktorların hastalıkları iyileştirmek ya da önlemek için çok az şey yapabildiğini söylemiştir. Ölüm oranlarındaki büyük düşüşü salgın hastalıkların özelliklerindeki değişikliklere bağlaması konusuna da şüpheyle yaklaşmıştır. Sherlock Holmes'un "imkânsız elediğinde

geriye kalan ne kadar inanılmaz olsa da, gerçektir” diyen kuşku prensibi uyarınca, modern Avrupa’daki nüfus artışını daha çok çevresel gelişmelere bağlamak gerektiği sonucuna varmış ve özellikle beslenmede, artan yiyecek kaynakları sebebiyle oluşan ilerlemelere odaklanmıştı.²³ McKeown’un, 19. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere ve Galler’deki çocuk ölüm oranının düşmesi konusundaki çözümlemeleri ele alındığında, açıklamaları daha anlamlı bir hale gelmektedir. McKeown, aşı yoluyla 0-4 ve 5-9 yaşları arasındaki çocuklarda çiçek hastalığının tamamen yok edildiğini, alınan tıbbi önlemlerin büyük bir rolü olduğunu kabul etmektedir. Çocuklukta geçirilen kızıl hastalığının neden olduğu ölümlerdeki düşüşün, hastalığın doğasındaki bir değişiklikten kaynaklandığını da onaylamaktadır. 0-4 yaş arasındaki çocukların çoğu ishalden ölmeye devam ettiği halde bu hastalığın sebep olduğu ölümlerin azalmasını da sağlık devrimine bağlamaktadır. Son olarak, bütün yaş gruplarında verem, tifüs ve benzeri yüksek ateş yapan hastalıkların sebep olduğu ölümlerin oranlarındaki azalmanın, daha iyi gıdaların vücutun hastalıklara direncini artırması sayesinde ortaya çıktığı sonucuna varmıştır.²⁴

Tarihçilerin çoğu, McKeown gibi, 20. yüzyıldan önceki “tıbbi gelişmelerin” ölüm oranlarını düşürmedeki rolünü küçümsemişlerdi. Çocuk sağlığı söz konusu olduğunda, hekimler konuyu ebeler ve diğer kadınlara bırakıyorlardı. Onların önlemleri, Hipokrat geleneğini devam ettirerek, “vücuttaki zararlı sıvıları” etkisiz hale getirmek için kanatmak, kusturmak ve bağırsakları temizlemekten ibaretti. Bunlar, çocuk hastalıklarını iyileştirmek için kesinlikle doğru yöntemler değildi. Hekimlerin bebekler için uyguladığı tek ayrıcalık, aldıkları kan miktarını sınırlı tutmaktı.²⁵ Doktorların toplum nezdinde pek tutulmamaları şaşırtıcı değildir. Birçok insan ya onların tavsiyelerinden korkuyordu, ya da reçetelerdeki ilaçları karşılayamayacak kadar fakirdi. Oliver Twist’in hayatının, 1830’larda bir atölyede soluk alamaz halde başladığını hepimiz biliriz. Dickens alaycı bir üslupla “Eğer bu kısa dönem boyunca, Oliver’in çevresi dikkatli büyükanneler, telaşlı halalar, deneyimli bakıcılar ve derin bilgili doktorlarla sarılmış olsaydı, Oliver kaçınılmaz ve kesin olarak göz açıp kapanıncaya kadar ölmüş olurdu” demişti.²⁶ Bunun aksine, popüler tıp çocuklara birçok ilaç sunuyordu.

Öteyandan birçok erkek ve kadın, şifalı bitki reçeteleri, kırık çıkıkçı teknikleri, üfürükçülük ve ermişlerden derlenen karma yöntemler uyguluyordu. Bir dikişte içilen şuruplar, toz haline getirilmiş engerek yılanı zehiri ve büyü sözler gibi insanın tüylerini diken diken eden reçeteler kullanılıyordu. Ancak, bunlar sanayileşme öncesinin köylerindeki sosyal ve kültürel ortama uygundu.²⁷ Sonuçta, 18. ve 19. yüzyıllar boyunca, özellikle çiçek hastalığı aşısı ve difteri için serum gibi gelişmeler sayesinde, doktorlar tıp biliminin otoritesini kurmayı ve kendi mesleki statülerini yerleştirmeyi başardılar. Anne sütüyle beslenmeden, temizlik anlayışına ve sağlık koşullarındaki iyileştirmelere kadar, çocuk sağlığı adına gösterdikleri çabalarla da dikkat çektiler.²⁸ 20. yüzyılın başında bile, Breton çiftçileri burkulma ve çatlak olaylarında doktorlara değil, değirmenciye gidiyorlardı. Doktorun kâğıt üzerine yazdıklarındansa, değirmencinin çevredeki yaralanmalar konusundaki deneyimine güveniyorlardı. Adelheid Popp, Avusturya'da hasta erkek kardeşi için hazırlanan çeşitli ev reçetelerini şöyle anlatmaktadır:

Annem kasabadan yaşlı bir kadının hazırladığı, harika sonuç veren bir merhem getirdi. Yaralarının üstüne şekerle karışık kurutulmuş ve ufalanmış erikler koydular, bitki banyoları yaptırdılar, onu iyileştireceği söylenen tedaviler denendi, hiçbirisi işe yaramadı, yaraları iyileşmedi.

Talihsiz genç kısa bir süre sonra hastanede ölmüştü.²⁹

Birçok uzmanın McKeown'dan ayrıldığı nokta, daha iyi gıda alma konusuna onun kadar önem vermemeleridir. McKeown'u eleştirenler genellikle onun çeşitli toplumsal müdahaleleri değil de, gelişen yaşama standartlarının "gizli eli"ni öne çıkarıp iyice abarttığını düşünüyorlardı.³⁰ Yakın zamanda yapılmış çalışmalar, ölüm oranını etkileyen çok çeşitli faktörleri vurgulamayı tercih etmektedir. Schofield ve Reher beslenme, yaşama standartları ve toplum sağlığının ötesinde şehirleşme, eğitim, tıp bilimi, annelik uygulamaları, yenilikçiler ve hatta iklim gibi faktörlerden de bahsetmişlerdir.³¹ Bu sebeple, McKeown'un ana etken olarak vurguladığı beslenme şeklindeki gelişmeler, temel neden olarak gösterilmek yerine diğer etkenler

arasındaki yerini almaktadır. Örneğin Robert Fogel beslenmedeki gelişmelerin 1700'lerde Amerika'daki ölüm oranlarındaki düşüşe "önemli bir katkıda" bulunduğu sonucuna varmıştır. Yaptığı sayısal değerlendirmelerle, beslenmedeki gelişmelerin neden olduğu düşüşün toplamın yaklaşık onda dördü olduğunu söylemiş, fakat ilginç bir şekilde "iyi beslenmenin daha çok cenin ve yeni doğmuş bebeklerle süten kesilme yaşına kadar olan bebeklerdeki ölüm oranını düşürdüğünü" eklemiştir. Madalyonun öbür yüzünde ise pamuk çiftliklerinde çalışan köle çocuklar örneği, yetersiz beslenen hamile kadınların aşırı çalışması ve bebeklerin süten kesildikten sonra yulaf çorbasıyla yulaf lapası yiyerek büyümesinin öldürücü sonuçları vardır.³²

Sonunda tarihçiler politikacıların, kamu görevlilerinin, yardımseverlerin ve sosyal reformcuların oluşturduğu bir grubun da çocukların yaşam süresinin uzaması ve sağlıklarının gelişmesinde önemli bir yeri olduğunu ortaya sürmektedir. Kritik dönem 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başıydı. Bu dönem insanların nüfus yoğunluğunun azalması, ırk ayrımı, uluslararası ekonomik rekabet, örgütlü işgücünün ortaya çıkışı ve benzer konular sebebiyle büyük acılar çektiği bir dönemdi. Yerel politikacılar, daha önceki dönemlerde kasabalarda çocuk sağlığına çok zarar veren, su ve yiyeceklerden kaynaklanan hastalıklarla savaşmak için sağlık reformlarının yapılmasını sağladılar. Fransa'da Paris, Lyon ve Marsilya'yı araştırma bölgesi olarak belirleyerek, su ve kanalizasyon sistemindeki gelişmelerin ortalama yaşam süresini artırdığını bulmayı başaran demograflar Preston ve Van de Walle'in örnekleri o dönemleri çok iyi anlatır.³³ Yardımsever kadın ve erkekler, Rus Bebek Yaşamlarını Koruma Derneği'nden, Amerikan Bebek Ölümelerini Araştırma ve Engelleme Amaçlı Çocuk Yetiştirme Kurumu'na kadar çeşitli gönüllü kuruluşlar oluşturmuşlardır. Birçok ülkede okullardaki sağlık müfettişleri çocukların sağlığını gözlemlemek ve bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için zorunlu eğitimden yararlanmıştır. Reformcular anne, bebek ve çocuk sağlığıyla ilgili birçok önlem geliştirmişlerdir. Sonuçlar doğum izni, bebekler için süt depoları, bebek sağlığı klinikleri, sağlık gönüllüleri, kreşler ve bedava okul yemekleri gibi yenilikleri de içermektedir. Ülkeler arasında elbette ki, benzerlikler olduğu kadar farklılıklar da bulunmaktaydı. Reformcular için öncelikli olan anne sütü-

le beslenme, yapay beslenme için güvenilir yöntemleri kullanma ve kişisel temizlik konusundaki bilgileri herkesin öğrenmesi idi. Fransız liderler, 1870’de Prusya’ya yenildikten sonra nüfus azlığı konusunda da kaygılanmaktaydı. Aynı dönemde, bir göçmen akınıyla karşı karşıya kalan Amerikalılar ise nüfusun etnik bileşimi üstünde duruyorlardı. Fransızların kurduğu *Gouttes de lait*’ye hayran olan İngilizler, bu kurumların kendi ülkelelerinde ilgi görmediğini fark etiler. Alman devleti 1880’lerden itibaren aldığı yardımlaşma önlemleriyle başı çekerken, İngiltere ve özellikle de Amerika bu konuda geri kalmıştı.³⁴

Bu yardımlaşma girişimleri büyük engellerle karşılaşılıyor, fakir ailelerden kesinlikle onay alamıyordu. Bebeklere temiz süt sağlamak için harcanan çabalar çiftliklerden işçi evlerine kadar birçok yerde sorun yaratıyordu; sağlık gönüllülerinin katı temizlik kuralları yoksul annelerin direnişiyle karşılaşılıyor ve öğretmenler öğrencileri baştan aşağıya temizlemeye yeltendiğinde okullardaki yetersiz olanaklardan yakınıyorlardı.³⁵ Burada feminist tarihçilerin haklı olarak vurguladığı bir çelişki ortaya çıkıyordu: Güçlü erkekler kendilerinden yardım bekleyen kadın ve çocuklara çok az anlayış gösteriyordu.³⁶ Politikacılar için reformlar orduya yeterince asker sağlamak, sosyalizmi önlemek ve evli kadınları çalışmak yerine anneliğe özendirme gibi daha önemli sonuçlara ulaşmanın yollarıydı. 1906’da tıp uzmanı Arthur Schlossmann, Rhineland’ın ileri gelenlerine yaptığı bir konuşmada, yüksek bebek ölüm oranlarını engellemeye öncelik verilmesi gerektiğini, nüfustaki bir artışın Alman ordusunun gücünü, işgücünü ve tüketimini artıracığını açıklamıştır: “Zaman hiç durmadan ilerliyor, bizim de bu yüzden dayanıklı ve sağlıklı bir nüfusa ihtiyacımız var.”³⁷ Bu durum göz önünde tutulduğunda sosyal yardım yasaları, mevcut toplumsal farkları ve cinsiyet ayrımlarını destekleyen uygulamalar olarak ortaya çıkmaktaydı. İddialara göre reformcular “orta sınıf” değerlerini işçi sınıfı ailelerine empoze ediyor, çocuk yetiştirme konusundaki geleneksel halk bilgisini aşağılıyor ve çalışanları kötülüyordu. Amerika’da özellikle 1900’larda fakirleri ve göçmen anneleri Amerikanlaştırmaya çalışan hayır kurumu gönüllüleri konuya yeni bir yaklaşım getir-

* Bebeklerini emziremeyen yoksul annelere hazır şişelerde temiz süt dağıtan kurumlar. –ed.n.

miştir.³⁸ 1900'lerdeki "bilimsel" düşüncenin koyduğu, beslenme zamanı ile ilgili –şimdi bize fazlasıyla katı gelen– kurallar annenin içgüdülerine pek güvenmiyordu.³⁹ Tıbbi ve resmi çevrelerdeki genel anlayış, evin dışında çalışan annelerin bir şekilde hem bugün, hem de geçmişteki yüksek bebek ölüm oranlarının sorumlusu olduğuydu. Bu düşünce dayanılmaz şekilde kısıtlı olan aile bütçeleri gerçeğini ve çalışmanın anne sütüyle beslenmeyi engellediğini, ancak tek başına bir sorun olmadığını görmezlikten geliyordu.⁴⁰ Bütün bu ahlaki şantajın muhtemel sonucu, yetersiz oldukları varsayılan annelerin bundan suçluluk duymasını sağlamaktı. Buna rağmen, Deborah Dwork İngiltere'deki işçi sınıfına mensup annelerin genellikle onlara sunulan tavsiye ve yardımların değerini bildiklerinin kesin olduğunu söylemiştir.⁴¹

SONUÇ

Sağlık açısından bakıldığında, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı'da doğmuş olmanın birçok avantajı vardır. Bugünkü çocuklar atalarıyla karşılaştırıldığında açlık, tekrar eden hastalıklar ve aşırı fakirliğin sebep olduğu gerilim ve baskı gibi nedenlerle çok daha az acı çekmektedirler. Son 250 yılda çocukların başta beslenme (gıdanın alımı ile harcanan enerji arasındaki denge), kamu sağlığı ve bireysel sağlık olmak üzere bir dizi iyileşmeden faydalandıklarını söylemeye bile gerek yok. Böylece, Adelheid Popp'un otobiyografisinde belirttiği gibi, artık gazetelerde çiftliklerde ve atölyelerde yorgunluktan bayılan genç insanlarla ilgili haberlere rastlanmamıştır. Son tahlilde, çocuk sağlığını politik arenada önemli bir konu haline getiren davranış değişikliğinin arkasındaki nedenlere bakılmalıdır. Tarihçiler, her şeyden önce, eski aşırı nüfus korkusundan uzaklaşıldığı, insan yaşamının bebekken yitirilmesinin ve daha sağlıklı vatandaşların yetiştirilmeye başlandığı 19. yüzyıla odaklanmışlardır.

ÇOCUK VE OKUL

Çocukluğun tarihine en uygun son, genç insanların okula gitmeye nasıl geçtikleri üzerine olmalıdır. Şimdilerde çocukluğun oyun, eğitim ve yetişkin olarak yaşamaya aşamalı hazırlanma dönemi olması gerektiği kabul edilmektedir.⁴² 20. yüzyılın başına kadar Batı'daki birçok aile ya böyle

düşünemiyor, ya da böyle düşünmeyi istemiyordu. Bütün çocukların zorunlu olarak okula gitmesi için hükümetler tarafından harcanan çabanın uzun bir geçmişi vardır, birçok maddi ve kültürel engelle karşılaşmıştır. Kuzey Avrupa'daki Protestan ülkeler bu konuda öncüydü. 1619'da Saksonya'daki Weimar şehri 6 ila 12 yaş arasındaki çocukların hasat ayı hariç bütün bir yıl boyunca okula gelmesini zorunlu kılarak eğitimde devamlılığı sağlayan ilk şehir olmuştu. 18. yüzyılda Brandenburg-Prusya'daki Hohenzollernler benzer şekilde azimli düzenlemeler yapmıştı, fakat bunu uygulamaya çalışan devletlerin "azimli düzenlemeler" yapabilecek durumda olup olmadığı şüpheliydi. Bu konuda herhangi bir başlangıç için yetersiz sayıda eğitimli öğretmen ve okul binası vardı. Yine de, bu dönemde özellikle okulların az ve mesafelerinin uzak olduğu Doğu Avrupa, İskandinavya, İrlanda ve Güney İtalya'nın birçok bölgesinden öndeydiler.⁴³

Daha önemli bir dönüm noktası 18. yüzyılda, Kıta Avrupası'ndaki birçok reformcunun ulusal eğitim sistemi konusunu gündeme getirmesidir. Prusya'da yardımsever soylular, alt sınıfları eğitmek için çeşitli tasarılar yapmışlar ve 1806'da Jena'daki askeri yenilgi de ulusal bir yenilenme yaratmak için eğitim üzerinde durulmasını sağlamıştır. Wilhelm von Humboldt ve onun ardılları ilk, orta ve yüksek eğitim için şu düzenlemeyi tasarlamıştır: *Volksschule*, *Gymnasium* ve üniversite. Bir tahmine göre, 1830'ların sonunda 6 ila 14 yaş arasındaki Prusyalı çocukların % 80'i ilkokullarda sistematik olarak eğitilmekteydi. Diğer ülkelerde Prusya'nın öncülüğünde okullar yavaş yavaş kiliselerin elinden alındı, temel eğitim ücretsiz ve zorunlu hale getirildi. İngiltere 1880'de, Fransa 1882'de temel eğitimi ücretsiz ve zorunlu hale getirdi. Amerikan eyaletlerinde ise bu süreç 1852'de Massachusetts'te başladı ve 20. yüzyılın başında Teksas ve güneydeki on eyalette de (beyaz çocuklar için) uygulanarak tamamlandı. Daha sonraki yıllarda, bu kitlesel eğilimi tamamlamak için geriye sadece çocukların okula düzenli devam etmesini sağlamak kaldı: "Ekonomik olarak değersiz, fakat duygusal olarak paha biçilmez" çocuklar dönemi başlamıştı.⁴⁴

Aydınlanma çağı fikirleriyle harekete geçen eğitim reformcuları, okullara yatırım yapılmasını talep ettiler. Onlara göre, bu yatırımlar suç ve kargaşa oranını azaltacak, işçileri daha verimli hale getirecek ve hepsinden

önemlisi “cahil kitlelere” ahlaki değer aşılayacaktı.⁴⁵ Bu fikir kulağa fazla iyimser gelse de, bugün bile birçok insan, özgürleştirici bir güç olarak daha modern bir eğitimin gerekliliğine giderek daha fazla inanmaktadır. Sistemin örnek olmaya uygun üyeleri olan tarihçiler bağımsız devlet okullarının kurulması önündeki engellere karşı sık sık kahramanca mücadeleler sergilemişlerdir. Böyle “liberal” bir yaklaşım aydınlanma ve cehalet arasındaki mücadelenin yansımasıdır.⁴⁶ Bu düşünce, eski öğretme biçimlerini ve değişim karşıtlarını kötülerken, bir amaca yönelik okullardaki yenilikleri, eğitilmiş öğretmenleri, daha geniş bir müfredat programını ve benzer konuları övmektedir. Acaba aile ve çevrenin gayri resmi sosyalleşme yöntemleri, okullardaki resmi eğitime göre mutlaka daha alt bir seviyede midir? Öğretmenlik yapmayı deneyen ne olduğu belirsiz insanlar, çiftçilerin isteklerine, öğretmen okullarından mezun olanlardan daha kolay ayak uyduramışlar mıdır? Ve eğer okullar toplum için bu kadar olumlu kurumlarsa, niçin yönetimdeki üst sınıf, ebeveynleri çocuklarını okula göndermeye mecbur etmek zorunda kalmıştır? Gerçekten de, kamu kurumlarında verilen yaygın eğitim, neden 20. yüzyılın sonlarında eleştirilere maruz kalmıştır? 1970’lerde, örneğin, Ivan Illich bir “okuldan arındırma” kampanyası sürdürüyordu: iddiasına göre, eşit eğitim fırsatı gibi bir övgüye değer bir hedefi zorunlu eğitimle bir tutmak, insanın hayatını Kilise’ye gitmekle karıştırmaya benziyordu.⁴⁷ Öyleyse, bu bölümde üzerinde durulacak konu, çocukların yetişkinliğe hazırlanması için kullanılan yöntemlerdeki değişimler ile gençlerin ve ailelerinin bunlara gösterdikleri tepkilerdir.

HİZMET VE ÇIRAKLIK

Philippe Ariès ortaçağda bir eğitim düşüncesinin olmadığını ileri sürmüştür. Okur -yazarlığı ve “hayatı devam ettirebilmek için bilinmesi gerekenleri” ilkokulda değil, yabancı bir ailenin hizmetinde çalışarak öğrenen çocuklar temel bilgi ve deneyime böyle ulaşıyordu. Başka bir deyişle, hizmetçi veya çırak olarak evlerinden uzakta, yetişkinlerin yanında bilgi ve deneyim kazanıyorlardı. “Usta bilgisini, deneyimini ve insani değerlerini, hizmetinde çalışan bir başkasının çocuğuna aktarırdı.” Çıraklık yoluyla eğitim, mesleki eğitimden daha geniş bir bağlamda ele alınmalıdır.

Bu durum 16. ve 17. yüzyıllarda okulların çocukları yetişkinlerin dünyasından koparmasına kadar devam etti. “Alt toplumsal tabakalarda” ise 19. yüzyıla kadar bozulmadan sürdü. Ariès bu eski yaklaşımın kendine has faydaları olduğuna kesin gözüyle bakmış, çıraklığı, çocuklara insanların çalıştığı veya dinlendiği her yerde, hatta “adı çıkmış meyhanelerde” bile serbestçe gezinme özgürlüğü verilmesini, okulların çocukları sınırlandırmasıyla kıyaslamıştır.

Ariès’i eleştirenler, onun usta-çırak ilişkisini mükemmelmış gibi gösterdiğine dikkati çekerler. Onun, bir saraydaki genç asilzadeleri, bir meslekte ustalığı öğrenen çırakları ve bir çiftçinin yanında ev işlerine bakan hizmetçileri, hizmet başlığı altında toplama konusundaki azmini sorgulamışlardır. Bunlardan bir kısmı soylu birine ya da yetenekli bir ustaya hizmet etme ayrıcalığı için ödeme yaparken, diğerleri harcadıkları el emeği için ücret beklemekteydi. Mütevazı bir geçmişli olan bir hizmetçinin hizmet etmenin saygınlığına gölge düşürdüğünden şikâyet ettiğini hayal etmek güçtür, ama Başrahip Benedict’in (d. yak. 480- ö. yak. 547) hizmetine verilen asil bir çocuk bunu yapmıştı.⁴⁸ Son olarak, Ariès’in ebeveynlerinden meslek öğrenen çocuk sayısını azımsadığından şüphelenilmektedir. David Nicholas, ortaçağ Avrupası’nda çırakların çoğunun genellikle ölüm sebebiyle dağılmış ailelerden geldiğini, bu nedenle de evde eğitim şansı bulunmadığını ileri sürmektedir. Gent’teki dokumacılar arasında, on tane ustadan sadece bir tanesinin çırağı olduğunu belirtmiştir. Mesleki çıraklık kurumu ortaçağ boyunca, belki 12. ya da 13. yüzyıldan itibaren ancak aşama aşama ilerlemiştir.⁴⁹ Yine de, Ariès’in gençlerin “yaşama sanatını” yetişkinler arasında gayri resmi biçimde öğrenmesi konusundaki yaygın beklentiyeye dikkat çekmesi yararlı olmuştur.⁵⁰

Ayrıntılarıyla belgelenmiş bir örneği ele almak gerekirse, savaş silahları konusunda eğitilmeye hevesli soylu bir genci, ebeveynleri ya birkaç yıllığına sarayın hizmetine veriyor, ya da onu başka bir soylu ailenin yanına gönderiyorlardı. Eğitime gitme yaşı değişir, ama genelde ergenlik döneminde olurdu. Georges Duby 1155’te 11-12 yaşındayken amcası Tancarville’li William ile birlikte çalışmak için evinden ayrılan William Marshal’ı örnek gösterir. Çocuk yeni evin sıradan sofraya hizmeti veya atlarla ilgili işler-

le başlayıp ata binme, avlanma ve at üstünde mızrakla dövüşme gibi işlere aşama aşama ilerlemek zorundaydı. Ortaçağda filizlenen şövalyelik fikri 12. ve 13. yüzyıl Fransız romanslarında daha da gelişmiş ve böylece askeri beceri ile zerafet bir araya gelmiştir. Çocuğun bu özelliklere ulaşmasını sağlamak için, onun gelişimini yaşlı bir şövalyenin denetlemesi gerekiyordu. Bu onun koşması, zıplaması, güreşmesi, cirit atması ve benzeri atletik uğraşlar; okçuluk ve kılıç kullanma konularında dersler alması; atlara, köpeklerle ve doğanlara bakması için cesaretlendirilmesi anlamına geliyordu. Ayrıca usta, geleceğin şövalyesinin sağlam, mantıklı, doğru kararlar verebilen bilinçli bir asker olabilmesi için onu ahlaken de eğitirdi. Aynı zamanda, yemekte ne giyilmesi ve nasıl davranılması gerektiği veya dans etme, şarkı söyleme ve müzik gibi gündelik yaşamla ilgili konularda da öğütler verirdi. En sonunda, genç zırh taşıyıcısı, tam bir şövalye olarak çocukluk dünyasından çıkıp soylu bir gencin çetin dünyasına geçirdi. Bu arada, soyluların genç kızları da benzer, fakat daha gösterişsiz bir “çıraklık” yaşarlardı. Onların da kendilerine ata binmeyi, dans etmeyi ve bir miktar da okumayı öğreten kadın eğitimcileri olurdu. Erken modern döneme ait bir İngiliz örneğinde, Sir Edmund Molyneux, iki kızını “fazilet ve iyi davranış biçimleri öğrenerek yetişmeleri, iyi bir hanımefendi ve ev kadını tavrı takınmayı, iyi yemek yapmayı ve evlerini idare etmeyi öğrenmeleri için” kuzenlerinden birine yollamıştır.⁵¹ Soyluların kız ve erkek çocukları, geçmişteki gayri resmi eğitim yöntemlerinden biri olan bu “yetişkin tavrı takınma ve onları taklit etme” yönteminin belki de en iyi örnekleriydi.⁵²

Kuzey ve Batı Avrupa’da ise daha alt sosyal sınıflara mensup birçok genç çıraklık veya genellikle başka bir evde hizmetçilik yaparak kazandığı deneyimden bir şeyler öğrenmeyi umuyordu.⁵³ Evin reisinin onlara aileden biri gibi davranması beklenirdi. Benedicti’nin 1584’te basılan *Somme des Péchez* adlı kitabı patronların hizmetçilerinin ahlakından sorumlu olması gerektiğinde ısrar ediyordu. Erken modern dönemde ev hayatı ile ilgili kılavuzların yazarları, becerikli ustaların çıraklara mesleğin incelikleri kadar, ahlaki ve dini konularda da yol göstermesi gerektiğini söylemiştir. Bu yazarlar, hizmetçi ve çırakların patronlarıyla ilişkilerinin sözleş-

meyle bağlanmış olduğunu, kan bağı ile bağlanmış baba ve çocukların ilişkisinden farklı olduğunu da görmüşlerdir. Tarihçiler, hizmetçilerin çıraklardan farklı olarak herhangi bir işverenin yanında uzun süre çalışmadığını da belirtmişlerdir. Hizmetçilerin sözleşmelerinin çoğu bir senelikti ve İngiltere örneğine bakacak olursak bunların yarısıyla üçte biri arasındaki bir kısmı yenilenmiyordu.

Bu sebeple, birçok örneğin beklenenden farklı olduğunu görmek pek de şaşırtıcı olmuyordu. Daha dindar işverenlerin hizmetçilerin ruhlarının huzur bulmasıyla da ilgilendiğine hiç şüphe yoktu, fakat diğerleri hizmetçileri kutsal günlerde de çalıştırarak sadece kendi maddi çıkarlarını gözetiyordu. 1770'lerde doğan Fransız Jean-Roch Coignet genç bir çiftlik çalışanı olarak iş bulduğunda çiftlik evine sadece Aziz Martin günlerinde yılda bir kez girmiş ve bir sığır kulübesinde pislik içinde üç yıl yaşamıştı.⁵⁴ İngiltere'deki küçük çiftçiler genellikle çalışanlarıyla birlikte yemek yer ve onları evlerinde barındırırlandı, fakat daha büyük çiftçiler sevimsiz ayrımlar yapar, çalışanlardan uzak durur ve onlar için özel evler inşa ederlerdi. Gençler kötü davranan patronlarına işi bırakarak karşılık verir, çevrede az ücretle çalışıp yeteneklerini geliştirirlerdi. 1783'te Quantion'da (Buckinghamshire) doğan Joseph Mayett'i alalım: Yedi yıllık hizmet yaşamı boyunca en az on bir kere yer değiştirmiştir. Patronları, onu okumaya teşvik eden bilge bir çift, riyakâr bir Baptist kadın ve hizmetçilerine bastonla saldıran acımasız, alkolik biri gibi çeşitli uç örnekler arasında değişmişti. Ama Mayett hiçbir şekilde çaresiz değildi, ona durmaksızın küfreden patronunun yanından üç gün sonra ayrılmıştı.⁵⁵ Çıraklar yaptıkları uzun süreli anlaşmaların ve lonca yöneticilerinin de desteğiyle efendi ve hanımlarıyla daha yakından ilişkiler kurma şansına sahipti. Yine de, bazı ustalar diğerlerine göre daha iyi bir kişiliğe sahipti ve kırsal bölgeden gelen ebeveynlerin usta seçme konusunda çok az bir şansı bulunuyordu. Çıraklar bazen sert ve küfürbaz ustalarından kaçarlar veya mesleklerini doğru dürüst öğrenemediklerinden şikâyet ederlerdi. İspanya'da erken modern dönemde genç Alanso de Contreras evin hanımına su taşımayı reddederek, gümüşçü çıraklığından kaçmıştı: "Ona hizmetçi olmadığımı, bir meslek öğrenmeye geldiğimi söylemiştim."⁵⁶

Ortaçağ'da ve erken modern dönemde çocuklar, yaşamları boyunca kullanacakları beceri, bilgi ve değerleri edinmek için daha birçok fırsata sahiptilerdi. Daha önce de belirtildiği gibi, eğitimleri temel dini ve ahlaki työnlendirmelerle aile de başlıyor ve örneğin şifalı ot reçeteleri hazırlamayı, ata binmeyi, avlanmayı ve hava durumunu tahmin etmeyi öğreniyorlardı.⁵⁷ Bu durum çok çeşitli şekillerde gelişmekteydi. Bazı çocuklara okuma ve yazma aileleri tarafından öğretilirdi. İsveç'te erken modern dönemde göze çarpan bir örneğe göre, 1686'da Protestan Reformundan esinlenerek çıkartılan bir Kilise Kanunu, çocukların ve hizmetçilerin "okumayı öğrenmelerini ve Tanrının Kutsal Kelimelerde ne bildirdiğini ve emrettiğini kendi gözleriyle görmelerini" şart koşuyordu. Okumayı öğretmek ebeveynlerin, okuma ve ilmihal konusunda düzenli sınavlar yapmak Lutherci papazların göreviydi. Skanör mahallesindeki örnek, 1702'de nüfusun % 58'inin, 1740'ta % 92'sinin okuma bildiğini ortaya çıkarmaktadır.⁵⁸ Batı'daki bütün kiliseler vaazlar ve ilmihal sınıfları yoluyla gençleri Hristiyan inancı konusunda yönlendirme görevini üzerine almaktaydı. Ortaçağ ve Rönesans Avrupası'nın en zengin aileleri, çocuklarına evde eğitim verebilmek için özel bir öğretmen tutuyorlardı. Dindar Louis'nin oğlu Charles, 829 ve 838 yılları arasında bilge Walahfrid Strabo; Nogent'li Guibert ise 11. yüzyılın sonunda kim olduğu bilinmeyen müdürü tarafından eğitilmişlerdi. Guibert'in öğretmeni sebebiyle yaşadığı sorunlar ve atlattığı kazanılması güç sınavlar tam olarak dile getirilmişti. Guibert, öğretmeninin gramer ve kompozisyon konusunda çok az yetkin olduğu düşünüldüğünde, yediği haksız dayakların eğitim aldığı altı yıla değdiğinden şüphe etmiştir. Birkaç yüzyıl sonra filozof John Locke 1693'te yazdığı *Some Thoughts Concerning Education* adlı eserinde okulda eğitim yerine özel öğretmen tutulması konusunda çok gecikmiş bir öneride bulunur. Ona göre özel öğretmen çocukların masumiyetini ve alçak gönüllüğünü korumalıdır. Ayrıca okul müdürünün 3-4 sınıf dolusu öğrencisinden farklı olarak, özel öğretmenler sadece üç ya da dört çocuğu eğitmelidirler. "Eminim ki, evde özel bir öğretmenin gözetiminde yetişen biri, bu sayede kendi oğluna daha nazik davranmayı; daha erkekçe düşünceleri, daha ustalıkla pazarlık yapmayı, neyin yapmaya değer ve uygun olduğunu öğretebilir." İspanyol örneğin de kesinleştirdiği gibi, iyi

olanları kadar yetersiz ve ahlaksız özel öğretmenlerin de çok sayıda olduğunu söylemeye gerek yoktur.⁵⁹ Diğer gençler bir meslekle ilgili teknik bilgiyi ebeveynlerinden veya arazi sahibi ailelerde olduğu gibi mülk yönetimi uygulamalarından öğrenmekteydi. Linda Pollock bu gruptaki İngiliz yüksek sınıfına mensup kız çocukların da erkek çocuklar gibi, babaları mülkleriyle ilgili günlük işlemleri takip ederken, ona eşlik ederek işlerin yolunu yordamını öğrendiklerini söyler.⁶⁰ Çocuklar aynı zamanda aileleriyle birlikte, festivallerde ve kış gecelerinde *veillée* veya *Spinnstube*'da (yün eğirme çarklarında) köylerin popüler kültürünü de tanınırlardı. Yani bölgelerinin şarkılarını, danslarını, şiirlerini ve efsanelerini öğrenirlerdi. Martin Nadaud (1815-98) çocukken Fransa'nın Creuse bölgesinde hayaletler, kurt adamlar ve Mavi Sakal ile ilgili hikâyeler anlatan yaşlı köylü kadınları dinledikten sonra, *veillées*'den eve korku içinde geldiğini hatırlamaktadır.⁶¹

Özet olarak, çok az okul gören veya hiç görmeyen çiftçi ve işçiler bile görgüsüz, ahlaksız ve hatta okuma yazma bilmeyen kişiler değillerdi. Ailede ve yerel topluluk içerisinde "çıraklık" yoluyla eğitim sisteminin Ariès'in belirttiği yetişkinlerle kaynaşma özgürlüğünden başka yararları da bulunmaktaydı. Tarihçiler, bunun yalnızlığa pek izin vermediğinden, daha stressiz biçimde bireysel yeteneklerin uygulanmasını sağladığını gözlemlemiştir. Bunun bir meslekte ya da hayatın belirli bir döneminde yararlı olacağı oldukça açıktır, kız olsun, erkek olsun, her ailede en büyük çocuktan küçük kardeşlere kadar, ne iş yaparlarsa yapsınlar, hepsine uyarlanabilirdi,⁶² yine de 16. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş etkisini yitirmeye başladı. En önemli dezavantajlardan biri ise her neslin belirli bir meslek ve bölgedeki kendi deneyimlerini bir sonraki kuşağa aktararak yerleştirdiği muhafazakârlıktı. Pek değişmeyen bir tarım toplumu için bunun uygun olduğu şüphesizdir, fakat yerinde duramayan bir ticaret ve şehir toplumu için durum farklıdır.

OKULLARIN GELİŞİMİ

Okulların çocukların yaşamında gittikçe daha geniş bir yer tutması oldukça uzun bir süreçtir. Burada yapılmak istenen, kısa bir eğitim tarihi vermek yerine amaçlarımıza uygun bazı önemli noktaları belirtmektir.

Başlangıç olarak, “ilk” okulların birçoğu şimdikinden farklı olarak yetişkinlerle daha yakından bağlantılıydı. Gençlerin onların arasında kazandığı deneyim, resmi olmayan bir “çıraklıktan” farklı değildi. St. Benedict Kanunu üzerine yapılan bir 9. yüzyıl yorumu, manastırlarda yeminsiz yaşayan çocukların zamanlarını sınıfta resmi eğitim ve koroda uygulama arasında böldüğünü göstermektedir. Böylece onları gramer ve matematiği de içeren konularda eğitecek *magistri*’leri oluyordu. Aynı zamanda topluluğun düzenli etkinliklerine katılarak, keşişlerle birlikte ilahiler söyleyerek ve günlük *lectio* [ders] seansları süresince bir grupta okuma yaparak da bir şeyler öğreniyorlardı.⁶³ Erken ortaçağda piskoposlar tarafından yönetilen okullarla mahalle okulları, organizasyon yönünden pek gelişmemişti. Piskopos yönetimindeki okullarda semt papazı veya piskoposlukta memur olmaya hazırlanan her yaştan gençlerin ihtiyaçlarını sadece bir yönetici göz önüne almak zorundaydı. Mahalle okulları ise resmiyetten çok daha uzaktı. Semt papazları ve dini görevliler bu şekilde birkaç erkek çocuğa temel bilgiler ve dini eğitim veriyordu.⁶⁴ 12. yüzyıldan itibaren Avrupa’da okullar çeşitlenerek her açıdan tamamlanmış kurumlara dönüşmeye başladılar. Buna rağmen, ortaçağın sonlarında ve erken modern dönemde ortaya çıkan bazı küçük okullarda, okuryazarlık yeteneğinden çok, el becerisini geliştiren eğitime önem verilmeye başlandı. 1850’lerin sonunda, Fransa’nın Vosges bölgesindeki bir okul müfettişi, ebeveynlerin çocuklarını öğrencilerine okuma ve yazmayı öğrenmek yerine dantel yaptırarak zaman geçirten bir okula gönderdiğini görünce çok hiddetlenmişti.⁶⁵

Okul eğitimi uzun bir zaman toplumdaki işlevlerini yerine getirebilmek için okuma yazma bilmesi gereken azınlık içinde. (Bu grubun üyeleri elbette okuma ve yazmayı evde de öğrenebilirdi.) 15. yüzyılın sonunda İngiltere’de nerdeyse hiçbir kadın okuma yazma bilmezken, erkeklerin muhtemelen % 10’u ismini yazabiliyordu. Ortaçağda daha sonraki dönemlerde kitaptan öğrenme, bilginin rahiplere, yöneticilere ve tüccarlara has bir biçimi olarak kaldı. Aristokratlar okuma ve yazmayı öğrenmiyebilirlerdi: ihtiyaçları olduğunda evin okuma yazma bilen bir üyesini yardıma çağırırlardı. Bu yüzden okula devam etmeyen çocukların haksızlığa uğradıklarını düşünmeleri pek olası değildi. Yüzyıllar boyunca çiftçiler, güneşin

okuyabilenlerin de okuyamayanların da üstüne aynı şekilde doğduğunu düşünerek, kendilerini avuttular. Daha yakın bir geçmişte, okuma yazma öğrenmek için başka sebepler de ortaya çıkınca, iş ve okuryazarlık arasındaki bağlantı önemli olmaya başladı. 1754-84 arasında, 23 İngiliz köyünden alınan bir örneklem, farklı mesleki gruplar arasında evlilik kaydında adlarını yazıp imzalamada önemli farklar olduğunu göstermiştir. En uç örneklerden biri olarak, inşaat ve maden işinde çalışanların neredeyse % 50'si okuma yazma bilmezken, esnafın sadece % 5'inin okuma yazma bilmediği gösterilebilir. R. S. Schofield'e göre bunun "sağduyulu bir yorumu" inşaatçı ve madenciler işlerini kaslarını çalıştırarak yaparken, esnafın ticaret yapması ve halkla ilişki kurmasıdır."⁶⁶

Meslek ve zenginliğin birbiriyle yakından alakalı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, sosyal eşitsizliklerin eğitim tarihi boyunca devam ettiği görülmektedir. Basitçe açıklamak gerekirse, zenginler "okuryazarlığı ister ve satın alır"; okuryazarlık da onları daha da zengin eder.⁶⁷ 20. yüzyıldan önce, çocuklara önce okuma, sonra yazma öğretilirdi. Öğrencilerden alınan ücretlerin oranı yavaş yavaş yükselmekteydi; erken modern dönemde Castile'de ilkokullar bir çocuğa okuma öğretmek için ayda iki, okuma ve yazma öğretmek için ayda dört ve bütün dersler içinde ayda altı *reales* alırdı. Richard Kagan, Castile'deki birçok işçi ailenin bütün programı karşılamasının, olanaklarının çok ötesinde olduğunu hesaplamıştır.⁶⁸ Kolonileşme döneminde New England'daki gibi, ilköğretimin erken geliştiği yerlerde, sosyal statü ve temel eğitim arasındaki bağ ortadan daha çabuk kalkmıştır. 1660'ta çiftçilerin ancak % 60'dan fazlası isimlerini imzalayabilirken, bu farklılıklar 18. yüzyılın sonunda okuryazarlığın erkekler arasında neredeyse tamamen yaygınlaşmasıyla ortadan kalktı. Buna karşın, Avrupa'nın çoğu yerinde bu farklılık daha uzun bir süre devam etti. Fransa'nın Loir-et-Cher bölgesinde askere alınan kişiler arasında 1840'larda yapılan bir araştırma, bütün meslek sahibi erkeklerin, arazi sahiplerinin ve beyazyakalıların okuma yazma bildiğini, ücretli çalışanların ise % 81'inin bilmediğini ortaya çıkarmıştır.⁶⁹ Gramer okullarındaki daha ileri müfredat çoğunluk için ulaşılmazdı. Colchester Ücretsiz Gramer Okulu'na 1630'lar ve 1640'lar boyunca yapılmış kabul kayıtları, erkek ço-

cukların çoğunun aristokrat, meslek sahibi veya tüccar ailelerden geldiğini ve hiçbirinin çiftçi veya işçi ailelerinden olmadığını açığa çıkarmıştır. İngiliz “köylü sınıfı” içinde gerçekten bir okula devam etme şansı olanlar sadece küçük toprak sahiplerinin erkek çocuklarıydı. Ama bu toplum kesimi de 1670’lerde tamamen ortadan kayboldu.⁷⁰

Zenginlik ve statü dışında, okula gitmeyi etkileyen diğer etmenler cinsiyet, ırk ve bölgeydi. Erken modern dönemde kız çocuklar eğitimde yeteri kadar başarı gösteremiyordu. Okuma-yazma seferberliklerine evde eğitim veren ebeveynlerin de katıldığı yerlerde, örneğin 17. ve 18. yüzyılda İsveç’te, iki cinsiyet arasındaki okuryazarlık oranı daha erken bir yaşta eşitlenmişti.⁷¹ Başka yerlerde, kız çocuklar gramer okullarından ve üniversitelerden dışlanmış, hatta temel eğitim için zaman ayırmaktan bile mahrum bırakılmışlardı. Örneğin 1587’de Venedik’te 4.595 erkek çocuk okula devam ederken, okula devam eden kız çocuk sayısı sadece 30 idi.⁷² Birçok erkeğin zeki olduğu varsayıldı ve kız çocukların gelecekteki ev içi rollerine hazırlanmak için zekâyâ pek gerek olmadığı düşünülürdü. *Emile*’de (1762), Jean-Jacques Rousseau kitaba adını veren erkek kahramanın eğitimine oldukça önem vermiş, fakat *Emile*’in gelecekteki eşi Sophie’ye iğne işi, biraz çizim ve bir evi nasıl çekip çevireceğini bilme gibi konular dışında çok az şey sunmuştur.⁷³ Kadın ve erkeklerin okuryazarlık oranları arasındaki uçurum, kolonileşme dönemi New England’ında da devam etmiştir. 1787-95 arasında, bu kolonilerdeki erkeklerin neredeyse tümü isimlerini yazıp imza atabilirken, kadınların sadece yarısı bunu yapıyordu. Avrupa’nın çevre bölgelerinde durum daha da kötüydü. Sayım sonuçlarının ortaya çıkardıklarına göre, 1860’ta İspanya’daki kadınların % 86’sı ve erkeklerin de % 65’i, şaşırtıcı bir şekilde, okuma ve yazmayı bilmiyordu. 1897’de, Rus İmparatorluğu’nda bu konudaki güvenilir rakamlar kadınlar için % 87 ve erkekler için % 71 idi. Irkçı etkiler yüzünden, Güney Amerika’daki çiftlik sahipleri kölelerinin eğitimi konusunda olumsuz bir düşünceye sahipti. Hatta, 1820’den sonra, kölelerin eğitim alması kısa bir süre için yasadışı bile olmuştu. Yüzyılın sonlarına doğru, Güney’de Beyaz çocukların % 78’i ile karşılaştırıldığında, 10 ila 14 yaş arasındaki siyah çocukların sadece yarısı okula gidiyordu. Ayrıca okullar çeşitli ülkelerin farklı

bölgelerine düzensiz bir şekilde yayılmıştı. Ülkelerin ekonomik olarak daha gelişmiş yerleri, örneğin New England kolonileri veya meşhur Saint-Malo'dan Cenevre'ye kadar uzanan hattın kuzeyinde Fransa hudutlarında-ki bölge bu konuda öndeydi.⁷⁴

Okullara yönelik eğilim çeşitli gelgitler yaşadı. Reformlar ve Fransız Devrimi gibi kaotik olayların bu konudaki etkisi ilgi çekiciydi. Fransız Devrimi örneğinde, 19. yüzyıl boyunca Cumhuriyetçiler insanların eğitim yoluyla özgürleşmesinin 1789'da başladığını savunmuşlardı. Katolik tarihçiler, Kilisenin eski rejim insanları için, devrimcilerin anlamsızca yok ettiği binlerce ilkokulu kurduğunu söyleyerek karşılık verdiler.⁷⁵ Artık bu bakış açısını körükleyen ideolojik kavgaların üzeri bir toz bulutuyla kaplandı, birçok tarihçi daha evrimsel düşünmeyi tercih etti. Tarihçiler Protestan ve Katolik reformların kiliseleri genç insanların aklını çelmek için çekişmeye ittiğini kabul ettiler. İngiltere ve Amerika'daki Püritenler, pek de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, çocukları din kitapları aracılığıyla ahlaksızlıktan uzak tutmaya çalışıyordu. *The Office of Christian Parents* (Hristiyan Ebeveynler Bürosu, 1616) adlı kitapta çocukların "aylak... aşağılık ve sefil, yalancı, kötü, kepaze, ahmak ve hiçbir işe yaramayan insanlar" olma riskiyle karşı karşıya oldukları ileri sürüldü.⁷⁶ Ancak, dinden başka etmenler de vardı: Rönesans düşünürlerinin hümanist fikirleri, ticari ve endüstriyel faaliyetlerin gelişimi ve gittikçe artan fakir nüfusu denetleme kaygısı gibi. Erken modern dönem, diyelim ki 15. yüzyıl sonu ile 18. yüzyılın sonu arasındaki zaman, nüfusun eğitiminde uzun bir geçiş dönemidir. Küçük bir azınlığının formel eğitimiyle başlamış ve birkaç gelişmiş bölgede genel bir okuryazarlık oranına ulaşılmasının ilk ipuçlarıyla birlikte sona ermiştir. 1760'da New England'daki erkeklerin % 85'i vasiyetlerini, 1780'de ise Amsterdam'da damatların % 85'i evlilik kayıtlarını imzalayabilmiştir. Bununla birlikte, 16. yüzyılda yükselen eğitim anlayışından sonra, 17. yüzyılda yaygın eğitime yönelik hevesin azaldığı görülmüştür.⁷⁷ Dönemin sonunda, Sanayi Devrimi'nin başlangıcıyla Batı Avrupa'nın birçok bölgesinde işçi sınıfının eğitimi baltalanmıştır.⁷⁸

Erken modern dönemdeki eğitim düşünürlerinin çoğu, okulların mevcut sosyal hiyerarşiyi yok etmek yerine güçlendirmesi gerektiği görü-

şöyle tamamen rahatlamıştı. Katı düşüncelere sahip Bernard Mandeville, 18. yüzyıldaki hayır kurumlarının okullarına, zavallı fikirleri yaydıkları için saldırmaya hazırды: Mandaville tamamen cahil bir işgücünü tercih etmekteydi. Manş'ın diğer tarafındaki Ren'de La Chalotais, çocuklara rende ve ege kullanmayı öğretip daha iyi birer iş bulmalarını sağlamak yerine okuma yazma öğrettikleri için Hıristiyan Biraderleri eleştirmişti. 18. yüzyıl Fransası'ndaki birçok Aydınlanma yanlısı bile eğitim konusunda "kamuyu aydınlatmamayı" tercih etmişlerdi. Bütün insanların eşit olduğunu savunmalarına rağmen, kendileriyle aynı sınıftan olan erkeklere klasik ve bilimsel bir eğitimi uygun görmüş, fakir işçiler için ya sınırlı eğitimden yana olmuş, ya da hiçbir eğitim öngörmemişlerdi. Destutt de Tracy bütün uygar toplumların işçi sınıfı ve eğitimli sınıf olmak üzere ikiye ayrıldığını ileri sürerken 1800'lerdeki genel düşünce tarzını dile getiriyordu. Bunlardan birincisinde, erkenden çalışmaya ihtiyaç duyulduğundan okullarda çok uzun süre "zaman kaybetmeye" hemen hemen hiç imkân yoktu.⁷⁹ 18. yüzyılda ulusal eğitim sistemi konusundaki düzenlemeler bu tarz sınıf ayrımlarını tam olarak ortaya çıkarmıştı. Okulları, sıradan insanların ve ileri gelenlerin çocukları için olmak üzere ikiye ayırdılar. Aydınlanmacı fikirleri ilk kurumsallaştıran ülkelerden biri olan Polonya ilkokul ve kilise okulları sistemi geliştirdi. 1783'te çıkartılan bir yasa, kilise okullarının amacının "insanları din konusunda aydınlatmak, onları sosyal konumlarının gerektirdiği görevler ve bu konuma uygun iş ve zanaatlar konusunda bilgilendirmek" olduğunu açıklar.⁸⁰

Bu eğilime gelen radikal hümanist yanıt, okulların özgürleştirici bir güç olarak görülmesini talep ediyordu. Fransız Devrimi boyunca Marki de Condorcet ilköğretim hakkında ulusal bir eğitim sisteminin gerektiğini savunan bir rapor hazırlamıştı. Bu sistemin amaçları arasında "bütün insanların doğanın onlara bahşettiği yeteneklerini en üst düzeye kadar geliştirmelerine imkan sağlamak, bunu yaparken bütün vatandaşlar arasında hakiki bir eşitlik kurmak ve böylece kanunla uygulanan politik eşitliği hayata geçirmek" vardı.⁸¹ 19. yüzyıl hükümetleri kendilerini mevcut politik ve sosyal düzene yönelik bu muhtemel tehlikeden kaçınmak zorunda hissettiler. Bu sebeple eğitime "çoban" yaklaşımı da denilen bir yaklaşım sergilediler:

Kitleler disipline edilmeli, uygarlaştırılmalı ve kendi toplumsal rolleri için eğitilmelidir.⁸² Bu sonuca ulaşabilmek için temel eğitimi okuma, yazma, kodlama (matematik) derslerinin ahlaki ve dini yönlendirmelerle birleştirildiği bir programla sınırlandırdılar. Prusya’da Baron Karl vom Stein’le özdeşleşen ilk eksiksiz reform isteğinden sonra, 1820’lerde Ludolf von Beckedorff gibi tutucuların geri dönmesiyle, okulların “yapay bir eşitlik” sağlaması yerine, düzeni veya mülkiyeti geliştirmesi gerektiği düşüncesi yeniden hâkim oldu. Fransızların 1833’te çıkardığı Guizot kanunu daha liberal bir yapıdaydı, yine de tarihçi Maurice Gontard kanuna dar bir açıdan bakıldığına dikkat çekmiştir. Bu kanun, devrimin büyük ilkelerinin reddine yönelik kasıtlı bir çabadır. Kanunun açık amacı “okulları popüler ahlak anlayışı, politik denge, sosyal muhafazakârlık ve ekonomik ilerlemenin aracı haline getirmektir.” Amerika’da yaygın eğitime yönelik bir “aristokratik” düşmanlığın olmaması, okul taraftarlarının bireysel değil kolektif amaçları, özellikle de sosyal denge potansiyelini vurgulamasını engellememiştir.⁸³ Eğitim ücretsiz, zorunlu ve sözde “eşitlikçi” hale geldiğinde bile, ilk ve orta okullar yaş kadar sınıf açısından da tabakalaşma eğilimi göstermişlerdir. Eğitimcilerin erkek ve kız çocukların (Amerika’da da beyazların ve siyahların) farklı müfredata ihtiyaç duyduğunu düşünmüş olması hiç de önemsiz değildir. 1910’da İngiliz bir eğitim uzmanı, ev içindeki rollerine hazırlamak ve tabii ki yüksek bebek ölüm oranıyla mücadele etmeye katkıda bulunmak için kız çocuklara yemek, temizlik ve giyim sanatları gibi konularda dersler verilmesini önermiştir. Benzer bir şekilde, Amerikalı siyahlar elle yapılan işlere yönlendirmek için onlara temel endüstriyel ve ev içi eğitim verilmesi önerilmiştir.⁸⁴

OKUL EĞİTİMİNE GENEL YAKLAŞIMLAR

Okul yasalarının çoğu “alttan fazla baskı” olmadan yapılmıştır. Politikacılar, kamu görevlileri ve reformcular, kitleler için en iyisinin ne olduğunu bildiklerini varsayarak işleri hızlandırmışlar, bir “eğitim diktatörlüğünü” yürürlüğe koymuşlardır.⁸⁵ Bu, çiftçi ve işçi sınıfı ailelerinin eğitimle ilgilenmedikleri anlamına gelmiyordu. Onların zaman zaman resmi gündemden farklı olabilen, daha çok kendilerine özgü bir gündemleri var-

dı.⁸⁶ Avrupa'daki egemen sınıflara mensup yorumcular, 19. yüzyılda yeni işçi sınıfının çocuklarını uygun şekilde yetiştiremeyeceğinden bahsederken, genellikle ebeveynlerin eğitime yönelik "düşmanlığına" veya "umursamazlığına" gönderme yapıyorlardı. Kastedilen, okulların ve öğretmenlerin bu görevlerin bazılarını üstlenmeleri gerektiği idi. 1846'da aynı zamanda Lancashire'da okul müfettişliği yapan bir rahip, bazı işçilerin "utanmaz, pis alışkanlıklara sahip, iffetsiz, din konusunda bilgisiz ve dikkatsiz, kilisede ibadeti önemsemeyen, kaba, pervasız ve neredeyse hayvan gibi olduklarını" ve çocukları böyle ebeveynlerden ayırmanın yararlı etkilerini yazmıştı.⁸⁷ Ne var ki, bu tarz eleştiriler popüler kültürün gülünç bir karikatürü olmanın ötesinde, çocukların kazandığı paradan vazgeçmenin ciddi bir fedakârlık gerektirdiğini ve bu sebeple yoksul ailelerin eğitimin bedel ve yararlarına mesafeli yaklaştığını göz ardı etmektedir.

Bir yandan, daha önce gözlemlediğimiz gibi, okuryazarlık veya kitaptan öğrenme birçok meslek grubu için yararsız bir lükstü. Diğer yandan ebeveynler, oğulları ve daha az oranda da kızlarının eğitimi için kendi koşullarına göre para harcamaya istekliydiler. İstedikleri, duruma göre, çocuklarının okuryazarlığa ihtiyaç duyulan herhangi bir zanaat veya meslekte çalışması, dini bir eğitim alması, politik özgürleşme veya sosyal hareketlilik umutlarını gerçekleştirmesiydi. Çocuklarla ilgilenen uygun bir yer arayışı da devam etmekteydi. Lucy Larcom, New England'da yaşadığı kırsal bölgelerde, büyük ailelerin, "Hannah Teyze" ve onun küçük kızlar için kurduğu okulda çocukları yaramazlıktan uzak tutacak "geçici bir koruyuculuktan" fazlasını beklemediğini belirtmektedir.⁸⁸ Tarihçi T. W. Laquer ebeveynlerin ve çocukların yeni baskıcı kurumların edilgen kurbanları olmadığını söylerken kesinlikle haklıdır. Bu kurumlar okula kaydolan öğrenci sayısının artmasına yardımcı oldu, öyle ki, Batı'nın daha gelişmiş bölgelerinde temel eğitim zorunlu hale getirilmeden önce de öğrenciler azda olsa bir eğitim görüyorlardı. Fakat ebeveynlerin genelde istedikleri, çocukların, değerleri kendilerine yakın öğretmenlerle, okuma yazma öğrenmek için, okul sıralarında mümkünse arada bir kısa sürelerle vakit geçirmeleriydi. Belirli bir ücret ödeyerek, sınıfta olup bitenler konusunda, öğretmenin sarhoş veya sert öğretmenleri reddetme konusunda söz sahibi

olabilirlerdi. Tercih ettikleri küçük, özel okullar ve eğitimsiz öğretmenlerden geriye, 19. yüzyılda görevlilerin bu okulları ortadan kaldırmak amacıyla açtığı kampanyalar dışında, arşivlerde çok az iz kalmıştır. Yardım dernekleri, kiliseler, belediyeler ve devlet tarafından finanse edilen okulların onlara önereceği çok şey vardı. Yine de çocuklar hakkında en iyi kararı verenin ebeveynleri olduğu düşüncesinin bu alanda hükümsüz kaldığını vurgulamak yerinde olacaktır.⁸⁹

19. yüzyılda yazılan işçi sınıfı otobiyografileri genellikle okulların çocuklar üstünde pek etkisi olmadığını gösterir. Birçoğu sınıfta geçen zamanı anlatmaya değer bulmaz ya da yorucu yaşamları içinde zevkli bir dinlenme arası olarak görür. Zorunlu eğitim, sadece çiftlik, atölye ve sokaktaki işler arasına sıkıştırılan dersler anlamına gelmekteydi. 1805'te Avignon yakınlarında bir marangoz ve bir terzinin çocuğu olarak doğan ve küçük yaştan itibaren çalışmak zorunda kalan Agricola Perdiguier okula sadece 2-3 yıl devam ederek, "çok iyi olmasa da" okuma, yazma ve matematiği öğrendiğini hatırlıyordu. 1880 dolaylarında Bohemya'daki köyünde saatler boyu cam parlatan Aurelia Roth, sık sık derslerini kaçırmıyordu. "Öğrenmek için fazla zamanım yoktu. Oyun oynamak için de zamanım oldukça azdı, fakat en çok okula gidememek beni üzüyordu" diye yazmıştı. Aynı dönemde Fritz Pauk dersleri tarladaki ağır işlerden kurtulmanın yolu olarak görüyor, fakat küçük köy okulunda ilmi halden ve "İncil'den sayısız bölümden" fazla öğrenecek bir şey olmadığını da ekliyordu.⁹⁰ Elbette "mütevazı" evlerde yetişip okulda başarılı olan edebiyat veya eğitimi meslek edinen zorlu bir yazarlar grubu da vardı.⁹¹ Bazıları ise öğretmenlerinin sert tavırlarını hatırlıyordu. Özellikle de haksız yere dayak yemeye kızıyorlardı. 1898'de Hamburg'da doğan Ludwig Turek'in anlattığı üzücü hikâyeyi ele alalım:

Bir gün cimnastik sınıfında bir ipe tırmanırken öğretmen beni elindeki uzun sopayla ulaşabildiği kadar dövdü. Bu beni gerçekten üzmüştü. Cimnastikte ne kadar iyi olduğumu biliyordu, ama bana huysuz, tembel ve baş edilmez olduğumu söyledi. Kaldığımız yerde yatak olmadığından, gece iyi uyuyamadım, çok üşümüşüm ve

ölesiye açtım. Dilenerek aldığım birkaç ekmek kabuğu beni tam güçlendirememişti. Bu sebeplerle ıslak bir fare kadar güçsüzdüm. Dayak beni gerçekten perişan etti.

Turek bu satırları bir devrimci olarak yazıyordu ve belki de politik militanlar eski yaşamlarının acımasızlığını vurgulamayı, hatta böyle anılar uydurmayı sosyalizme yönelişleri için uygun bir başlangıç olarak tercih ediyorlardı.⁹² Yine de, çocukların birçok okuldaki kaba adalete ve beyin yıkamaya düşmanca yaklaştığını duymak pek de şaşırtıcı değildi.

Yüzyıllar boyunca okul yöneticisi deyince akla, otoritesini bir kamçı veya değnek yardımıyla sağlayan ürkütücü bir kişi gelir. *The Hoosier Schoolmaster* (1871) adlı kitapta “Dövmek yoksa öğrenmek de yok” diyen bir baba, bunu çok açık ifade eder. Amerika’nın sınır bölgelerindeki okul müdürleri oldukça ilginçti, silah taşıyan ve düzeni sağlamak için zaman zaman odanın karşı duvarında asılı duran bir fareyi kafasından vuranlar bile vardı.⁹³ Tarihçiler, ortaçağa kadar dayanan dersleri ilginç kılma çabalarını ve ağır bedensel cezalandırmaya karşı düşünceleri göz önünde bulundurarak daha ayrıntılı bir açıklama oluşturmaya çalışmışlardır.⁹⁴ Öğretmenler için temel sorun sınıfın sıkıcılığıydı. Bir çocuğa okuma öğretmenin geleneksel yöntemi ona ilk önce alfabenin harflerini, sonra heceleri ve en son da kelimeleri tanımayı öğretmektir. Çocuklar, arkadaşları ödevleriyle uğraşırken ancak birkaç dakika öğretmenleriyle birlikte çalışmalarının üzerinden geçebilirlerdi. Sonuç genellikle karmaşaydı ve işi başından aşkın olan öğretmen, sınıfta kontrolü biraz olsun sağlayabilmek için kendisine emanet edilmiş huzursuz ve başa çıkılmaz öğrencilerine dayak atmak zorunda kalırdı.⁹⁵ 18. ve 19. yüzyıllar süresince ortaya çıkan gözlemcilik sistemi ve geniş bir müfredata dayanan, daha sınıf-temelli bir öğretim yöntemi gibi yenilikler hiç şüphesiz konuyu geliştirmişti. Buna rağmen, öğretmenler ezbere ve dayakla korkutmaya dayalı eğitimi sürdürdüler. 1880’lerde, Londra’daki bir okul müfettişi sınıfın hep bir ağızdan kelimeleri heceleyerek söylediği “hüzünlü ilahiden” bahsetmiştir.⁹⁶ Çocuklar zor durumlarla başa çıkmak için uyumaktan sınıfta oyun oynamaya, okuldan kaçmaya ve bazen de kavgaya etmeye kadar birçok stratejiye sahipti.

Le Grand Calendrier et Compost des Bergers, Troyes, d. 1657. Şubat ayında yapılan faaliyetlerin resimlendiği gravürde okul yöneticisi korkutucu bir imge olarak gösterilmiştir. Emile Socard'ın Etude sur les almanachs et les calendriers de Troyes, 1471-1881 adlı kitabından alınmıştır; Troyes: Dufour-Bouquot, 1882. Troyes Belediyesi Kütüphanesi.

Eğitime yönelik tavırlar iřđi sınıfı içerisinde bile çok çeşitliydi; fakat pek çok çocuğun kendisine çok az şey sunan bir okul sisteminden kaçtığını dşşn-
mek için çok da kötümser olmak gerekmez.

SONUÇ

Bu durumda, çocukların sağlık ve eğitim koşullarını geliştirme girişiminde bulunan reformcular için iki mutluluk kaynağı bulunmak-
tadır: 20. yüzyılın başında geçen insanlar için elle tutulabilir birçok fayda sağlamışlar, fakat bunu kendilerine karşı çıkanları şiddet yoluyla bastırarak yapmışlardır. Çocuklar, daha önceki nesillere göre fiziksel biçim açısından daha düzgün ve yazılı ulusal kültürden daha haberdar hale gelmişlerdir. Sınıflarına, cinsiyetlerine, ırklarına vb sebeplere dayanarak bazı gruplar diğerlerinden başarılı olmaya devam etmiş ve ebeveynler devlet birim-
lerinin daha fazla müdahalesi ile karşı karşıya kalmışlardır. Sonunda reformcuların yeni neslin “yeniden sosyalleşmesi” konusundaki güçlü is-
tekleri, kamu sağlığı ve eğitimi programları kaynakları gelecekte yeterli bir seviyeye ulaşmadığı için gerçekleşmemiştir. Sonuçta, ocuk refahına ken-
dini adanmış bir dizi kurum oluşmuştur. Hastaneler, okullar, kreşler, yetim-
haneler, ıslahevleri ve endüstri okulları bunlara dahildir. Bunların kurucu-
larının samimi hayırseverler olduğunu belirtmek gerekir, ama Michel Foucault’un deyimiyle “disiplin veren bir toplum” yaratma yolunda bir-
birinden farklı çabalar yoktu.⁹⁷ Neyse ki genelde çocuklar ve sıradan insana-
lar, sistemi kendi çıkarlarına uygun şekilde yönlendirmekte biraz da olsa başarı kazanmışlardı.

SONUÇ

Yirmi birinci yüzyılın soğukkanlı tavrıyla çocukluğun ve çocukların çağlar boyu gelişimine bakmaya çalışırsak ne görürüz? Birincisi, Batı'daki çocukluğun kültürel tarihinde çeşitli temalar tekrarlanmaktadır. Belirli dönemlerde çocukluğun masumiyetini ve zayıflığını "keşfetmek" şöyle dursun, insanlar ortaçağın başlarından 20. yüzyıla kadar bu ve bununla ilgili sorunları tartışmıştır. Ortaçağ ve erken modern dönem boyunca eğitilmiş kişiler bebeklerin günahkâr olduğu gibi aykırı bir görüşü yeğleme eğiliminde olmuş, ebeveynler de çocukları çalışmaya mümkün olduğunca çabuk hazırlamak istemişlerdi. Fakat eğitimciler, ahlakçılar ve diğerleri bu genel kabul gören düşüncelere meydan okumuş, bazıları çok başarılı olmuş, bazıları ise yenilgiye uğramıştı. Buradaki varsayım, tarihçilerin keşfedeceği bir "asıl çocuk" olmadığı, daha ziyade, kökünde çocukların biyolojik açıdan olgunlaşmamışlığı yatan sınırlı bir tema dağarcığını yorumcuların bir orasından bir burasından kullanmış olmalarıdır. Bu temaların bazıları 20. yüzyılın sonunda ortadan kalkarken, diğerleri tartışmaları alevlendirmeye devam etmiştir. Sosyologlar çocukların doğuştan masum mu olduğu, yoksa ahlaklarının bir "ön sosyolojik" aşamada mı bozulduğu konusunda tartışmayı yeğleyebilirler. Çoğu insan artık orta sınıfın "uzun" çocukluk kavramını kabul etmiştir. Başka bir deyişle, biz çocukların dünyasının yetişkinlerin dünyasından farklı olduğunu, gençlerin okullara, oyun bahçelerine, odalarına vb yerlere kapanıp kalmasını, hiç düşünmeden kabul ederiz. Tersine, kalıtım/çevre tartışması, sessizce de olsa, araştırmacıların ilgisini çekmekte ve erken yaşlardaki toplumsal cinsiyet ilişkileri tartışma yaratmaya devam etmektedir. Ebeveynlerin ve eğitimcilerin çoğu, erkek ve kız çocuklar arasındaki farklılıkları önemsizmiş gibi göstermek isterlerse de, eski toplumsal cinsiyet klişelerinin ortadan kalkması güçtür.

Geçmiş yüzyıllara baktığımızda ortaya çıkan ikinci ve bağlantılı nokta, 19. yüzyılın sonlarına kadar çoğu kişi için erken çocukluk döneminden yetişkinliğe tedrici geçişin devam etmesidir. Bu, Philippe Ariès'in nispeten geç bir döneme kadar çocukluğun farkında olunmadığı varsayımını

benimsemek anlamına gelmiyor. Bu tezin sınırlarının zorlanması bizi, Linda Hannas'ın "18. yüzyılın ortalarına kadar, İngiltere'de yedi yaştan üstünde çocuk yoktu" ¹ sözleri gibi saçmalıklara götürür. Bu sadece, işe başlamak, evden ayrılmak ve ayrı bir ev kurmak gibi yerleşmiş bir sıralamanın olmadığını ima eder. Bugün yaş gruplarına göre ayrılmış okul sistemi ve çocuk emeği kanunları tam olarak bu tip bir düzeni kabul ettirmektedir. Fakat 19. yüzyılda Philadelphia veya endüstri kenti Manchester (New Hampshire) gibi "modern" Amerikan şehirlerinde bile durum böyle değildi. Asıl kilit aşama, çocukların "yavaşça ve düzensiz şekilde" yetişkinlerin dünyasına katıldığı 7 ve 12 yaşlar arasıydı. ² Dolayısıyla çocukluk, yetişkinlikten 21. yüzyılın başında olduğundan daha az farklıydı.

Son olarak, 18. yüzyıldan itibaren çocukları etkileyen sosyal ve kültürel değişikliklerin artan bir ivme kazandığını görülebilir. Filozoflar, şairler, yazarlar, eğitimciler, doktorlar ve diğerleri çocuklar hakkında gittikçe daha fazla kitap yazdılar. Özel hayır kurumları ve devlet kademelerindeki reformcular çocukların refahı için çeşitli kurumlar açtılar. Aileler küçüldü ve daha çocuk merkezli hale geldi. Okullar da, çocukların çalışma yeri olarak çiftliklerin ve atölyelerin yerini aldı. Çocukların bu gelişmelerden ne kadar yararlandığı aydınlığa kavuşmamış bir noktadır. Birçok gösterge çocukların sağlığı, eğitimi ve belki ahlakları açısından önemli gelişmeler olduğuna işaret ediyor. Çocukların ahlaken gelişmemiş olduğuna olan inancın sona ermesi, çocukların iradelerini kırma isteğini azalttı, ebeveyn-çocuk ilişkilerindeki bir sorunu ortadan kaldırdı. Ailelerin mali durumunun düzelmesi, çocukların boş zamanları için birçok uğraş alanı olanağı sağladı. Bazı çocuklar, her zaman olduğu gibi sınıf, cinsiyet ve ırk ayrımlarına bağlı olarak bu değişikliklerden daha çok yararlandı; belki de para kazanmak için çalışılan zamanın azalışı ile okullar ve hevesli velilerin örgütlediği "programlı" yaşamda geçirilen zamanın artışı arasında bir denge kuruldu. Elbette bu konuda çocuklar asla edilgen kurban değillerdi: Seçebiliyor, yönlendirebiliyor, direnebiliyor ve en fazla da arkadaşlarıyla birlikte kaçabiliyorlardı. Son zamanlarda araştırmacıların genel kabul görmüş asimetrik yaş ilişkileri örüntüsüne meydan okumaları meyve verecek mi, göreceğiz. Belki de çocuğun gücünü asla hafife almamalıyız.

GİRİŞ

1. Emille Guillaumin, *The Life of a Simple Man*, çev. Margaret Crosland (Hanover, NH: University Press of New England, 1983), s. 3.
2. Bkz. aynı eser, s. 1-36, ve editör Eugen Weber'in önsözü, s. vii-xvi.
3. Örneğin, George Sturt, *A Small Boy in the Sixties* (Cambridge: Cambridge University Press, 1932); A. S. Jasper, *Hoxton Childhood*; "An Old Potter" [C. Shaw], *When I Was a Child* (Wakefield: SR Publishers, 1969 [1903]); Alice Foley, *Bolton Childhood*; J. D. Burn, *The Autobiography of a Beggar Boy* (Londra: Europa, 1978); Robert Roberts, *A Ragged Schooling*; Angéline Bardin, *Angéline, une fille des champs* (Paris: Editions André Bonne: 1956); Antoine Sylvére, *Toinou*; Richard Wright, *Black Boy*; Lucy Larcom, *New-England Girlhood*.
4. Larcom, *New-England Girlhood*, s. 17.
5. "Fritz Pauk, Cigar Maker", Alfred Kelly (yay. haz.), *The German Worker*, s. 399-427.
6. John Burnett (yay. haz.), *Destiny Obscure*, s. 23. İşçi sınıfı özyaşam öyküleri ve koleksiyonları üzerine çağdaş araştırmalar için bkz. John Burnett (yay. haz.), *Useful Toil: Autobiographies of Working People from the 1820s to the 1920s* (Londra: Allen Lane, 1974); David Vincent, *Bread, Knowledge and Freedom*; Thea Thompson, *Edwardian Childhoods*; Mary Jo Maynes, *Taking the Hard Road*. Ayrıca bkz. Roy Pascal, *Design and Truth in Autobiography* (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1960), s. 64.
7. St. Augustine, *Confessions*, kitap 1: John F. Benton, *Self and Society in Medieval France: The Memoirs of Abbot Guibert of Nogent* (Toronto: University of Toronto Press, 1970).
8. James A. Schultz, *The Knowledge of Childhood*, s. 13; Peter Coveney, *The Image of Childhood*, s. 29; Keith Thomas, "Children in Early Modern England", s. 48.
9. Schultz, *German Middle Ages*, s. 244-251.
10. J. A. Burrow, *The Ages of Man*, s. 5-8; Robert Pattison, *Child Figure*, s. 2.
11. Egle Becchi, "Le XIXe siècle", Egle Becchi ve Dominique Julia (yay. haz.), *Histoire de l'enfance*, s. 147-217 (s. 151-3).
12. Bu paragraf için Alan Prout ve Allison James'in çalışmalarından yararlanılmıştır, "A New Paradigm for the Sociology of Childhood? Provenance, Promise and Problems" James ve Prout (yay. haz.), *Constructing and Reconstructing Childhood*, s. 7-34.
13. Hans Peter Drietzl (yay. haz.), *Childhood and Socialization*, s. 5; Martin P. M. Richards (yay. haz.), *The Integration of a Child into a Social World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1974), editörün önsözü, s. 1-10.
14. Robert MacKay, "Conceptions of Children and Models of Socialization", Drietzl, *Socialization*, s. 27-43 (s. 27-8).
15. Prout ve James, "New Paradigm", ve Allison James, Chris Jenks ve Alan Prout, *Theorizing Childhood*, böl. 2.
16. Prout ve James, "New Paradigm", s. 7. Ayrıca bkz. Nicholas Tucker, *What is a Child?*, s. 13-15, 99; Richards, *Integration*; Frank S. Kessel ve Alexander W. Siegel (yay. haz.), *The Child and Other Cul-*

- tural Inventions (New York: Praeger, 1983); Martin Richards ve Paul Light (yay. haz.), *Children of Social Worlds: Development in a Social Context* (Cambridge: Polity, 1986).
17. Bkz. William Kessen, "The American Child", s. 815-20; Harry Hendrick, *Children, Childhood and English Society*, s. 12.
 18. Frank McCourt, *Angela's Ashes: A Memoir of Childhood* (London: Flamingo, 1997), s.1.
 19. Dreitzel, *Socialization*, s.14-15; MacKay, "Models", s. 31; Jens Qvortrup, "Childhood Matters: An Introduction", Jens Qvortrup, Marjatta Bardy, Giovanni Sgritta and Helmut Wintersberger (yay. haz.), *Childhood Matters: Social Theory, Practice and Politics* (Averbury: Aldershot, 1994), s. 1-23 (s. 3-5).
 20. Prout ve James, "New Paradigm", s. 22-9; Qvortrup, "Childhood Matters", s. 5-7; Diana Gittins, *Child in Question*, s. 44.
 21. Richard T. Vann, "The Youth of Centuries Childhood", s. 277.
 22. Çarpıcı örnekler için bkz. Ivy Pinchbeck ve Margaret Hewitt, *Children in English Society*; Robert H. Bremner (yay. haz.), *Children and Youth in America*.
 23. Philip Ariès, *Centuries of Childhood*, s. 124; Vann, "The Youth", s. 283-4; Kessen, "The American Child and Other Cultural Inventions", s. 815. Çocukluğun kültürel tarihi üzerine diğer önemli katkılar için bkz. Jerome Kroll, "The Concept of Childhood"; Luke Demaitre, "The Idea of Childhood and Child Care"; Shulamith Shahar, *Childhood*; C. John Sommerville, *Discovery of Childhood*; Hugh Cunningham, *The Children of the Poor*; Carolyn Steedman, *Childhood, Culture and Class*.
 24. Çocukluğun tarihi üzerine antolojiler ve incelemeler için bkz: C. John Sommerville, "Rise and Fall of Childhood"; Joseph M. Hawes ve N. Ray Hiner, *American Childhood*; Harvey J. Graff (yay. haz.) *Growing up in America*; Joseph M. Hawes ve Ray Hiner (yay. haz.) *Children in Historical and Comparative Perspective*; Hugh Cunningham, *Children and Childhood*; Becchi ve Julia, *Histoire de l'enfance*, cilt 2, "Du XVIIIe siècle à nos jours" (Paris, Editions du Seuil, 1996); Hugh Cunningham, "Histories of Childhood", *American Historical Review*, 103 (1998), s. 1195-1208; Paula S. Fass ve Mary Ann Mason (yay. haz.), *Childhood in America*.
 25. Bu noktada bazı önemli örnekler: Carol Dyhouse, *Girls Growing up*; Elliot West, *Growing up*; Karin Calvert, *Children in the House*; Barbara A. Hanawalt, *Medieval London*; Harvey J. Graff, *Conflicting Paths*; Anna Davin, *Growing up Poor*.
 26. David Nasaw, "Children and Commercial Culture: Moving Pictures in the Early Twentieth Century", Elliot West ve Paula Petrick (yay. haz.), *Small Worlds*, s. 14-25; Miriam Formanek-Brunell, *Made to Play House*, böl. 1. Benzer bir bakış açısı için bkz. Stephen Humphries, *Hooligans or Rebels*; Thomas, "Children in Early Modern England"; Catherine Panter-Brick ve Malcolm T. Smith, *Abandoned Children*.
 27. Yakın tarihli örnekler için bkz. George K. Behlmer, *Child Abuse*; Colin Heywood, *Childhood*; Lee Shai Weissbach, *Child Labor Reform*; Harry Hendrick, *Child Welfare*; Bernard Harris, *The Health of the Schoolchild: A History of the School Medical Service in England and Wales* (Buckingham: Open University Press, 1995); Edward Ross Dickinson, *The Politics of German Child Welfare*; LeRoy Ashby, *Endangered Children*.
 28. Roger Cox, *Shaping Childhood*, s. 6. Ayrıca bkz. J. Calvet, *L'Enfant dans la littérature française* (2 cilt, Paris: Lanore, 1930); Coveney, *The Image of Childhood*; Pattison, *Child Figure*; David Grylls, *Guardians and Angels*; James Holt McGavran Jr. (yay. haz.), *Romanticism and Children's Literature*

in *Nineteenth-Century England* (Atina: University of Georgia Press, 1991); Carolyn Steedman, *Strange Dislocations*.

29. Michael Anderson, *Approaches to the History of the Western Family, 1500-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), b6l. 3.
30. Ludmina Jordanova, "New Worlds for Children", s. 78-9.
31. Pascal, *Design and Truth*, s. 3 ve 11.
32. Regenia Gagnier, *Subjectivities: A History of Self-Representation in Britain, 1832-1920* (New York: Oxford University Press, 1991), s. 138-70 (s. 159).
33. Steedman, *Strange Dislocations*, s. 6'da Cunningham'ın *Children of the Poor* kitabına atıfta bulunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM DEĞİŞEN ÇOCUKLUK ANLAYIŞLARI

1. Pierre de Bérulle, *Opusculs de piété*, 69 (Lyons, 1666), Georges Synders tarafından alıntılanmıştır: *Pédagogie en France*, s. 194.
2. Jerome Kagan, *Nature of the Child*, s. 4-6.
3. Tucker, *What is a Child?*, s. 13, 98.
4. Bkz. Somerville, *Discovery of Childhood*, s. 3.
5. Örn. bkz. Ludmilla Jordanova, "Children in History", s. 5.
6. David Archard, *Children: Rights and Childhood* (Londra: Routledge, 1993), b6l. 2 (s. 17, 22-4).

1. ORTAÇAĞ'IN ÇOCUKLUK ANLAYIŞI

1. Philippe Ariès, *Centuries of Childhood*, s. 10, 125-30, 186 ve 395-6.
2. Bilhassa bkz. Jacques Le Goff, *Medieval Civilization, 400-1500*, çev. Julia Barrow (Oxford: Basil Blackwell, 1988 [1964]); F. R. H. Du Boulay, *An Age of Ambition: English Society in the Late Middle Ages* (Londra: Thomas Nelson, 1970); John Demos, *A Little Commonwealth*; Edward Shorter, *Modern Family*; S. Ryan Johansson, "Centuries of Childhood".
3. Jean-Louis Flandrin, "Enfance et société"; Adrian Wilson, "The Infancy", s. 150, 152.
4. Bkz. Vann, "The Youth of Centuries Childhood", s. 286-7; Judith Ennew, "Time for Children or Time for Adults?", Jens Qvortrup v.d., *Childhood Matters: Social Theory, Practice and Politics* (Aldershot: Avebury, 1994), s. 125-43 (s. 126).
5. Martin Hoyles, "History and Politics", *Changing Childhood*, s. 1-14.
6. Ariès, *Centuries of Childhood*, s. 31; Le Goff, *Medieval Civilization*, s. 288.
7. Adrian Wilson, "The Infancy", s. 146; Ariès'i onaylayan tavırla karşılaştırmak için bkz. Andrew Martindale, "The Child in the Picture". Bu bölüm aynı zamanda şu kitaplara dayanmaktadır: F. Garnier, "L'Iconographie de l'enfant au moyen âge"; Ilene H. Forsyth, "Children in Early Medieval Art", s. 36-7; Peter Fuller, "Uncovering Childhood", Hoyles'un *Changing Childhood* kitabından, s. 71-108; Anthony Burton, "Looking Forward from Ariès?", s. 210; Colin Morris, *The Discovery of the Individual, 1050-1200* (Londra: SPCK, 1972), s. 86-91.
8. Adrian Wilson, "The Infancy"; Timothy Ashplant ve Adrian Wilson, "Present-Centered History and the Problem of Historical Knowledge", *Historical Journal*, 31 (1988), s. 253-74; Doris Declais Berkvam, "Nature and Nurture", s. 165-80 (s. 165).

9. Bilhassa bkz. Urban T. Holmes, "Medieval Childhood"; Kroll, "Concept of Childhood"; Barbara A. Hanawalt, *Ties that Bound*, böl. 11; Shahar, *Childhood*; Linda M. Paterson, *World of Troubadours*, böl. 10.
10. Jean-Pierre Cuvillier, "L'Enfant dans la tradition féodale germanique", *Senefiance*, 9 (1980), s. 45-59; F. L. Attenborough (yay. haz.), *The Laws of the Earliest English Kings* (Cambridge: Cambridge University Press, 1922), s. 127, 157, 169; Mathew S. Kuefler, "A Wryed Existence", s. 826.
11. Maykede Jong, "Growing up in a Carolingian Monastery".
12. Jean-Noel Biraben, "Médecine et l'enfant", s. 73-5; Demaitre, "The Idea of Childhood and Child Care".
13. Bkz. Holmes, "Medieval Childhood", çeşitli yerlerde; Pierre-André Sigal, "Le Vocabulaire de l'enfance et de l'adolescence dans les recueils de miracles latins des XIe et XIIe siècles", *Senefiance*, 9 (1980), s. 141-59; Shahar, *Childhood*, böl. 2. Bu konular Ariès'in *Centuries of Childhood* eserinde (böl. 1) karmaşık bir şekilde tartışılmıştır: "Bunu okuyanlar için anlamlıydı, ancak bugün bu teknik dilin boş ve gereksiz olduğunu düşünebiliriz." (s. 19).
14. Elizabeth Sears, *The Ages of Man*, s. 29-30.
15. a.g.e., s. 5; Burrow, *The Ages of Man*, s. 92.
16. Schultz, *The Knowledge of Childhood*, s. 39-40.
17. Burrow, *Ages of Man*, s. 20, 92-3.
18. Bkz. yukarıda s. 16.
19. Pierre Riché ve Danièle Alexandre-Bidon, *L'Enfance*, s. 22-7; Pierre Riché, *Education and Culture*, s. 10-12, böl. 10; Shahar, *Childhood*, böl. 1.
20. Donald Weinstein ve Rudolph M. Bell, *Saints and Society*, s. 19.
21. Schultz, *The Knowledge of Childhood*, s. 6.
22. Shahar, *Childhood*, böl. 2; Weinstein ve Bell, *Saints and Society*, böl. 1.
23. Richard B. Lyman, "Barbarism and Religion: Late Roman and Early Medieval Childhood", DeMa-use'in *History of Childhood* kitabında, s. 75-100 (s. 77); Robert Pattison, *Child Figure*, s. 20-1, 45.
24. *Pearl*'deki kayıp inci imgesinin bir çocuğun ölümünü mü sembolize ettiği yoksa tamamen manevi bir olaya dokundurma mı yaptığı konusunda geniş bir tartışma olduğu belirtilmelidir. Bkz. Ian Bishop, *Pearl in its Setting: A Critical Study of the Structure and Meaning of the Middle English Poem* (Oxford: Basil Blackwell, 1968), s. 5-9; Malcolm Andrew ve Ronald Waldron (yay. haz.), *The Poems of the Pearl Manuscript* (Londra: Edward Arnold, 1978), s. 32, dn. 7.
25. Shahar, *Childhood*, s. 15; Riché, *Barbarian West*, s. 11, 449; D. H. Farmer (yay. haz.), *The Age of Bede* (Harmondsworth: Penguin, 1988), s. 43-4; Schultz, *The Knowledge of Childhood*, s. 240.
26. John Boswell, *The Kindness of Strangers*, s. 26-36; Berkvam, "Nature and Norreture", s. 165-6; Schultz, *The Knowledge of Childhood*, böl. 2; Christiane Klapisch-Zuber, "Childhood in Tuscany at the Beginning of the Fifteenth Century", *Women, Family, and Ritual*, s. 94-116 (s. 96); Paterson, *World of Troubadours*, s. 286; de Jong, "Magister Hildemar and His Oblates", s. 102-3.
27. Doris Declais Berkvam, *Enfance et maternité*, böl. 5 ve aynı yazar, "Nature ve Norreture", s. 169; Klapisch, "Attitudes", s. 64-5; Schultz, *The Knowledge of Childhood*, böl. 9.
28. Örn. bkz. Norbert Elias, *The Civilizing Process*, cilt 1, s. xiii, ve Ruth Benedict, "Continuities and Discontinuities in Cultural Conditioning", *Psychiatry*, 1 (1938), s. 161-7.
29. Hanawalt, *Ties that Bound*, s. 188-90.

30. Riché, *Barbarian West*, s. xiv-xv.
31. Cuvilier, "Tradition féodale germanique", s. 49.

2.

BİR DÖNÜM NOKTASI ARAYIŞI

1. Adrian Wilson, "Philippe Ariès", s. 144.
2. Ariès, *Centuries of Childhood*, özellikle bkz. s. 125-30, 316 ve 395-9.
3. Ariès, *Centuries of Childhood*, s. 129.
4. Jordonova, "Children in History", s. 10.
5. Pierre Riché, *De l'éducation antique à l'éducation chevaleresque*, s. 30-5 ve *Education and Culture*, s. 453-4.
6. Jacques Le Goff, *Medieval Civilization, 400-1500*, çev. Julia Barrow (Oxford: Basil Blackwell, 1988 [1964]), s. 288; Colin Morris, *The Discovery of the Individual, 1050-1200* (Londra: SPCK, 1972), böl. 2: R. W. Southern, *Western Society and the Church in the Middle Ages* (Harmondsworth: Penguin, 1970), böl. 2.
7. Bkz. Joseph H. Lynch, *Simoniack Entry into Religious Life from 1000 to 1260* (Columbus: Ohio State University Press, 1976), s. 36-50; Boswell, *Kindness of Strangers*, böl. 5; Mayke de Jong, *Samuel's Image*, böl. 1.
8. Riché, *Education and Culture*, s. 453-4; Kuefler "A Wryed Existence", s. 825; Janet L. Nelson, "Parents, Children and the Church", s. 86-8. Ayrıca bkz. Paterson, *World of the Troubadours*, s. 281-6.
9. Mary Martin McLaughlin, "Survivors and Surrogates: Children and Parents from the Ninth to the Thirteenth Centuries", Lloyd deMause (yay. haz.), *The History of Childhood*, s. 101-81 (s. 139); Lorraine C. Attreed, "From Pearl Maiden to Tower Princes", s. 47; Roland Carron, *Enfant et parenté dans la France médiévale*, s. 173.
10. David Herlihy, "Medieval Children", s. 120-1. Ayrıca bkz. Southern, *Western Society*, s. 34-43; Morris, *The Discovery*, böl. 3; Le Goff, *Medieval Civilization*; Jacques Rossiaud, "The City-Dweller and Life in Cities and Towns", Jacques Le Goff (yay. haz.), *The Medieval World*, çev. Lydia G. Cochrane (Londra: Collins ve Brown, 1990), s. 139-79.
11. Bkz. Kagan'ın on yedinci yüzyılı tartıştığı kitabı: *Nature of the Child*, s. 26.
12. Morris, *The Discovery*, s. 47; Betty Radice (yay. haz.), *The Letters of Abelard and Heloise* (Harmondsworth: Penguin, 1974), s. 57; M. T. Clanchy, *Abelard: A Medieval Life* (Oxford: Blackwell Publishers, 1997), s. 47-50.
13. Herlihy, "Medieval Children", s. 120-6.
14. Morris, *The Discovery*, böl. 3, 4 ve 6.
15. Sommerville, *Discovery of Childhood*, s. 3-10; David Leverenz, *Language of Puritan Feeling*, böl. 5.
16. İlk günah öğretisinin arkasında yatanlar için bkz. aşağıda, s. 40-4.
17. Synders, *Pédagogie en France*, böl. 4.
18. Max J. Okenfuss, *Discovery of Childhood in Russia*, s. 22 ve 74.
19. Örneğin bkz. Pat Thane, "Childhood in History", s. 10.
20. Margaret M. J. Ezell, "John Locke's Images of Childhood". *Concerning Education*. Maurice Cranston'un *John Locke: A Biography* adlı eserinde özetlenmektedir (Oxford: Oxford University Press, 1985), böl. 18; W. M. Spellman, *John Locke* (Basingstoke: Macmillan, 1997), böl. 4.

21. John Locke, *Concerning Education*, s. 265.
22. A.g.e., s. 23-4 (editörlerin önsözü); J. A. Passmore, "The Malleability of Man in Eighteenth-Century Thought", Earl R. Wasserman, *Aspects of the Eighteenth Century* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1965), s. 21-46 (s. 21); W. M. Spellman, "The Christian Estimate of Man in Locke's Essay", *Journal of Religion*, 67 (1987), s. 474-92.
23. Locke, *Concerning Education*, s. 107, 134-5 ve 141; Ezell, "The Image of Childhood".
24. Coveney, *The Image of Childhood*, s. 33. Rousseau'nun çocukluk konusundaki düşünceleri üzerine yapılan diğer yararlı çalışmalar: J. H. Broome, *Rousseau* (Londra: Arnold, 1963), böl. 5; John Charvet, *The Social Problem in the Philosophy of Rousseau* (Cambridge: Cambridge University Press, 1974), böl. 3; Maurice Cranston, *The Noble Savage: Jean-Jacques Rousseau, 1754-1762* (Chicago: University of Chicago Press, 1991), böl. 7; Grylls, *Guardians and Angels*, böl. 1; Cox, *Shaping Childhood*, böl. 3.
25. Jean-Jacques Rousseau, *Emile*, s. 37.
26. A.g.e., s. 89-90.
27. A.g.e., s. 92-3, 100 ve 107.
28. Grylls, *Guardians and Angels*, s. 35.
29. Bkz. Egle Becchi, "Le XIXe siècle", Becchi ve Julia, *Historie de l'enfance*, cilt 2, s. 147-223 (151-2).
30. Aktaran Charles Strickland, "Transcendentalist Father", s. 8.
31. Anne Higonnet, *Pictures of Innocence*, s. 15-30; Calvert, *Children in the House*.
32. Claude Salleron, "La Littérature au XIXe siècle et la famille", R. Pringet (yay. haz.), *Renouveau des idées sur la famille* (Paris: Presses Universitaires de France, 1954), s. 60-80 (s. 67).
33. Barbara Garlitz, "The Immortality Ode: Its Cultural Legacy", *Studies in English Literature, 1500-1900*, 6 (1966), s. 639-49. Ayrıca bkz. Coveney, *Image of Childhood*, s. 80.
34. Bkz. Coveney, *Image of Childhood*, böl. 3; Robert Pattison, *Child Figure*, böl. 3; Cox, *Shaping Childhood*, böl. 4; Becchi, "XIXe siècle", dn. 26; Sylvia D. Hoffert, *Private Matters*, böl. 5.
35. F. J. Harvey Darton, *Children's Books*, s. 169; Cox, *Shaping Childhood*, s. 104-5.
36. Coveney, *Image of Childhood*, s. 31-2.
37. Viviana A. Zelizer, *Pricing the Priceless Child*, s. 3-6.
38. Steedman, *Childhood, Culture and Class*, böl. 3; "Bodies, Figures and Physiology: Margaret McMillan and the Late Nineteenth-Century Remaking of Working-Class Childhood", Roger Cooter (yay. haz.), *In the Name of the Child*, s. 19-44. Steedman *Strange Dislocations* kitabında Mignon konusunu ve "çocuk" fikrini daha detaylı bir şekilde araştırır.
39. John R. Gillis, *Youth and History: Tradition and Change in European Age Relations, 1770-Present* (New York: Academic Press, 1974), böl. 3 ve 4; Joseph F. Kett, *Rites of Passage: Adolescence in America 1790 to the Present* (New York: Basic Books, 1977), böl. 8; John Springhall, *Coming of Age: Adolescence in Britain, 1860-1960* (Dublin: Gill and Macmillan, 1986), böl. 1; Harry Hendrick, *Images of Youth, 1880-1920* (Oxford: Clarendon Press, 1990), böl. 4; John Davis, *Youth and the Condition of Britain: Images of Adolescent Conflict* (Londra: Athlone Press, 1990), böl. 3; Christine Griffin, *Representations of Youth: The Study of Youth and Adolescence in Britain and America* (Cambridge: Polity, 1993), böl. 1; Agnès Thiercé, *Historie de l'adolescence, 1850-1914* (Paris: Belin, 1999).
40. Özetleme teorisi üzerine bkz. George Boas, *The Cult of Childhood* (Londra: Warburg Institute, 1966), böl. 4; Hendrick, *Images of Youth*, s. 104-6; Cunningham, *Children of the Poor*, s. 123-32.

41. G. Stanley Hall, *Adolescence: Its Psychology and its Relations to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education* (2 cilt, New York: Appleton, 1904), cilt 1, s. vii-xii. Ayrıca bkz. Dorothy Ross, *G. Stanley Hall: The Psychologist as Prophet* (Chicago: University of Chicago Press, 1972), böl. 15; Rolf E. Muuss, *Theories of Adolescence* (3. baskı, New York: Random House, 1975), böl. 2.
42. Barbara A. Hanawalt yazısında on dokuzuncu ve yirminci yüzyıldan farklı olsa da "Ortaçağ Avrupası dünyasının ergenliği tam olarak tanıdığını ve tanımlandığını iddia etmektedir: "Historical Descriptions and Prescriptions of Adolescence", *Journal of Family History*, 17 (1992), s. 341-51 (342). James A. Shultz, üzerinde çalıştığı orta sınıfın üst düzey Almancasıyla yazılmış metinlerde ergenlik konusunda bizim modern düşüncelerimize uyan hiçbir şeye rastlamadığını söyleyerek, buna karşı çıkmaktadır: "Medieval Adolescence: The Claims of History and the Silence of the German Narrative", *Speculum*, 66 (1991), s. 519-39 (s. 533).
43. Natalie Zemon Davis, "The Reasons of Misrule: Youth Groups and Charivaris in Sixteenth-Century France", *Past and Present*, 50 (1971), s. 41-75 (s. 55); Michel Mitterauer, *A History of Youth*, çev. Graeme Dunphy (Oxford: Basil Blackwell, 1992), s. 156; Georges Duby, "In Northwestern France: The 'Youth' in Twelfth Century Aristocratic Society", Fredric L. Cheyette (yay. haz.), *Lordship and Community in Medieval Europe* (New York: Holt, Rinehart ve Winston, 1968), s. 198-209; Hanawalt, *Ties that Bound*, böl. 12; Kathryn L. Reyerson, "The Adolescent Apprentice/Worker in Medieval Montpellier", *Journal of Family History*, 17 (1992), s. 353-70; Anne Yarborough, "Apprentices as Adolescents in Sixteenth-Century Bristol", *Journal of Social History*, 13 (1979), s. 68-71; S. R. Smith, "The London Apprentices as Seventeenth-Century Adolescents", *Past and Present*, 61 (1973), s. 149-61.
44. Muuss, *Theories of Adolescence*, s. 34.
45. Hall, *Adolescence*, s. x.; Muuss, *Theories of Adolescence*, s. 35-6.
46. Karen Offen, "Depopulation, Nationalism, and Feminism in Fin-de-Siècle France", *American Historical Review*, 89 (1984), s. 648-76; Paul Weindling, *Health, Race and German Politics Between National Unification and Nazism, 1870-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), s. 241-62.
47. G. R. Searle, *The Quest for National Efficiency* (Oxford: Basil Blackwell, 1971); Sir Robert Baden Powell, *Scouting for Boys: A Handbook for Instruction in Good Citizenship* (12. baskı, Londra: C. Arthur Pearson, 1926), s. 281.
48. Daniel Pick, *Faces of Degeneration: A European Disorder, c. 1848-c. 1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); Geoffrey Pearson, *Hooligan: A History of Respectable Fears* (Londra: Macmillan, 1983); Thomas E. Jordan, *The Degeneracy Crisis and Victorian Youth* (Albany: State University of New York Press, 1993); Adrian Woolridge, *Measuring the Mind: Education and Psychology in England, c. 1860-c. 1990* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), böl. 2; Robert A. Nye, "Degeneration, Neurasthenia and the Culture of Sport in Belle Epoque France", *Journal of Contemporary History*, 17 (1982), 51-68; aynı yazar, *Crime, Madness and Politics in Modern France* (Princeton: Princeton University Press, 1984), böl. 6; Weindling, *Health, Race*, böl. 1-3.
49. Hall, *Adolescence*, cilt 1, s. xv.
50. *The Child Welfare Annual*, s. vii, aktaran Woolridge, *Measuring the Mind*, s. 23.
51. Neil Postman, *The Disappearance of Childhood* (New York: Vintage Books, 1994), s. 4-5.
52. Chris Jenks'in *Childhood* (Londra: Routledge, 1996), adli kitabının 5. bölümünde ilginç tartışmalara yer verilmektedir.

1. David Archard, *Children: Rights and Childhood* (Londra: Routledge, 1993), s. 27. Sosyolojik bir bakış açısıyla irdelenen bu konu üzerindeki tartışmalar için bkz. James, Jenks ve Prout, *Theorizing Childhood*, böl. 1; Gittins, *Child in Question*, böl. 5.
2. St Augustine, *Confessions*, s. 27; Pattison, *Child Figure*, s. 17.
3. Richard B. Lyman Jr, "Barbarism and Religion: late Roman and Early Medieval Childhood", de-Mause, *History of Childhood*, s. 75-100 (s. 88).
4. Steven Ozment, *When Fathers Ruled*, s. 164; Gerald Strauss, *Luther's House*, s. 94-100.
5. Leverenz, *Language of Puritan Feeling*, s. 156-8; Philip Greven, *The Protestant Temperament*, s. 28.
6. Synders, *Pédagogie en France*, böl. 4.
7. Janet L. Nelson, "Parents, Children and the Church", s. 89.
8. Michael Goodich, "Bartholomaeus Anglicus on Child-Rearing", s. 78.
9. Greven, *Protestant Temperament*, s. 156-9.
10. Malcolm Andrews, *Introduction to Charles Dickens, The Old Curiosity Shop* (Harmondsworth: Penguin, 1972), s. 27; Coveney, *The Image of Childhood*, s. 32-4, böl. 5; Cunningham, *Children of the Poor*.
11. Berkvam, *Enfance et maternité*, böl. 5 (s. 85) ve "Nature and Nurture"; Schultz, *Knowledge of Childhood*, s. 43, 98-105. Ortaçağ uzmanları, çocukluktan yetişkinliğe geçiş konusunda yerleşmiş fikir- lere tepki gösteren günümüz psikologlarına dikkati çekmektedir. Uzmanlar Jerome Kagan ve onun "eski özelliklerin bazılarının tamamen yok olması ve nispeten kısa geçmişleri olan yeni özelliklerin ortaya çıkmasının ciddi düzensizlikler oluşturma ihtimali" savını alıntılamışlardır; Kagan, *Nature of the Child*, s. 11.
12. Pierre Riché, *Education et culture dans l'Occident médiéval* (Paris: Variorum, 1993), s. 296; Danièle Alexandre-Bidon ve Didier Lett, *Les Enfants*, s. 73.
13. Locke, *Concerning Education*, s. 83.
14. A.g.e., s. 265.
15. Bkz. Jean-Gaspard Itard, *The Wild Boy of Aveyron*, çev. George ve Muriel Humphrey (New York: Century, 1932); Harlan Lane, *The Wild Boy of Aveyron* (Londra: George Allen and Unwin, 1977); Roger Shattuck, *The Forbidden Experiment: The Story of the Wild Boy in Aveyron* (Londra: Secker ve Warburg, 1980).
16. Karl Pearson, *Nature and Nurture* (Londra: Dulau, 1906), aktaran Leon J. Kamin, *The Science and Politics of I.Q.* (New York: John Wiley, 1974), s. 1.
17. Kamin, *Politics of I.Q.*, böl. 1; Stephen Jay Gould, *The Mismeasure of Man* (Harmondsworth: Penguin 1997), böl. 5; Steven Rose, R. C. Lewontin ve Leon J. Kamin, *Not in Our Genes: Biology, Ideology and Human Nature* (Harmondsworth: Penguin, 1990), böl. 5.
18. Gillian Sutherland, *Ability, Merit and Measurement: Mental Testing and English Education, 1880-1940* (Oxford: Clarendon Press, 1984), böl. 4; Gould, *The Mismeasure of Man*, böl. 6; Rose v.d., *Not in Our Genes*, s. 86-8; Adrian Woolridge, *Measuring the Mind: Education and Psychology in England, c.1860-c.1990* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 2 ve çeşitli yerlerde.
19. Bkz. aşağıda, böl. 7 ve 8.
20. Kroll, "Concept of Childhood", s. 388.

21. Herlihy, "Medieval Children", s. 121.
22. Maris A. Vinovskis, "Changing Perceptions and Treatment of Young Children in the United States", Arlene Skolnick (yay. haz.), *Rethinking Childhood: Perspectives on Development and Society* (Boston: Little, Brown, 1976), s. 99-112 (102).
23. André Burgière, "De Malthus à Max Weber: le mariage tardif et l'esprit d'entreprise", *Annales ESC*, 27 (1972), s. 1128-38; Jean-Louis Flandrin, "Mariage tardif et vie sexuelle: discussions et hypothèses de recherche", *Annales ESC*, 27 (1972), s. 1351-78; "Repression and Change in the Sexual Life of Young People in Medieval and Early Modern Times", *Journal of Family History*, 2 (1977), s. 196-210.
24. Synders, *La Pédagogie*, s. 208-10.
25. Robert H. MacDonald, "The Frightful Consequences of Onanism: Notes on the History of a Delusion", *Journal of History of Ideas*, 28 (1967), s. 423-31; Angus McLaren, "Some Secular Attitudes toward Sexual Behavior in France: 1760-1860", *French Historical Studies*, 8 (1974), s. 604-25; R. P. Neuman, "Masturbation, Madness and the Modern Concepts of Childhood and Adolescence", *Journal of Social History*, 8 (1974-5), s. 1-27; Michael Stolberg, "An Unmanly Vice: Self-Pollution, Anxiety, and the Body in the Eighteenth-Century", *Social History of Medicine*, 13 (2000), s. 1-21.
26. Deborah Gorham, "The Maiden Tribute of Modern Babylon".
27. Stephen Kern, "Freud and the Discovery of Child Sexuality".
28. Skolnick, "Introduction: Rethinking Childhood", *Rethinking Childhood*, s. 4.
29. Paterson, *World of the Troubadours*, s. 286, 295; Schultz, *Knowledge of Childhood*, böl. 2 ve s. 256-9; Ariès, *Centuries of Childhood*, s. 56.
30. Deborah Gorham, *The Victorian Girl*, 42-4; "Maiden Tribute", s. 570-1.
31. *The Mother's Companion*, 1 (1987), s. 62, aktaran: Gorham, *Victorian Girl*, s. 75; Ayrıca bkz. genel olarak böl. 4.
32. Claudia Nelson, "Sex and the Single Boy".
33. Thomas Hughes, *Tom Brown's School Days* (Harmondsworth: Penguin, 1994 (1857), s. 222-7; David Newsome, *Godliness and Good Learning: Four Studies on a Victorian Ideal* (Londra: John Murray, 1961).
34. Aktaran Carolyn Steedman, *Strange Dislocations*, s. 23.
35. James R. Kincaid, *Child-Loving*, s. 365, Çocukluktaki cinsiyet ve cinsellik konusundaki tartışmalar için Ayrıca bkz. Cox, *Shaping Childhood*, böl. 6.

İKİNCİ BÖLÜM BÜYÜME: EBEVEYN VE YAŞITLARLA İLİŞKİLER

1. L. DeMause, "Çocukluğun Evrimi", *History of Childhood*, s. 1-73 (s. 17, 52); Lawrence Stone, *The Family*, s. 99; Elisabeth Badinter, *The Myth of Motherhood: An Historical View of the Maternal 'Instinct'*, çev. Roger DeGaris (Londra: Souvenir Press, 1981), s. xxiii.
2. Bu konudaki etkili örnekler şunlar verilebilir: Barbara A. Hanawalt, "Childrearing" ve *Ties that Bind*, böl. 11; Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou*, böl. 13; Louis Haas, *Renaissance Man*; Gérald, Laget ve Morel, *Entrer dans la vie*; Ralph A. Houlbrooke, *English Family*, böl. 6; Ozment, *When Fathers Ruled*; Keith Wrightson, *English Society*, s. 104-18; Ferdinand Mount, *The Subversive Family: An Alternative History of Love and Marriage* (Londra: Jonathan Cape, 1982), böl. 7; Stephen Wilson, "Myth of Motherhood".

3. Ozment, *When Fathers Ruled*, s. 162.
4. Linda Pollock, *Forgotten Children*, s. 268.

4. EBEVEYN-ÇOCUK İLİŞKİLERİ: İLK DÖNEMLER

1. Aktaran Angus McLaren, *A History of Contraception: From Antiquity to the Present Day* (Oxford: Basil Blackwell, 1990), s. 117.
2. Shahr, *Childhood*, s. 9-14; Le Roy Ladurie, *Montaillou*, s. 206-7; Madeleine Jeay, "Sexuality and Family in Fifteenth-Century France: Our Literary Sources a Mask or a Mirror?", *Journal of Family History*, 4 (1979), 328-45; Berkvam, *Enfance et maternité*, böl. 1; Danièle Alexandre-Bidon ve Monique Closson, *L'enfant à l'ombre des cathédrales*, böl. 1; Christopher Brooke, *The Medieval Idea of Marriage* (Oxford: Clarendon Press, 1989); Clarissa W. Atkinson, *The Oldest Vocation: Christian Motherhood in the Middle Ages* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1991), böl. 3; Riché ve Alexandre-Bidon, *L'Enfance*, böl. 4; D. L. d'Avray ve M. Tausche, "Marriage Sermons in *Ad Status* Collections of the Central Middle Ages", *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age*, 47 (1980), s. 71-119 (s. 79, 118).
3. Le Roy Ladurie, *Montaillou*, s. 209.
4. David Herlihy, "Tuscan Names", 1200-1530", *Renaissance Quarterly*, 41 (1988), s. 561-82 (s. 566); Riché ve Alexandre-Bidon, *L'Enfance*, s. 185.
5. Weinstein ve Bell, *Saints and Society*, s. 20.
6. Bu paragraf Alexandre-Bidon ve Closson'a dayanmaktadır: *L'Enfant à l'ombre des cathédrales*, böl. 1; Riché ve Alexandre-Bidon, *Moyen Age*, s. 39-42; Haas, *Renaissance Man*, böl. 1; Sally Crawford, *Childhood in Anglo-Saxon England*, s. 57-8.
7. Berkvam, *Enfance et maternité*, s. 13-14; Atkinson, *Oldest Vocation*, böl. 6.
8. Pollock, *Forgotten Children*, s. 204-8. Ayrıca bkz. Angus McLaren, *Reproductive Rituals: The Perception of Fertility in England from the Sixteenth Century to the Nineteenth Century* (Londra: Methuen, 1984), böl. 1 ve 2; Patricia Crawford, "The Construction and Experience of Maternity in Seventeenth-Century England", Valerie Fildes (yay. haz.), *Women as Mothers in Pre-Industrial England* (Londra: Routledge, 1990), s. 3-38; Jane Turner Censer, *North Carolina Planters*, s. 24-6.
9. Pollock, *Forgotten Children*, s. 208-11; Gélis, Laget ve Morel, *Entrer dans la vie*, s. 44; Wrightson, *English Society*, s. 104; Houlbrooke, *English Family*, s. 127.
10. Aktaran Pollock, *Forgotten Children*, s. 206.
11. J. Hajnal, "European Marriage Patterns in Perspective", D. V. Glass ve D. E. C. Eversley (yay. haz.), *Population in History* (Londra: Edward Arnold, 1965), s. 101-43.
12. David Herlihy, *Medieval Households* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985), s. 146-9. St Augustine, Antik dönemin sonlarında, erkeklerin eşleriyle hamile kalmalarından kaçınarak cinsel ilişkide bulunmasının yaygın olduğundan bahsetmektedir; Bkz. Brent D. Shaw, "The Family in Late Antiquity: The Experience of Augustine", *Past and Present*, 115 (1987), s. 3-51 (s. 44-5).
13. Le Roy Ladurie, *Montaillou*, s. 173; John M. Riddle, *Eve's Herbs: A History of Contraception and Abortion in the West* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997), böl. 1.
14. John M. Riddle, *Contraception and Abortion from the Ancient World to the Renaissance* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992), s. 156. Bu çalışmanın şüpheli bir yorumu için bkz. He-

- len King, *Medical History*, 42 (1998), s. 412-14. Ayrıca bkz. Linda Gordon, *Woman's Body, Woman's Right: A Social History of Birth Control in America* (Harmondsworth: Penguin, 1977), b6l. 2.
15. Bkz. P. P. A. Biller, "Birth Control in the West in Thirteenth and Early Fourteenth Centuries", *Past and Present*, 94 (1082), s. 3-26.
16. R. P. Neuman, "Working Class Birth Control in Wilhelmine Germany", *Comparative Studies in Society and History*, 20 (1978), s. 408-28 (s. 426).
17. Angus McLaren, *A History of Contraception: from Antiquity to the Present Day* (Oxford: Basil Blackwell, 1990); Jean-Louis Flandrin, *Families in Former Times*, s. 212-16; Randolph Trumbach, *Rise of the Egalitarian Family*, b6l. 14; John E. Knodel, *The Decline Fertility in Germany, 1871-1939* (Princeton: Princeton University Press, 1974); James Woycke, *Birth Control in Germany, 1871-1933* (Londra: Routledge, 1988), b6l. 1 ve 2; James Reed, *From Private Vice to Public Virtue: The Birth Control Movement and American Society Since 1830* (New York: Basic Books, 1978), b6l. 1.
18. Mireille Laget, "Childbirth in Seventeenth and Eighteenth-Century France: Obstetrical Practices and Collective Attitudes", Robert Forster ve Orest Ranum (eds.), *Medicine and Society in France* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1980), s. 137-76 (s. 147).
19. Patrick P. Dunn, "That Enemy is the Baby: Childhood in Imperial Russia", deMause, *History of Childhood*, s. 383-405 (s. 385-6); Samuel C. Ramer, "Childbirth and Culture: Midwifery in the Nineteenth-Century Russian Countryside", David I. Ransel (yay. haz.), *The Family in Imperial Russia*, s. 218-35 (s. 228-9).
20. Berkvam, *Enfance et maternité*, s. 37.
21. Haas, *Renaissance Man*, s. 44; Houlbrooke, *English Family*, s. 129; Catherine M. Scholten, "On the Importance of the Obstetric Art: Changing Customs of Childbirth in America, 1760 to 1825", *William and Mary Quarterly*, 34 (1977), s. 426-45; Judith Walzer Leavitt, *Brought to Bed: Childbearing in America 1750 to 1950* (New York: Oxford University Press, 1986); Richard W. Wertz ve Dorothy C. Wertz, *Lying-in: A History of Childbirth in America* (New Haven: Yale University Press, 1989), s. 47; Hoffert, *Private Matters*, b6l. 1; Sally G. McMillan, *Motherhood in the Old South*, b6l. 3; Jean Donnison, *Midwives and Medical Men: A History of the Struggle for the Control of Childbirth* (2. basım, Londra: Historical Publications, 1988); Adrian Wilson, *The Making of Men-Midwifery: Childbirth in England 1660-1770* (Londra: UCL Press, 1995).
22. Jean Towler ve Joan Bramall, *The Midwives in History and Society* (Londra: Croom Helm, 1986), b6l. 2 ve 3; Jacques Gélis, *History of Childbirth*, b6l. 7; Adrian Wilson, "The Ceremony of Childbirth and its Interpretation", Fildes, *Women as Mothers*, (yukarıda dn. 8'de bahsedilmektedir), s. 3-38.
23. Ramer, "Russian Countryside".
24. Ebelik uygulamalarının 6lke içindeki ve 6lkeler arasındaki çeşitliliği hakkında bkz: Hilary Marland (yay. haz.), *The Art of Midwifery: Early Modern Midwives in Europe* (Londra: Routledge, 1993). Daha eski kaynaklar için bkz. Michel Salvat, "L'Accouchement dans la littérature scientifique médiévale", *Senefiance*, 9 (1980), s. 87-106 (s. 92).
25. Wertz ve Wertz, *Lying-in*, s. 63-5; Irvine Loudon, *Death in Childbirth: An International Study of Maternal Care and Maternal Mortality* (Oxford: Clarendon Press, 1992), b6l. 23 ve 24.
26. Bkz. R. V. Schnucker, "English Puritans", s. 640-2; Laget, "Childbirth", s. 147.
27. Bu b6l6mde Gélis'in *History of Childbirth* adlı kitabına ok Şey boruluyuz.

28. A.g.e., s. 97.
29. Crawford, *Anglo-Saxon England*, s. 59-60.
30. Alexandre-Bidon ve Closson, *L'Enfant à l'ombre des cathédrales*, s. 54-66.
31. Anonim, *The Common Errors in the Education of Children and their Consequences* (Londra, 1744), s. 10, aktaran: Dunn, "Imperialist Russia", s. 388.
32. Gélis, *History of Childbirth*, s. 177.
33. Berkvam, *Enfance et maternité*, s. 45.
34. Haas, *Renaissance Man*, s. 65.
35. Hanawalt, *Medieval London*, s. 44.
36. Riché ve Alexandre-Bidon, *L'Enfance*, s. 182.
37. Gélis, *History of Childbirth*, s.194-6.
38. Crawford, "Experience of Maternity" (yukanda dn. 8'de bahsedilmektedir.), s. 11; Merry E. Wiesner, "The Midwives of South Germany and the Public/Private Dichotomy", Marland, *Art of Midwifery* (yukanda dn. 24'de bahsedilmektedir), s. 77-94 (s. 85-6).
39. Dunn, "Imperialist Russia", s. 388-9.
40. Hanawalt, *Medieval London*, s. 45; Alexandre-Bidon ve Closson, *L'Enfant à l'ombre des cathédrales*, s. 74-8; François Lebrun, *La Vie conjugale sous l'ancien régime* (Paris: Armand Colin. 1975), s. 118-24; John Bossy, *Christianity in the West, 1400-1700* (Oxford: Oxford University Press, 1985), s. 14-19.
41. Joseph H. Lynch, *Godparents and Kinship in Early Medieval Europe* (Princeton: Princeton University Press, 1986); Haas, *Renaissance Man*, s. 72.
42. Janet L. Nelson, "Parents, Children and the Church", s. 103-4.
43. John Bossy, "Blood and Baptism: Kinship, Community and Christianity in Western Europe from the Fourteenth to the Seventeenth Centuries, Derek Baker (yay. haz.), *Sanctity and Secularity: The Church and The World* (Oxford: Basil Blackwell, 1973), s. 129-43 (s.133).
44. Pierre-Jakez Hélias, *Horse of Pride*, s. 34.
45. Leon Battista Alberti, *The Family in Renaissance Florence: I libri della famiglia* (Columbia, University of South Carolina Press, 1969), s. 122-3'den aktaran: Haas, *Renaissance Man*, s. 82.
46. Christiane Klapish-Zuber, "L'Attribution d'un prénom à l'enfant en Toscane à la fin du Moyen-Age", *Senefiance*, 9 (1980), s. 73-85; Hanawalt, *Ties that Bound*, s. 173-5; *Medieval London*, s. 46-8.
47. Riché ve Alexandre-Bidon, *L'Enfance*, s. 185-9; Herlihy, "Tuscan Names"; Haas, *Renaissance Man*, s. 82-7.
48. Sommerville, *Discovery of Childhood*, s. 21-2; Ellen Ross, *Love and Toil: Motherhood in Outcast London, 1870-1918* (New York: Oxford University Press, 1993), s. 131-2 (bu liste Hanawalt'ın *Medieval London* adlı kitabındaki listeye karşılaştırılabilir, s. 47).
49. Lebrun, *Vie conjugale*, s. 121-2; Gélis, *History of Childbirth*, böl. 15.
50. Stephen Wilson, *The Means of Naming: A Social and Cultural History of Personal Naming in Western Europe* (Londra: UCL Press, 1998), böl. 9.
51. Ralph Gibson, *A Social History of French Catholicism, 1789-1914* (Londra: Routledge, 1989), s. 163-4; Hugh McLeod, *Religion and Society in England, 1850-1914* (Londra: Macmillan, 1996), s. 73-4; Ross, *Motherhood*, s. 132-3.
52. Gélis, *History of Childbirth*, böl. 14.

53. Alan Macfarlane, *Josselin*, s. 81.
54. Yann Brékilien, *La Vie quotidienne des paysans bretons au xixe siècle* (Paris: Hachette, 1966), s. 145; Gélis, *History of Childbirth*, s. 193; Klapisch-Zuber, *Women, Family and Ritual*, s. 101-2.
55. Linda Pollock, *Lasting Relationship*, s. 43-7; David L. Ransel, *Mothers of Mystery*, s. 130.
56. Asser, *Life of King Alfred*, çev. Simon Keynes ve Michael Lapidge, *Alfred the Great* (Harmondsworth: Penguin, 1983), s. 67-110 (s. 90); Janet L. Nelson, "Reconstructing a Royal Family: Reflections on Alfred", Ian Wood ve Niels Lund (eds.), *People and Places in Northern Europe, 500-1600: Essays in Honour of Peter Hayes Sawyer* (Woodbridge: Boydell Press, 1991), s. 47-66 (s. 59); Carron, *Enfant et parenté*, böl. 5; David Nicholas, *Domestic Life of a Medieval City*, böl. 8.
57. Jean Meyer, "Illegitimacy and Foundlings in Pre-Industrial France", Peter Laslett, Karla Oosterveen ve Richard M. Smith (yay. haz.), *Bastardy and its Comparative Perspective I* (Londra: Edward Arnold, 1980), s. 249-63 (s. 250). Ayrıca bkz. Beatrice Gottlieb, *The Family in the Western World from the Black Death to the Industrial Age* (New York: Oxford University Press, 1993), s. 211.
58. Robert V. Wells, "Illegitimacy and Bridal Pregnancy in Colonial America", Laslett ve diğerleri, *Bastardy*, s. 349-61 (s. 355-6).
59. Sheilagh C. Ogilvie, "Coming of Age in a Corporate Society. On sekizinci yüzyılda İngiltere'deki eğilimler ile ilgili tartışma için bkz. Susan Staves, "British Seduced Maidens", *Eighteenth Century Studies*, 14 (1980-1), s. 109-31.
60. Stephen Wilson, "Infanticide, Child Abandonment and Female Honour".
61. John R. Gillis, *For Better, For Worse: British Marriages 1600 to the Present* (New York: Oxford University Press, 1985), böl. 4; Lola Yalverde, "Illegitimacy and the Abandonment of Children in the Basque Country, 1550-1800", John Henderson ve Richard Wall (yay. haz.), *Poor Women and Children*, s. 51-64.
62. Örneğin bkz. Jacques Depauw, "Illicit Sexual Activity and Society in Eighteenth-Century Nantes", R. Forster ve O. Ranum (yay. haz.), *Family and Society: Selections from AESC* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976), s. 145-91; Cissie Fairchilds, "Female Sexual Attitudes and the Rise of Illegitimacy: A Case Study", *Journal of Interdisciplinary History*, 8 (1978), s. 627-77; John R. Gillis, "Servants, Sexual Relations and the Risks of Illegitimacy in London", *Feminist Studies*, 5 (1979), s. 142-73; Wells, "Colonial America", s. 357.
63. Lebrun, *La Vie conjugale*, s. 111.
64. Roger Schofield, "Did the Mothers Really Die? Three Centuries of Maternal Mortality in 'The World We Have Lost'", Lloyd Bonfield, Richard M. Smith ve Keith Wrightson (yay. haz.), *The World We Have Gained* (Oxford: Basil Blackwell, 1986), s. 231-60 (s. 250); J.-P. Bardet, K.-A. Lynch, G.-P. Mineau, M. Hainsworth ve M. Skolnick, "La Mortalité maternelle autrefois: une étude comparée (de la France de l'Ouest à l'Utah)", *Annales de démographie historique* (1981), s. 31-48 (s. 41); Leavitt, *Brought to Bed* (yukarıda dn. 21'de bahsedilmektedir), s. 28.
65. B. R. Mitchell, *European Historical Statistics, 1750-1970* (Londra: Macmillan, 1975), s. 39. Aşağıda bkz. s. 173-4.
66. Ariès, *Centuries of Childhood*, s. 36-7; Stone, *The Family*, s. 81.
67. Pollock, *Lasting Relationship*, s. 126. Ayrıca bkz. Riche ve Alexandre-Bidon, *L'Enfance*, s. 89; Ozment, *When Fathers Ruled*, s. 167; Houlbrooke, *English Family*, s. 136; Censer, *North Carolina Planters*, s. 29-30.

68. Riché ve Alexandre-Bidon, *L'Enfance*, s. 89; Nicholas Orme, *From Childhood to Chivalry: The Education of the English Kings and Aristocracy, 1066-1530* (Londra: Methuen, 1984), s. 3-4; Hanawalt, *Medieval London*, s. 61-2; Ozment, *When Fathers Ruled*, s. 166; Michael MacDonald, *Mystical Bedlam: Madness, Anxiety and Healing in Seventeenth-Century England* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), böl. 3.
69. Riché ve Alexandre-Bidon, *L'Enfance*, s. 88; Ozment, *When Fathers Ruled*, s. 168; Pollock, *Lasting Relationship*, s. 124; David Cressy, *Birth, Marriage and Death: Ritual, Religion and the Life-Cycle in Tudor and Stuart England* (Oxford: Oxford University Press, 1997), s. 388.
70. Alexandre-Bidon ve Closson, *L'Enfant à l'ombre des cathédrales*, s. 227; Flandrin, *Families in Former Times*, s. 212-42; Henk van Setten, "Album Angels", s. 820-1.
71. Riché ve Alexandre-Bidon, *L'Enfance*, s. 89.
72. G. L. Prentiss, *The Life and Letters of Elizabeth Prentiss* (1882), aktaran Pollock, *Lasting Relationship*, s. 132.
73. Haas, *Renaissance Man*, s. 88.

5. ÇOCUKLARA İHTİMAM GÖSTERMEK Mİ?

1. Pierre Riché, *Education et culture dans l'Occident médiéval* (Paris: Variorum, 1993, s. 284) adlı kitabında, yeni doğmuş bir bebeği tanımlayan sözcükleri Guillaume de Saint- Thierry'nin *Physica corporis et animae* adlı kitabından alıntı yapmıştır.
2. Özellikle deMause, Shorter ve Badinter'in çalışmalarıyla, yukarıda aktarılan, böl. 1, dn. 2 ve s. 51, dn. 1.
3. Françoise Loux, *Le Jeune Enfant et son corps dans la médecine traditionnelle* (Paris: Flammarion), s. 17-19.
4. Goodich, "Bartholomaeus Anglicus on Child-Rearing", s. 80; Mary Martin McLaughlin, "Survivors and Surrogates: Children and Parents from the Ninth to the Thirteenth Centuries", deMause, *History of Childhood*, s. 101-81 (s. 115); Alexandre-Bidon ve Closson, *L'Enfant à l'ombre des cathédrales*, s. 112-15; Clarissa W. Atkinson, *The Oldest Vocation: Christian Motherhood in the Middle Ages* (Ithaca: NY: Cornell University Press, 1991), s. 58-9.
5. Steven Ozment, "Family in Reformation Germany: The Bearing and Rearing of Children", *Journal of Family History*, 8 (1983), s. 159-76 (s. 164).
6. Simon Schama, *Embarrassment of Riches*. Bu bölümde yararlanılan kaynaklar için bkz. Schnucker, "English Puritans", 644-5; Patricia Crawford, "The Sucking Child", s. 29-33; Mary Lindemann, "A Love for Hire", s. 383; Nancy Senior, "Aspects of Infant Feeding in Eighteenth-Century France", *Eighteenth Century Studies*, 16 (1983), s. 367-88 (s. 378-9).
7. Bkz. Rousseau, *Emile*, s. 44-6.
8. Klapisch-Zuber, "Blood Parents and Milk Parents: Wet Nursing in Florence, 1300-1530", *Woman, Family and Ritual*, s. 132-64 (s. 133).
9. Valerie A. Fildes, *Breasts, ve Wet Nursing*.
10. George D. Sussman, *Selling Mother's Milk*, böl. 2, 3 ve 7.
11. Maurice Garden, *Lyon et les lyonnais au XVIIIe siècle* (Paris: Belles Lettres, 1970), s.135-7. Ebeveynlerin meslekleri konusunda bkz. Paul Galliano, "La Moralité infantile (indigènes et nourrissons) dans la

- banlieue sud de Paris à la fin du XVIIIe siècle (1774-1794)", *Annales de démographie historique* (1966), s. 139-77 (s. 172-4); Alain Bideau, "L'Envoi des jeunes enfants en nourrice: l'exemple d'une petite ville: Thoissey-en-Dombes, 1740-1840", ve Jean Ganiage, "Nourrissons parisiens en Beauvaisis", *Hommage à Marcel Reinhard: sur la population française au XVIIIe et au XIXe siècles* (Paris: Société de démographie historique, 1973), s. 49-58 (s. 51-20) ve s. 271-90 (s. 283-7). On dokuzuncu yüzyıldaki gelişmeler için bkz. André Armengaud, "Les Nourrices du Morvan au XIXe siècle", *Etudes et chronique de démographie historique* (1964), s. 131-9; Sussman, "Süt Annelik Mesleği", s. 304-28; Fanny Fay-Sal-lois, *Les Nourrices à Paris au XIXe siècle* (Paris: Payot, 1980); James R. Lehning "Family Life and Wet-nursing in a French Village", *Journal of Interdisciplinary History*, 12 (1982), s. 645-56 (s. 647-8).
12. Bkz. örneğin Shorter, *Modern Family*, s. 176-84; Fildes, *Wet Nursing*.
13. Lindemann, "Hamburg", s. 380.
14. Garden, *Lyon*, s. 123.
15. James Bruce Ross, "The Middle-Class Child in Urban Italy, Fourteenth to Early Sixteenth Century", DeMause, *History of Childhood*, s. 183-228 (s. 195); Galliano, "Mortalité infantile", s. 161-4; Pollock, *Forgotten Children*, s. 218. Ayrıca kadınların tarlada çalışması ve süt bebeklerinin ölümü konusunda daha fazla bilgi için bkz. George D. Sussman, "Parisian Infants and Norman Wet Nurses in the Early Nineteenth Century: A Statistical Study", *Journal of Interdisciplinary History*, 7 (1977), s. 637-53.
16. Eleştirel bakış açısı için bkz. Ross, "Middle-Class Child", s. 190. Ebeveynlerin bebeklerini sık sık ziyaret ettiklerine dair kanıt Haas'ın *Renaissance Man* (s. 116-18) adlı kitabında belirtilmiştir. Haas aynı zamanda sütannelerin değişmesinin bebekler için sorun yarattığından da şüphe etmektedir (s. 120).
17. Sussman, *Mother's Milk*, s. 67; Jean-Pierre Bardet, "Enfants abandonnés et enfants assistés à Rouen dans la seconde moitié du XVIIIe siècle", *Hommage à Marcel Reinhard*, s. 19-47.
18. Fildes, *Breasts*, s. 265; M. W. Beaver, "Population, Infant Mortality and Milk".
19. Ross, "Middle-Class Child", s. 187.
20. Haas, *Renaissance Man*, s. 96, 103; Crawford, "Sucking Child", s. 33; Senior, "Aspects", s. 383.
21. Ross, "Middle-Class Child", s. 186.
22. Rudolf Dekker, *Children, Memory and Autobiography in Holland*, s. 99.
23. Bkz. örneğin Lehning, "Family Life", s. 651.
24. Ross, "Middle-Class Child", s. 195; Sussman, *Selling Mother's Milk*, s. 79-80; Barbara Alpern Engel, "Mothers and Daughters: Family Patterns and the Female Intelligentsia", Ransel, *The Family in Imperial Russia*, s. 44-59 (s. 45-6). Ayrıca bkz. Dekker, *Childhood*, s. 97.
25. Schnucker, "English Puritans", s. 645.
26. Haas, *Renaissance Man*, s. 104.
27. Fildes, *Wet Nursing*, s. 21.
28. Klapisch-Zuber, "Blood Parents", s. 138-9, 141-3; Haas, *Renaissance Man*, s. 90.
29. Bkz. örneğin Galliano, "Mortalité infantile", s. 173; Bideau, "Thoissey-en-Dombes", s. 53.
30. Fildes, *Wet Nursing*, böl. 13.
31. Anne Martin-Fugier, "La Fin des nourrices", *Le Mouvement Social*, 105 (1978), s. 11-32 (s. 27-30); Fay-Sal-lois, *Les Nourrices*, s. 72-117; Carlo _ Corsini, "Enfance et famille au XIXe siècle", Becchi ve Julia (yay. haz.), *Histoire de l'enfance en Occident*, cilt 2, "Du XVIIIe siècle à nos jours", s. 285.

32. Sussman, *Selling Mother's Milk*, b6l. 7.
33. Sussman, "Norman Wet Nurses", s. 652.
34. P. J. Atkins, "White Poison? Social Consequences of Milk Consumption, 1850-1930", *Social History of Medicine*, 5 (1992), s. 207-27 (s. 221); McMillan, *Motherhood in the Old South*, s. 116; Samuel _ Preston ve Michael R. Haines, *Fatal Years*, s. 28.
35. Sussman, *Selling Mother's Milk*, b6l. 7; Fildes, *Wet Nursing*; aynı yazar, *Breasts*, b6l. 11; John Knodel ve Etienne de Walle, "Breast Feeding, Fertility and Infant Mortality: An Analysis of Some Early German Data", *Population Studies*, 21 (1967), s. 109-31; John Knodel, "Breast-Feeding and Population Growth", *Science*, 198 (1977), s. 1111-15; J6rg V6gele, "Urbanization, Infant Mortality and Public Health in Imperial Germany", C. A. Corsini ve P.P. Viazzo (yay. haz.), *Decline of Infant and Child Mortality*, s. 109-27 (s. 116).
36. Fildes, *Breasts*, s. 120; Crawford, "Sucking Child".
37. Leslie Howard Owens, *This Species of Prosperity: Slave Life and Culture in the Old South* (New York: Oxford University Press, 1976), s. 199; John W. Blassingame, *The Slave Community: Plantation Life in the Antebellum South* (yeni baskı New York: Oxford University Press, 1979), s. 179.
38. Dunn, *Imperial Russia*, s. 387.
39. Fildes, *Breasts*, b6l. 8.
40. A.g.e., b6l. 15; Elizabeth Wirth Marvick, "Nature versus Nurture: Patterns and Trends in Seventeenth-Century French Child Rearing", deMause, *History of Childhood*, s. 259-301 (s. 297, dn. 112); Richard Wall, "Inferring Differential Neglect of Females from Mortality Data", *Annales de demographie historique* (1981), s. 119-39 (s. 135). Ayrıca bkz. Pollock, *Forgotten Children*, s. 219-22.
41. Fildes, *Breasts*, b6l. 15-17; G6lis, Laget ve Morel, *Entrer dans la vie*, s.124-7; Alexandre-Bidon ve Closson, *L'Enfant a l'ombre des cath6drales*, s. 137-9; Mary Martin McLaughlin, "Survivors and Surrogates" (yukanda dn. 4'de bahsedilmektedir), s. 116; David Hunt, *Parents and Children in History*, s. 133; Knodel ve Van de Walle, "Breast Feeding", s. 118-19; Ralph Frenken, "Changes in German Parent-Child Relationships", s. 244; Foley, *Bolton Childhood*, s. 4.
42. Rousseau, *Emile*, s. 43.
43. Jane Sharp, *The Midwife's Book* (Londra, 1671), s. 372-3; David Cressy, *Birth, Marriage and Death: Ritual, Religion and the Life-Cycle in Tudor and Stuart England* (Oxford: Oxford University Press, 1997), s. 82.
44. Bu paragraf Alexandre-Bidon ve Closson'un 6alışmalarına dayanmaktadır, *L'Enfant a l'ombre des cath6drales*, s. 91-102; Rich6 ve Alexandre-Bidon, *L'Enfance*, s. 65-8; G6lis ve diğerkleri, *Entrer dans la vie*, s. 115-18; Beatrice Gottlieb, *The Family in the Western World: From the Black Death to the Industrial Age* (New York: Oxford University Press, 1993), s.141; David Hunt, *Parents and Children in History*, s. 126-31; Dunn, "Imperial Russia", s. 386-7; Calvert, *Children in the House*, s. 19-27, 61-5.
45. Helias, *Hose of Pride*, s.32
46. Alexandre-Bidon ve Closson, *L'Enfant a l'ombre des cath6drales*, s. 79-88.
47. Pierre Charri6, *Le Folklore du Haut-Vivarais* (Paris: Editions FERN, 1968), s. 15.
48. Bkz. G6lis ve diğerkleri, *Entrer dans la vie*, s. 120.
49. Hoffert, *Private Matters*, s. 143.
50. Bu b6l6m G6lis ve diğerklerine dayanmaktadır, *Entrer dans la vie*, s. 209-32; Luc Boltanski, *Prime 6ducation et morale de classe* (Paris: Mouton, 1969); Christina Hardyment, *Dream Babies*, b6l. 3.

51. "Bebek öldürme" ifadesi tarihçiler tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Kimileri "bebek" tanımını yeni doğmuş veya 1 yaşın altındaki bebekler için düşünürken, kimileri 9 yaşa kadar olan çocuklar olarak algılamaktadır. Bkz. Mark Jackson, *New-Born Child Murder*, s. 6-7.
52. Barbara A. Kellum, "Infanticide in England in the Later Middle Ages", *History of Childhood Quarterly*, 1 (1974), s. 367-88 (s. 371); Hanawalt, "Childrearing", s. 9; R. W. Malcolmson, "Infanticide in the Eighteenth-Century", J. S. Cockburn (yay. haz.), *Crime in England, 1550-1800* (Londra: Methuen, 1977), s. 187-209 (s. 191); Richard C. Trexler, "Infanticide in Florence: New Sources and First Results", *History of Childhood Quarterly*, 1 (1973), s. 98-116 (s. 99); Keith Wrightson, "Infanticide in Earlier Seventeenth-Century England", *Local Population Studies*, 15 (1975), s. 10-22 (s. 10). Uzmanların suçun "karanlık rakamları" konusunda bilgi sahibi olmadıklarına dair uyarılar için bkz. Jackson, *New-Born Child Murder*, s. 12.
53. Emily Coleman, "L'Infanticide dans le Haut Moyen Age", *Annales ESC*, 29 (1974), s. 315-35; Olwen H. Hufton, *The Poor of Eighteenth-Century France, 1750-1789* (Oxford: Oxford University Press, 1974), s. 349. Emily Coleman'ın gösterdiği kanıtlar ışığında, tarihçiler bebek öldürme olaylarından çok, terk etme olaylarının görüldüğünü ileri sürmektedir; bkz. Boswell, *Kindness of Strangers*, s. 261-4.
54. Behlmer, *Child Abuse*, s. 17-18; Lionel Rose, *The Massacre of the Innocents: Infanticide in Britain, 1800-1909* (Londra: Routledge, 1986), s. 7-8.
55. M. W. Stein-Wilckshuis, "The Juridical Position of Children in Old Icelandic Society", *Receuil de L. Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions*, s. 36, "L'Enfant", kısım 2 (Brussels: Editions de la Librairie Encyclopedique, 1976), s. 363-79 (s. 365-9); Jenny Jochens, "Old Nurse Motherhood", John Carmi Parsons ve Bonnie Wheeler (yay. haz.), *Medieval Mothering* (New York: Garland Publishing, 1996), s. 201-22 (s. 204-6); Nicole Belmont, "Levana; or How to Raise up Children", Robert Forster ve Orest Ranum (yay. haz.), *Family and Society* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976), s. 1-15; McLaughlin, "Survivors and Surrogates" (yukarıda dn. 4'de bahsedilmektedir), s. 120-1.
56. Y. -B. Brissaud, "L'Infanticide à la fin du Moyen Age, ses motivations psychologiques et sa répression", *Revue historique de droit français et étranger*, 50 (1972), s. 229-56; W. L. Langer, "Infanticide: A Historical Survey", *History of Childhood Quarterly*, 1 (1973), s. 353-65; Trexler, "Infanticide in Florence" (yukarıda dn. 52'de bahsedilmektedir); Hanawalt, "Medieval Childrearing", s. 10; R. H. Helmholz, "Infanticide in the Province of Canterbury during the Fifteenth Century", *History of Childhood Quarterly*, 2 (1974-5), s. 379-90; Jean-Louis Flandrin, "L'Attitude à l'égard du petit enfant et les conduites sexuelles dans la civilisation occidentale", *Annales de démographie historique* (1973), s. 143-210; Hufton, *The Poor*, s. 323-4; Peter C. Hoffer ve N. E. H. Hull, *Murdering Mothers*, böl. 1; Malcolmson, "Infanticide", s. 196-7; Ransel, *Mothers of Mystery*, böl. 2.
57. Flandrin, "L'Attitude"; Regina Schulte, "Infanticide in Rural Bavaria in the Nineteenth Century", Hans Medick ve David Warren Sabean, *Interest and Emotion* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), s. 77-102 (s. 91); R. Sauer, "Infanticide and Abortion in Nineteenth-Century Britain", *Population Studies*, 32 (1978), s. 81-93.
58. Kellum, "Infanticide in England" (yukarıda dn. 52'de bahsedilmektedir).
59. Wrightson, "Infanticide" (yukarıda dn. 52'de bahsedilmektedir), s. 12; Hoffer ve Hull, *Murdering Mothers*, s. 107-9 (Massachusetts'de suçlananların %86'sı kadını). Eski Amerikan belgeleri için

- bkz. Ann Jones, *Women who Kill* (Londra: Victor Gollancz, 1991), s. 45-66; Surrey şehri hakkında bilgi için bkz. J. M. Beattie, *Crime and the Courts in England, 1660-1800* (Oxford: Clarendon Press, 1986), s. 113-24; Deborah A. Symonds, *Weep Not for Me: Women, Ballads and Infanticide in Early Modern Scotland* (Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1997), s. 72; Richard Lalou, "L'Infanticide devant les tribunaux français (1825-1910)", *Communications*, 44 (1986), s. 175-200 (s. 182-6); James M. Donovan, "Infanticide and the Juries in France, 1825-1913", *Journal of Family History*, 16 (1991), s. 157-76 (s. 169); Jackson, *New-Born Child Murder*, böl. 2.
60. Behlmer, *Child Abuse*, böl. 2; Rose, *Massacre*; Ann R. Higginbotham, "Sin of the Age: Infanticide and Illegitimacy in Victorian London", *Victorian Studies*, 32 (1981), s. 319-37; Margaret L. Arnot, "Infant Death, Child Care and the State", s. 271-311.
61. Bkz. yukarıda, s. 71.
62. Jackson, *New-Born Child Murder*, s. 43; Lalou, "L'Infanticide", s. 185.
63. Schulte, "Infanticide".
64. Hoffer ve Hull, *Murdering Mothers*, s. 90.
65. Langer, "Infanticide", s. 361-2; Susanne Ward, "Women as Children, Women as Childkillers: Poetic Images of Infanticide in Eighteenth-Century Germany", *Eighteenth-Century Studies*, 26 (1992-3), s. 449-66; Hoffer ve Hull, *Murdering Mothers*, böl. 3; Beattie, *Crime and the Courts*, s. 117-24; Behlmer, *Child Abuse*; Arnot, "Infant Death"; Jackson, *New-Born Child Murder*, böl. 7; Lalou, "L'Infanticide", s. 186-95; Donovan, "Infanticide".
66. James Boswell, "Expositio and Oblatio: The Abandonment of Children and the Ancient and Medieval Family", *American Historical Review*, 89 (1984), s. 10-33; aynı yazar, *Kindness of Strangers*, Kısım 2; Mayke de Jong, *Samuel's Image* adlı kitabında, adağın bir çeşit terk etme olduğu tezini red-detmektedir.
67. Joseph H. Lynch, *Simoniack Entry into the Religious Life from 1000 to 1260: A Social, Economic and Legal Study* (Columbus: Ohio State University Press, 1976), s. 45.
68. Philip Gavitt, *Charity and Children in Renaissance*, s. 21.
69. Rachel Ginnis Fuchs, *Abandoned Children*, s. 77; David L. Ransel, "Abandonment and Fosterage of Unwanted Children: The Women of the Foundling System", *The Family in Imperial Russia*, s. 189-217 (s. 192); Volker Hunecke, "The Abandonment of Legitimate Children in Nineteenth-Century Milan and the European Context", Henderson ve Wall (yay. haz.), *Poor Women and Children*, s. 117-35 (s. 125). Ayrıca bkz. Jean-Pierre Bardet, "La Société et l'abandon", ve Volker Hunecke, "Intensità e fluttuazioni degli abbandoni dal XV al XIX secolo", in *Enfance abbeonné*, s. 3-26 (s. 7-8) ve s. 27-72 (s. 27-38); Jean-Pierre Bardet ve Olivier Faron, "Des Enfants sans enfance: sur les abandonnés de l'époque moderne", Becchi ve Julia, *Histoire de l'enfance en Occident*, cilt 2, s. 112-46 (s. 117-21); Pier Paolo Viazzo, Maria Bortolotto ve Andrea Zanolto, "Five Centuries of Foundling History in Florence: Changing Patterns of Abandonment, Care and Mortality", Panter-Brick ve Smith, *Abandoned Children*, s. 70-91 (s. 75-7).
70. Alain Molinier, "Enfants trouvés, enfants abandonnés et enfants illégitimes en Languedoc aux XVIIe et XVIIIe siècles", *Hommage _ Marcel Reinhard*, s. 445-73 (s. 454).
71. Claude Delasselle, "Les Enfants abandonnés à Paris au XVIIIe siècle", *Annales ESC*, 30 (1975), s. 187-218 (s. 213).

72. Otto Ulbricht, "The Debate about Foundling Hospitals", s. 214, 235-6; Wladimir Berelowitch, "Les Hospices des enfants trouvés en Russie (1763-1914)" (*Enfance abandonnée*, s. 167-217) adlı çalışmada on sekizinci yüzyılın sonunda, Moskova'daki hastanede dört çocuk besleyen bakıcılardan söz etmektedir (s. 190); Valerie Fildes, "Maternal Feelings Re-Assessed: Child Abandonment in London and Westminster, 1550-1800", Fildes, *Women as Mothers* (bkz. yukarıda böl. 4, dn. 8), s. 139-78 (s. 167).
73. Mary Lindemann, "Love for Hire" (yukarıda dn. 6), s. 385; A. Chamoux, "L'Enfance abandonnée à Reims à la fin du XVIIIe siècle", *Annales de démographie historique* (1973), s. 263-85 (s. 277); Jean-Pierre Bardet, "Enfants abandonnés et enfants assistés à Rouen dans la seconde moitié du XVIIIe siècle", *Hommage à Marcel Reinhard*, s. 19-47 (s. 27); Ransel, *Mothers of Misery*, tablo 12.1, s. 259.
74. Boswell, *Kindness of Strangers*, s. 24-6.
75. Örneğin bkz. C. Billot, "Les Enfants abandonnés à Chartres à la fin du Moyen Age", *Annales de démographie historique* (1975), s. 167-86 (özellikle fig. 1).
76. Paolo Viazzo güney Avrupa ülkelerinde yetimhanelerin Reform'dan önce kurulmaya başlandığına işaret etmiştir: "Family Structures and the Early Phase in the Individual Life Cycle", Henderson ve Wall, *Poor Women*, s. 31-50 (s. 36). Buluntu çocuk hastanelerine Katolik Fransa on yedinci yüzyılın sonunda, Protestan İngiltere ise on sekizinci yüzyılda kavuşmuştur: Bkz. Ernest Caulfield, *The Infant Welfare Movement in the Eighteenth Century* (New York: Paul B. Hoeber, 1931) ve Ruth K. McClure, *Coram's Children: The London Foundling Hospital in the Eighteenth Century* (New Haven: Yale University Press, 1981).
77. Bkz. yukarıda, s. 70.
78. Burada Volker Hunecke'nin "European Context" ve "Abbandoni" çalışmaları özellikle çok yararlı olmuştur. Ayrıca bkz. Brian Pullen'in önemli araştırması, *Orphans and Foundlings in Early Modern Europe* (Reading: University of Reading, 1989), ve Almanya'daki buluntu bebek hastanelerinin lehine ve aleyhine yapılan tartışmalar için: Ulbricht, "Foundling Hospitals".
79. Trexler, "Foundlings in Florence", s. 266-8; Herlihy ve Klapisch-Zuber, *Tuscans*, s. 145; Gavitt, *Charity and Children*, s. 195, 210-16; Ransel, *Mothers of Misery*, böl. 7.
80. Boswell, *Kindness of Strangers*, böl. 6.
81. Fildes, "Maternal Feelings", s. 153-4.
82. Jean-Claude Perrot, *Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIIe siècle* (2 cilt, Paris: Mouton, 1975), cilt 2, s. 846-53; Ransel, *Mothers of Misery*, böl. 8.
83. McClure, *Coram's Children*, s. 9.
84. David I. Kertzer, *Sacrificed for Honor*, böl. 2.
85. Bernd Weisbrod, "How to Become a Good Foundling in Early Victorian London", *Social History*, 10 (1977), s. 193-209 (s. 205).
86. Trexler, "Foundlings", s. 270; Kertzer, "Gender Ideology", s. 14; Fuchs, *Abandoned Children*, s. 66; Caroline B. Brettell ve Rui Feijó, "Foundlings in Nineteenth-Century Northwestern Portugal: Public Welfare and Family Strategies", *Enfance abandonnée*, s. 273-300 (s. 278-9).
87. Örneğin bkz. McClure, *Coram's Children*, s. 83-4; Delasselle, "Paris", s. 210; Bardet, "Rouen", s. 37; Peyronnet, "Limoges", s. 418; Isabelle Robin ve Agnès Walch, "Les Billets trouvés sur les enfants abandonnés à Paris aux XVIIe et XVIIIe siècles". *Enfance abandonnée*, s. 981-91.

88. Viazzo, "Family Structures", s. 43; Robin ve Walch, "Les Billets trouves", s. 986.
89. Berelowitch, "Russie", s. 176.
90. Hunecke, "European Context"; Viazzo, "Family Structure", s. 44.
91. Terk edilmeye gibi "geniş kapsamlı" bir terim için bkz. Catherine Panter-Brick, "Nobody's Children? A Reconsideration of Child Abandonment", Panter-Brick ve Smith, *Abandoned Children*, s. 1-26 (s. 1-4).
92. Strickland, "Transcendentalist Father", s. 16.

6.

ÇOCUKLUĞUN İKİNCİ DÖNEMİNDE EBEVEYN-ÇOCUK İLİŞKİLERİ

1. Bogna W. Lorence, "Parent and Children"; Greven, *Protestant Temperament*. Lawrence Stone İngiltere için daha ayrıntılı bir şema hazırlamıştır: *The Family*, s. 449-80.
2. Claire Tomalin (yay. haz.), *Parents and Children*, s. 14-16.
3. Yvonne Knibiehler ve Catherine Fouquet, *L'Histoire des mères du moyen âge à nos jours* (Paris: Editions Montalba, 1980), s. 8.
4. Ralph V. Turner, "Eleanor of Aquitaine and her Children: An Inquiry into Medieval Family", *Journal of Medieval History*, 14 (1988), s. 321-35; Lois L. Huneycutt, "Public Lives, Private Ties: Royal Mothers in England and Scotland, 1070-1204", John Carni Parsons ve Bonnie Wheeler (yay. haz.), *Medieval Mothering* (New York: Garland Publishing, 1996), s. 295-311. Ayrıca bkz. Mary Martin McLaughlin, "Survivors and Surrogates: Children and Parents from the Ninth to the Thirteenth Century", deMause, *History of Childhood*, s. 101-81 (s. 127); Alexandre-Bidon ve Closson, *L'Enfant à l'ombre des cathédrales*, s. 200.
5. Bkz. örneğin Greven, *Protestant Temporary*, s. 22 ("Evangelist" ebeveynlerle ilgili olarak) ve Levenzen, *Language of Puritan Feeling*, böl. 3.
6. David Hunt, *Parents and Children*, s. 94; Barbara Alpern Engel, "Mothers and Daughters: Family Patterns and the Female Intelligentsia", Ransel, *The Family in Imperial Russia*, s. 44-59 (s. 46). Ayrıca bkz. Lorence, "Eighteenth-Century Europe", s. 1-13; Stone, *The Family*, "The Aristocracy: The Negligent Mode", s. 451-2.
7. Adelheid Popp, *Autobiography of a Working Woman*, s. 15. Ayrıca bkz. Standish Meacham, *A Life Apart: The English Working Class, 1890-1914* (Londra: Thames and Hudson, 1977), s. 159-60; Burnett, *Destiny Obscure*, s. 53-6; West, *Growing up*, s. 156-7; Maynes, *Taking the Hard Road*, s. 64-8.
8. James Mellon (yay. haz.), *Bullwhip Days: The Slaves Remember* (New York: Weidenfeld and Nicolson, 1988), s. 35.
9. *Narrative of the Life of Frederick Douglass, an American Slave, Written by Himself* (New York: Dolphin Books 1963 [1845]), s. 2. Bu bölüm Herbert G. Gutman'ın, *The Black Family in Slavery and Freedom, 1750-1925* adlı kitabında detaylı olarak tartışılmaktadır. (New York: Pantheon Books, 1976), s. 98.
10. Eugene D. Genovese, *Roll, Jordan, Roll: The World of the Slaves Made* (New York: Pantheon Books, 1974), s. 502-19; Leslie Howard Owens, *This Species of Property: Slave Life and Culture in the Old South* (New York: Oxford University Press, 1976), böl. 9; John W. Blassingame, *The Slave Community: Plantation Life in the Antebellum South* (yenilenmiş baskı, New York: Oxford University Press, 1979), böl. 4; Lester Alston, "Children as Chattel", West ve Petrick, *Small Worlds*, s. 208-31.

11. Thomas Cobbett, *A Fruitfull and Usefull Discourse Touching the Honour due from Children to Parents and the Duty of Parents towards their Children* (Londra, 1656), aktaran: Edmund S. Morgan, *The Puritan Family: Religion and Domestic Relations in Seventeenth-Century New England* (New York: Harper and Row, 1966), s. 106-7. Ayrıca bkz. Levin L. Schücking, *The Puritan Family: A Social Study from Literary Sources*, çev. Brian Battershaw (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1969 [1929]), s. 74.
12. Mrs Housman, *The Power and Pleasure of the Divine Life* (Londra, 1744), aktaran Pollock, *Forgotten Children*, s. 101-2.
13. Lorence, "Eighteenth-Century Europe", s. 13-18; Stone, *The Family*, s. 463-8.
14. Leverenz, *Puritan Feeling*, s. 70-9.
15. David E. Stannard, *The Puritan Way of Death: A Study in Religion, Culture and Social Change* (Oxford: Oxford University Press, 1972), böl. 3; Cox, *Shaping Childhood*, böl. 2.
16. Stone'nun "Happy Families" kitabının E. P. Thompson tarafından yapılan değerlendirmesi için bkz. *New Society*, 8 Eylül 1977, s. 499-501.
17. Stone, *The Family*; Greven, *Protestant Temperament*, kısım 4; Daniel Blake Smith, *Inside the Great House: Planter Family Life in Eighteenth-Century Chesapeake Society* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1980), böl. 1 (s. 44). Ayrıca bkz. Trumbach, *Rise of the Egalitarian Family*, böl. 5; Censer, *North Carolina Planters*, s. 39.
18. Greven, *Protestant Temperament*, s. 27.
19. Houlbrooke, *English Family*, s. 192-4; Larcom, *New England Girlhood*, s. 26-8; John F. Walzer, "A Period of Ambivalence: Eighteenth Century-American Childhood", deMause, *History of Childhood*, s. 351-82 (s. 356); Sylvere, Toinou, s.1-2, 73-88.
20. Gutman, *Black Family*, böl. 5; Owens, *Species of Property*, böl. 9.
21. Trumbach, *Egalitarian Family*, s. 237-8; Roberts, *A Ragged Schooling*, s. 13; Jasper, *Hoxton Childhood*, s. 9; Robert L. Griswold, *Fatherhood in America: A History* (New York: Basic Books, 1993), s. 2-3.
22. Schama, *Embarrassment of Riches*, s. 541; Larcom, *New-England Girlhood*, s. 41; Riché ve Alexandre-Bidon, *L'Enfance*, s. 100; Foley, *Bolton Childhood*, s. 10-12.
23. Riché ve Alexandre-Bidon, *L'Enfance*, s. 105.
24. Emilie Carlès, *Une soupe aux herbes sauvages* (Paris: Simon, 1977), s. 47.
25. Davin, *Growing up Poor*, s. 88-91; Genovese, *Roll, Jordan, Roll* (yukarıda dn. 10), s. 508-9. Riche ve Alexandre-Bidon *L'Enfance*'da aynı zamanda kız ve erkek kardeşler arasındaki olumlu gözlemlerini de anlatmaktadırlar, s. 105.
26. Sylvere, Toinou, s. 6.
27. Christopher Lasch, *Haven in a Heartless World: The Family Besieged* (New York: Basic Books, 1977).
28. Schama, *Embarrassment of Riches*, s. 557.
29. David Hunt, *Parents and Children*, s. 141.
30. Trumbach, *Egalitarian Family*, s. 227-8.
31. Alexandre-Bidon ve Closson, *L'Enfant à l'ombre des cathédrales*, s. 187-92; Riche ve Alexandre-Bidon, *L'Enfance*, s. 78; Gélis, Laget ve Morel, *Entrer dans la vie*, s. 127; Joseph Illick, "Child-Rearing in Seventeenth-Century England and America", deMause, *History of Childhood*, s. 303-50 (s. 312).
32. Demaitre, "The Idea of Childhood and Child Care", s. 466; Alexandre-Bidon ve Closson, *L'Enfant à l'ombre des cathédrales*, s. 192-4.

33. Bu bölüm Arnold Van Gennep'in *Manuel de folklore français contemporain* adlı kitabına dayanmaktadır (Paris: Picard, 1972 [1943]), s. 152-65; Antonina Martynova, "Life of the Pre-Revolutionary Village as Reflected in Popular Lullabies", Ransel, *Imperial Russia*, s. 171-85; Iona ve Peter Opie (yay. haz.), *The Oxford Dictionary of Nursery Rhymes* (Oxford: Oxford University Press, 1997); Bettina Hürlimann, *Children's Books*, böl. 1.
34. Van Gennep, *Manuel*, s. 152; Reinhard Sieder, "Vata, derf i aufstehn?"
35. Opie ve Opie, *Nursery Rhymes*, Giriş; Hürlimann, *Children's Books*, s. 7-9.
36. Riché ve Alexandre-Bidon, *L'Enfance*, s. 113-16; Nicholas Orme, "Children and the Church", s. 566-7.
37. David Hunt, *Parents and Children*, s. 182; Robert Darton, "Peasants Tell Tales: The Meaning of Mother Goose", *The Great Cat Massacre* (Harmondsworth: Penguin, 1984), s. 17-78; Gillian Avery, "The Beginnings of Children's Reading to c. 1700", Peter Hunt (yay. haz.). *Children's Literature*, s. 1-25 (s. 3).
38. Özment, *When Fathers Ruled*, böl. 4; Houlbrooke, *English Family*, s. 146-7; Elias, *The Civilizing Process*, cilt 1, s. 140.
39. Bernard Mergen, "Made, Bought and Stolen: Toys and the Culture of Childhood", West ve Petrik, *Small Worlds*, s. 86-106 (s. 88).
40. P. N. Denieul, "Histoire de jouer", Denieul ve diğerleri, *Jeux et jouets* (Paris: Aubier, 1979), s. 89-107; Jean Drouillet, *Folklore du Nivernais et du Morvan* (La Charité-sur-Loire: Editions Thoreau, 1959), s. 87; Pollock, *Forgotten Children*, s. 237.
41. Nicholas Orme, "The Culture of Children", s. 51-8, eski oyuncaklar üzerine etkileyici bir araştırma sunar. Ayrıca bkz. Françoise Piponnier, "Les Objets de l'enfance", *Annales de démographie historique* (1973), s. 69-71; Alexandre-Bidon ve Closson, *L'Enfant à l'ombre des cathédrales*, s. 174-86; J. Grange, "Histoire du jouet et d'une industrie", Denieul ve diğerleri., *Jeux et jouets*, s. 224-76 (s. 245); Joseph Strutt, *The Sports and Pastimes of the People of England* (Londra: Thomas Tegg, 1838), s. 385-6; Formanek-Brunell, *Made to Play House*, böl. 1.
42. Aktaran: Hardyment, *Dream Babies*, s. 145.
43. Bu bölümde yararlanılan kaynaklar için bkz. Linda Hannas, *The English Jigsaw Puzzles, 1760-1890* (Londra: Wayland Publishers, 1972); J. H. Plumb, "The New World of Children in Eighteenth-Century England", *Past and Future*, 67 (1975), s. 64-95; Kenneth D. Brown, *The British Toy Business: A History since 1700* (Londra: Hambledon Press, 1996), böl. 1-3; George Sturt, *A Small Boy in the Sixties* (Cambridge: Cambridge University Press, 1932), böl. 16.
44. Darton, *Children's Books in England*, s. 1.
45. Monica Kiefer, *American Children Through Their Books*, s. 6-7.
46. Bkz. James Janeway, *Token for Children* (Londra: Religious Tract Society, n.d.), s. 8, 19, 26, 44, 72 ve 111.
47. Kiefer, *American Children*, böl. 4; Geoffrey Summerfield, *Fantasy and Reason: Children's Literature in Eighteenth Century* (Londra: Methuen, 1984), s. 72-1; Elizabeth A. Francis, "American Children's Literature, 1646-1880", Hawes ve Hiner (yay. haz.), *American Childhood*, s. 185-233; Gillian Avery, "The Puritans and their Heirs", Gillian Avery ve Julia Briggs (yay. haz.), *Children and their Books* (Oxford: Clarendon Press, 1989), s. 95-118; aynı yazar, "The Beginnings of Children's Reading to c. 1700", ve Anne Scott MacLeod, "Children's Literature in America from the Puritan Beginnings to 1870", Peter Hunt, *Children's Literature*, s. 1-25, 102-29.

48. Yann Brekilien, *La Vie quotidienne des paysans bretons (au XIXe siècle)* (Paris: Hachette, 1966), s. 90; Hélias, *Horse of Pride*, s. 97.
49. Hürlimann, *Books in Europe*, s. xiii; Darton, *Children's Books in England*, böl. 5; Victor E. Neuburg, *The Penny Histories: A Study of Chapbooks for Young Readers over Two Centuries* (Londra: Oxford University Press, 1968); aynı yazar, *Popular Literature: A History and Guide* (Harmondsworth: Penguin, 1977), böl. 3; Summerfield, *Fantasy and Reason*, böl. 2; Mary V. Jackson, *Engines of Instruction*, böl. 3; Robert Mverou, *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles: la bibliothèque bleue de Troyes* (Paris: Stock, 1964); Geneviève Bollème, *La Bibliothèque bleue* (Paris: Julliard, 1971).
50. Hürlimann, *Books in Europe*, Giriş; Darton, *Children's Books*, böl. 7.
51. Adelaide O'Keefe, Ann ve Jane Taylor'ın *Original Poems for Infant Minds* adlı eserinden aktaran: Kiefer, *American Children*, s. 22.
52. Alison Lurie çocuk kitapları dünyasında İngiliz ve Amerikalı yazarların çoğunlukta olmasının sebebini bu ülkelerdeki birçok insanın pek büyümemesine bağlı olduğunu düşünmektedir! Arka planda, çocukluk konusundaki Romantik görüşlerin etkisinin özgün ve harika olduğunu düşünmektedir. Ancak, erkek ve kız çocukların 4 ile 5 yaşından sonra küçük yetişkin birer birey olmalarının beklendiği diğer ülkelerde durumun böyle olduğu şüphelidir. Bkz. Lurie, "Not for Muggles", *New York Review of Books*, 16 Aralık 1999.
53. Geniş ve ilgi çekici yayımlar için bkz. Darton, *Children's Books in England*; Hürlimann, *Children's Books*; Peter Hunt, *An Introduction to Children's Literature*, böl. 3-4; aynı yazar, *Children's Literature*, böl. 3-9; Gillian Avery, *Nineteenth Century Children: Heroes and Heroines in English Children's Stories, 1780-1900* (Londra: Hodder and Stoughton, 1965); Jackson, *Engines of Instruction*, çeşitli yerlerde; Francis, "American Children's Literature", s. 205-22; Kirsten Drotner, *English Children and their Magazines, 1751-1945* (New Haven: Yale University Press, 1988); Dennis Butts, "The Adventure Story", Butts (yay. haz.), *Stories and Society: Children's Literature in its Social Context* (Londra: Macmillan, 1992), s. 65-83; Hans-Heino Ewers, "La Littérature moderne pour enfants: son évolution historique à travers l'exemple allemand du XVIIIe au XXe siècle", Becchi ve Julia, *Histoire de l'enfance*, cilt 2, s. 434-60; Mary Cadogan ve Patricia Craig, *You're a Brick Angela! A New Look at Girls' Fiction from 1839 to 1975* (Londra: Victor Gollancz, 1976), böl. 1-6.
54. Julia Briggs, "Transitions" ve "Children's Literature in America, 1870-1945", Peter Hunt, *Children's Literature*, s. 167-91 ve 225-51; Marie-Jose Chombart de Lauwe, *Un Monde autre: l'enfance* (Paris, 1971); Patrick A. Dunae, "Penny Dreadfuls"; Jean-Jacques Darmon, *Le Colportage de librairie en France sous le Second Empire: grands colporteurs et culture populaire* (Paris: Plon, 1972).
55. Van Gennep, *Manuel*, s. 156-60.
56. Bernard de Gordon, *Liber pronosticorum*, aktaran Demaitre, "Child Care", s. 466
57. Larcorn, *New-England Girlhood*, s. 30; Olivier Perrin, *Galerie Bretonne, ou vie des Bretons armoricains* (3 cilt, Paris: Isidore Pesron, 1835), cilt 1, s. 85.
58. Hanawalt, "Childrearing", s. 15-16, ve aynı yazar, *Ties that Bound*, böl. 11. Ayrıca bkz. Eleanora C. Gordon, "Accidents among Medieval Children as Seen From the Miracles of six English Saints ve Martyrs", *Medical History*, 35 (1991), s. 145-63.
59. Bu, halk bilim uzmanı Arnold Van Gennep'in, *Manuel* (cilt 1, s. 156) adlı eserinden sık sık aktarılmaktadır.

60. Herman W. Rodenburg, "The Autobiography of Isabella de Moerloose", s. 522-4; Marc Soriano, "From Tales of Warning to Formulettes: The Oral Tradition in French Children's Literature", *Yale French Studies*, 43 (1969), s. 24-43; Helias, *Horse of Pride*, s. 6-7; "Fritz Pauk, Cigar Maker", Kelly, *German Worker*, s. 399-427 (s. 401). Ayrıca bkz. Dekker, *Childhood Memory and Autobiography*, s. 81-7.
61. Peter N. Stearns ve Timothy Haggerty, "Role of Fear", s. 66-7.
62. Brunfels, *Von der Zucht und Unterweisung der Kinder* (Strasbourg, 1525). Aktaran: Steven Ozment, *When Fathers Ruled*, s. 139.
63. David Hunt, *Parents and Children*, s. 133; Elizabeth W. Marvick, "Childhood History and Decisions of State: The Case of Louis XIII", *History of Childhood Quarterly*, 2 (1975), s. 135-80 (s. 152); aynı yazar, *Louis XIII*, s. 30; Tomalin, *Parents and Children*, s. 15.
64. David Hunt, *Parents and Children*, s. 139; Locke, *Concerning Education*, s. 139; Greven, *Protestant Temperament*, s. 38-43.
65. Conrad Sam, *David's Eebruch* (Ulm, 1534). Aktaran: Ozment, *When Fathers Ruled*, s. 133; Locke, *Concerning Education*, s. 104.
66. David Hunt, *Parents and Children*, böl. 7; Greven, *Protestant Temperament*, böl. 2.
67. David Hunt *Parents and Children*, s. 134.
68. Morgan, *Puritan Family*, s. 103; Elizabeth Pleck, *Domestic Tyranny: The Making of Social Policy against Family Violence from Colonial Times to the Present* (New York: Oxford University Press, 1987), s. 44-7, ve 205-16; Genovese, *Roll, Jordan, Roll* (yukarıda dn. 10), s. 509-11; Wright, *Black Boy*, s. 4.
69. Diğer kaynaklardan aktaran Antonia Gransden, "Childhood and Youth in Medieval England", *Nottingham Medieval Studies*, 16 (1972), s. 3-19 (s. 6-7); McLaughlin, "Survivors and Surrogates", (yukarıda dn. 4), s. 131.
70. Berkvam, *Enfance et maternité*, s. 61.
71. Caspar Huberinus, *Spiegel der Hauszucht* (Nuremberg, 1565), aktaran Strauss, *Luther's House*, s. 93; Samuel Butler, *The Way of All Flesh*, s. 117 ve 297. Özellikle tehlikeli bedensel cezalandırmalar ve üzücü çağdaş Alman çocuk yetiştirme teknikleri için bkz. Aurel Ende, "Battering and Neglect: Children in Germany".
72. Sereno E. Dwight (yay. haz.), *The Works of President Edwards: With a Memoir of his Life* (New York, 1829), cilt 1, s. 126-30, aktaran: Philip J. Greven (yay. haz.), *Child-Rearing Concepts*, s. 77.
73. Schama, *Embarrassment of Riches*, s. 556 (bkz. aynı zamanda, Dekker, *Childhood*, böl. 10); Pleck, *Domestic Tyranny*, s. 39-44; West, *Growing up*, s. 158-60; Linda Gordon, *Heroes of Their Own Lives: The Politics and History of Family Violence, Boston 1880-1960* (Harmondsworth: Penguin Books, 1989), s. 33; Paul Thompson, *The Edwardians: The Remaking of British Society* (2. baskı, Londra: Routledge, 1992), s. 45-8.
74. Strauss, *Luther's House*, s. 93; Marie Jeanne Philipon. *Madame Roland de la Platière: An Autobiographical Sketch* (c.1760), aktaran: Lorence, "Eighteenth-Century Europe", s. 18-19; Robertson, "Home as Nest: Middle-Class Childhood in Nineteenth Century Europe", deMause, *History of Childhood*, s. 407-31 (s. 416).
75. Butler, *Way of All Flesh*, s. 57.
76. A.g.e.

ÇOCUKLUĞUN ÜÇÜNCÜ DÖNEMİNDE EBEVEYNLER VE YAŞITLARLA İLİŞKİLER

1. David Hunt, *Parents and Children in History*, s. 180; Steven Mintz ve Susan Kellog, *Domestic Revolutions: A Social History of American Family Life* (New York: Free Press, 1988), s. 15 ve 72; Jessica Tovrov, "Mother-Child Relationships among the Russian Nobility", Ransel, *The Family in Imperial Russia*, s. 15-43 (s. 17).
2. Arnold Van Gennep, *Manuel de folklore français contemporain*, cilt 1, (Paris: Picard, 1972), s. 166-7.
3. Tovrov, "Mother-Child Relationships", s. 25-6.
4. John F. Benton, *Self and Society in Medieval France: The Memories of Abbot Guibert of Nogent* (Toronto: University of Toronto Press, 1984), s. 38, 74. Guibert ve annesi arasındaki ilişki oldukça dikkat çekmiştir: Benton'un önsözünün haricinde bkz. McLaughlin, "Survivors and Surrogates", deMause, *History of Childhood*, s. 105-9; Jonathan Kantor, "A Psycho-Historical Source: The Memories of Abbot Guibert of Nogent", *Journal of Medieval History*, 2 (1976), s. 281-304; M. D. Coupe, "The Personality of Guibert de Nogent Reconsidered", *Journal of Medieval History*, 9 (1983), s. 317-29; Nancy F. Partner, "The Family Romance of Guibert de Nogent: His History/Her Story", John Carni Parsons ve Bonnie Wheeler (yay. haz.), *Medieval Mothering* (New York: Garland Publishing, 1996), s. 359-79.
5. Berkvam, *Enfance et maternité*, s. 128-9.
6. Elisabeth Badinter, *The Myth of Motherhood: An Historical View of the Maternal "Instinct"*, çev. Roger deGaris (Londra: Souvenir Press, 1981), s. 64-7.
7. Benton, *Memoirs*, s. 41; Mary P. Ryan, *Cradle of the Middle Class: The Family in Onedia County, New York, 1790-1865* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), s. 162.
8. Engel, "Mothers and Daughters" (bkz. yukarıda böl. 6, dn. 6), s. 50. Ayrıca bkz. Houlbrooke, *English Family*, s.187; Ryan, *The Family in Onedia County*, s. 192-3.
9. Janet L. Nelson, *Charles the Bald* (Londra: Longman, 1992), s. 79-80.
10. Jerome Cardan, *The Book of my Life*, çev. Jean Stoner (New York, 1930), s. 142, aktaran James Bruce Ross, "The Middle-Class Child in Urban Italy, Fourteenth to Early Sixteenth Century", deMause, *History of Childhood*, s. 183-228 (s. 213).
11. Trumbach, *Rise of the Egalitarian Family*, s. 254; Ayrıca bkz. John F. Walzer, "A Period of Ambivalence: Eighteenth-Century American Childhood", deMause, *History of Childhood*, s. 351-82 (s. 368).
12. Aktaran Levin L. Schücking, *Puritan Family: A Social Study from Literary Sources*, çev. Brian Battershaw (Londra: Routledge ve Kegan Paul, 1969), s. 60-1.
13. M. J. Tucker, "The Child as Beginning and the End: Fifteenth and Sixteenth Century English Childhood", deMause, *History of Childhood*, s. 229-57 (s. 248-9).
14. Mintz ve Kellog, *Domestic Revolutions* (yukarıda dn. 1), çeşitli yerlerde; Daniel Blake Smith, *Inside the Great House: Planter Family Life in Eighteenth-Century Chesapeake Society* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1980), böl. 3; Ryan, *Cradle of the Family: Robert L. Griswold, Fatherhood in America: A History* (New York: Basic Books, 1993), böl. 2.
15. Robert L. Griswold, "Ties that Bind and Bonds that Break: Children's Attitudes Towards Fathers, 1900-1930", West ve Petrik, *Small Worlds*, s. 255-74 (s. 273),.

16. Behlmer, *Child Abuse*, s. 15.
17. Sylvia Schafer, *Children in Moral Danger*, s. 21
18. Jacques Donzelot, *The Policy of Families*, çev. Robert Hurley (Londra: Hutchinson, 1980), böl. 2-3; Rachel G. Fuchs, "France in Comparative Perspective", Elinor A. Accampo, Rachel G. Fuchs ve Mary Lynn Stewart (yay. haz.), *Gender and Politics of Social Reform in France, 1870-1914* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995), s. 157-87 (s.163); Schafer, *Third Republic France*.
19. Önemli çalışmalar için bkz. Jean S. Heywood, *Children in Care: The Development of the Service for the Deprived Children* (3. baskı, Londra: Routledge and Kegan Paul, 1978); Behlmer, *Children Abuse*; Nick Frost ve Mike Stein, *The Politics of Child Welfare: Inequality, Power and Change* (New York: Harvester Wheatsheaf, 1989), böl. 3-4; Hendrick, *Child Welfare*, böl. 2; Linda Mahood, *Policing Gender, Class and Family: Britain, 1850-1940* (Londra: UCL Press, 1998).
20. Dickinson, *The Politics of German Child Welfare*, böl. 1 (s. 27).
21. Ronald D. Cohen, "Child Saving and Progressivism, 1885-1915", Hawes ve Hiner, *American Childhood* s. 273-309; LeRoy Ashby, *Endangered Children: Dependency, Neglect and Abuse in American History* (New York: Twayne Publishers, 1997), böl. 3; Linda Gordon, *Heroes of their Own Lives: The Politics and History of Family Violence, Boston 1880-1960* (Harmondsworth: Penguin, 1989), böl. 1-2.
22. Dickinson, *German Child Welfare*, s. 20; Hendrick, *England*, s. 54.
23. Paul Thompson, *The Edwardians: The Remarking of British Society* (2. baskı; Londra: Routledge, 1992), s. 45-6. Ayrıca bkz. Pollock, *Forgotten Children*.
24. Judith Rich Harris, "Where is the Child Environment? A Group Socialization Theory of Development", *Psychological Review*, 102 (1995), s. 458-89; aynı yazar, *The Nurture Assumption: Why Children Turn out the Way they Do?* (Londra: Bloomsbury, 1998). Ayrıca bkz. Anthony Clare, *Observer*, 13 Aralık 1998.
25. François Lebrun, *La Vie conjugale sous l'ancien régime* (Paris: Armand Colin, 1975), s. 138.
26. Wright, *Black Boy*, s. 67.
27. Humphries, *Hooligans or Rebels?*, böl. 7; Geoffrey Pearson, *Hooligan: A History of Respectable Fears* (Londra: Macmillan, 1983), böl. 5; Bill Schwarz, "Night Battles: Hooligan and Citizen", Mica Nava ve Alan O'Shea, *Modern Times: Reflections on a Century of English Modernity* (Londra: Routledge, 1996), s. 101-28; Michael Mitterauer, *A History of Youth* (Oxford: Basil Blackwell, 1992), s. 200; Michelle Perrot, "Dans la France de la Belle Epoque, 'Les Apaches', premières bandes de jeunes", *Les Marginaux et les exclus dans l'histoire* (Paris: Union générale d'éditions, 1979), s. 387-407 (s. 390); James Marten, *The Children's Civil War*, s. 163.
28. Iona ve Peter Opie, *Lore and Language of Schoolchildren*, böl. 8; Jean Drouillet, *Folklore du Nivernais et du Morvan* (5 cilt, La Charité-sur-Loire: Thoreau, 1959), cilt 1, 88.
29. Louis Pergaud, *La Guerre des boutons* (Paris: Mercure de France, 1963), s. 265; Drouillet, *Folklore du Nivernais*, cilt 1, s. 89; Heywood, "On Learning Gender Roles".
30. Mitterauer, *History of Youth*, s. 195-202; Humphries, *Hooligans*, s. 190.
31. Orme, "Children and the Church", s. 571; Alexandre-Bidon ve Didier Lett, *Les Enfants*, s. 173; Thomas, "Children in Early Modern England", s. 52; aynı yazar, "Age and Authority in Early Modern England", *Proceedings of the British Academy*, 62 (1976), s. 205-48 (s. 218-19); Mary P. Ryan, *Cradle of the Middle Class: The Family in Oneida County, New York 1790-1865* (Cambridge: Cambridge

- University Press, 1981), s. 164; Georges Dumoulin, *Carnets de Route* (Lille: Editions de "L'Avenir", 1937), s. 16. Ayrıca bkz. böl. 18, "Pranks", Opie ve Opie, *Lore and Language*; Pearson, *Hooligan*, s. 89-90; Thompson, *Edwardians* (yukarıda dn. 23), s. 39-40.
32. Humphries, *Hooligans*, s. 180-8; John R. Gillis, "The Evolution of Juvenile Delinquency in England, 1890-1914", *Past and Present*, 67 (1975), s. 96-126 (s. 99-100).
33. M. Crubellier, *L'Enfance et la jeunesse dans la société française, 1800-1950* (Paris: A. Colin, 1979), s. 60.
34. Yvonne Verdier, *Façons de dire, façons de faire: la laveuse, la couturière, la cuisinière* (Paris: Gallimard, 1979), s. 171-2; Martial Chaulanges, *La Terre des autres*, cilt 3, *Les Rouges Moissons* (2. baskı, Paris: Delagrave, 1975), s. 16.
35. Iona ve Peter Opie, *Children's Games in Street and Playground*, s. 6-8.
36. Çocuk oyunları ahlakın gelişmesi konusundaki ilgi çekici bir araştırma için bkz. Schama, *Embarrassment of Riches*, s. 497-516.
37. Thomas E. Jordan, *Victorian Childhood*, s. 196-7; James, Jenks ve Prout, *Theorizing Childhood*, s. 28-30; Jordanova, "Children in History".
38. Larcom, *New-England Girlhood*, s. 30-1; David Vincent, *Literacy and Popular Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), s. 57; John Clare, "Prose on the Pleasures of Childhood", aktaran James Walvin, "Children's Pleasures", John K. Walton ve James Walvin (yay. haz.), *Leisure in Britain, 1780-1939* (Manchester: Manchester University Press, 1983), s. 227-41 (s. 232); James Mellon (yay. haz.), *Bullwhip Days: The Slaves Remember* (New York: Weidenfeld and Nicolson, 1988), s. 38. Ayrıca bkz. West, *Growing up*, s. 101-4.
39. Victoria Bissell Brown, "Golden Girls: Female Socialization among the Middle Class of Los Angeles, 1880-1910", West ve Petrik, *Small Worlds*, s. 232-54; Davin, *Growing up Poor*, böl. 4; Alain Faure, "Enfance ouvrière, enfance coupable", *Les Révoltes logiques*, 13 (1981), s. 13-35; Bernard Mergen, "Made, Bought and Stolen: Toys and the Culture of Childhood", West ve Petrick, *Small Worlds*, s. 86-106 (s. 101).
40. Opie ve Opie, *Children's Games*; Strutt, *Sports and Pastimes*, böl. 4; Alice Bertha Gomme, *The Traditional Games of England, Scotland and Ireland* (2 cilt, New York: Dover Publications, 1964 [1894-8]); Heywood, *Childhood*, böl. 3.
41. Hélias, *Horse of Pride*, s. 11-12, böl. 5; West, *Growing up*, s. 110-12.
42. Walvin, "Children's Pleasure", s. 240; Davin, *Growing up Poor*, s. 65.
43. J. H. Plumb, "The New World of Children", s. 85; Andrew Davies, "Leisure in the 'Classic Slum', 1900-1939", Andrew Davies ve Steven Fielding (yay. haz.), *Worker's Worlds: Cultures and Communities in Manchester and Salford, 1880-1939* (Manchester: Manchester University Press, 1992), s. 102-32 (s. 121-5); Foley, *Bolton Childhood*, s. 26.
44. John Springhall, "Leisure and Victorian Youth"; David Nasaw, "Children and Commercial Culture: Moving Pictures in the Early Twentieth Century", West ve Petrik, *Small Worlds*, s. 14-25.
45. Ariès, *Centuries of Childhood*, s. 353-7.
46. J. Hajnal, "Two Kinds of Pre-Industrial Household Formation System"; Richard Wall, Jean Robin ve Peter Laslett (yay. haz.), *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), s. 65-104. Hajnal Kuzeybatı Avrupa'yı İskandinavya, İngiltere, Almanca konuşan bölgeler ve Kuzey Fransa olarak tanımlamıştır. Ayrıca bkz. Houlbrooke, *English Family*, s. 150; Mic-

hael Mitterauer, "Servants and Youth", *Continuity and Change*, 5 (1990), s. 11-38; Terence R. Murphy, "Woful Childe of Parents Rage".

47. Pierre Desportes, "La Population de Reims au XVe siècle d'après un denombrement de 1422", *Le Moyen Age*, 4. seri, 21 (1966), s. 463-509 (s. 501); Ann Kussmaul, *Servants in Husbandry in Early Modern England* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), böl. 5; Richard Wall, "The Age at Leaving Home", *Journal of Family History*, 3 (1978), s. 181-202; aynı yazar, "Leaving Home and Process of Household Formation in Pre-Industrial England", *Continuity and Change*, 2 (1987), s. 77-101; aynı yazar, "Leaving Home and Living Alone: An Historical Perspective", *Population Studies*, 43 (1989), s. 369-89.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM DAHA GENİŞ BİR DÜNYADA ÇOCUKLAR

8.

ÇOCUK İŞÇİLER

1. Hugh Cunningham, "The Employment and Unemployment of Children", s. 126. Ayrıca bkz. Ogilvie, "Coming of Age in a Corporate Society"; Walter I. Trattner, *Crusade for the Children*, s. 25-6.
2. Zelizer, *Pricing the Priceless Child*, s. 3.
3. Hugh Cunningham, "Child Labour in the Industrial Revolution", *The Historian* (bahar 1987), s. 3-8; aynı yazar, *The Children of the Poor*, böl. 2; Trattner, *Crusade for the Children*, s. 11-12.
4. Michael Lavalette, *Child Employment in the Capitalist Labour Market* (Aldershot: Avebury, 1994), s. 223.
5. W. H. Hutt, "The Factory System of the Early Nineteenth Century", F. A. Hayek (yay. haz.), *Capitalism and the Historians* (Londra: Routledge ve Kegan Paul; 1926), s.160-88. Bu çalışmanın ayrıntılı bir eleştirisi için bkz. E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (Harmondsworth: Penguin, 1968), s. 366-84.
6. Farklı ülkelerden kanıtlar için bkz. Clark Nardinelli, *Child Labour*, böl. 6.
7. Howard P. Marvel, "Factory Regulation: A Reinterpretation of Early English Experience", *Journal of Law and Economics*, 20 (1977), s. 379-402; Per Bolin-Hort, *Work, Family and the State*.
8. Myron Weiner, *The Child and the State in India: Child Labour and Education Policy in Comparative Perspective* (Princeton: Princeton University Press, 1991), böl. 6.
9. Bkz. örneğin Vincent, *Bread, Knowledge and Freedom*; West, *Growing up*; Hanawalt, *Medieval London*; Graff, *Conflicting Paths*; Maynes, *Taking the Hard Road*; Davin, *Growing up Poor*.
10. P. E. H. Hair, "Children in Society", s. 47.
11. Eugene D. Genovese, *Roll, Jordan, Roll: The World of the Slaves Made* (New York, Pantheon Books, 1974), s. 502-3; James Mellon (yay. haz.), *Bullwhip Days: The Slaves Remember* (New York: Weidenfeld and Nicolson, 1988), s. 39-40.
12. Bu durum birçok dönemde ve birçok ülkede kaydedilmiştir. Bkz. örneğin Hanawalt, *Ties that Bind*, böl. 10; David E. Vassberg, "Juveniles in the Rural Work Force of Sixteenth-Century Castile", *Journal of Peasant Studies*, 11 (1983), s. 62-75; Ilana Krausman Ben-Amos, *Adolescence and Youth in Early Modern England* (New Haven: Yale University Press, 1994), böl. 2; Heywood, *Childhood*, böl. 2; Mary Neth, *Preserving the Family Farm: Women, Community and Foundations of Agribusiness in the Midwest, 1900-1940* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995), böl. 1.
13. Riche ve Alexandre-Bidon, *L'Enfance*, s. 167.

14. George Ewart Evans, *Ask the Fellows Who Cut the Hay* (Londra: Faber and Faber, 1956), böl. 11.
15. Pamela Horne, *The Victorian Country Child* (Kineton: Roundwood Press, 1974), s. 81; Marguerite Audoux, *Marie-Claire* (Paris, 1910), s. 124. Ayrıca bkz. Mats Sjöberg, "Working Rural Children. Herdling, Child Labour and Childhood in the Swedish Rural Environment", Coninck-Smith, Sandin ve Schrupf (yay. haz.), *Industrious Children*, s. 106-28.
16. Vassberg, "Sixteenth-Century Castile", s. 64-5.
17. Simonetta Ortaggi Cammarosano, "Labouring Women in Northern and Central Italy in the Nineteenth Century", John Davis ve Paul Ginsborg, *Society and Politics in the Age of Risorgimento* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), s. 152-83 (s. 171); Rene de Herdt, "Child Labour in Belgium, 1800-1914", Hugh Cunningham ve Pier Paolo Viazzo (yay. haz.), *Child Labour*, s. 24; Horn, *Country Child*, s. 82-6; Jennie Kitteringham, "Country Work Girls in Nineteenth-Century England", Raphael Samuel (yay. haz.), *Village Life and Labour* (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1975), s. 75-38 (s. 98-112); W. A. Armstrong, "Labour 1: Rural Population: Growth, Systems of Employment, and Incomes", G. E. Mingay (yay. haz.), *The Agrarian History of England and Wales*, cilt 6, "1750-1850" (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), böl. 7 (s. 685-6).
18. Leslie Howard Owens, *This Species of Property: The Slave Life and the Culture in the Old South* (New York: Oxford University Press, 1976), s. 205-6.
19. Evans, *Ask the Fellows*, s. 27.
20. Neth, *Family Farm*, s. 23.
21. David Herlihy, *Opera Muliebria Women and Work in Medieval Europe* (New York: Magraw-Hill, 1990), s. 51-2; Bridget Hill, *Women, Work and Sexual Politics in Eighteenth-Century England* (Oxford: Basil Blackwell, 1989), s. 35; Lee A. Craig, *To Sow One Acre More: Childbearing and Farm Productivity in the Antebellum North* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1993), böl. 2; Neth, *Family Farm*, böl. 1; West, *Growing up*, böl. 4 ve 6.
22. Michael Mitterauer, "Servants and Youth", *Continuity and Change*, 5 (1990), s. 11-38 (18-20). Yukarıda bkz. s. 137-8.
23. Regina Schulte, "Peasants and Farmers' Maids Female Farm Servants in Bavaria at the End of the Nineteenth Century", Richard J. Evans ve W. R. Lee (yay. haz.), *The German Peasantry* (Londra: Croom Helm, 1986), s. 158-73; Olwen Hufton, *The Prospect before Her: A History of Women in Western Europe*, cilt 1, "1500-1800" (Londra: Harper Collins, 1995), böl. 2.
24. Evans, *Ask the Fellows*, s. 23-9.
25. Martine Chaulanges *La Terre des autres*, cilt 2, *Le Roussel* (Paris: Delagrave, 1972), s. 132.
26. Françoise Michaud-Frejaville, "Bons et loyaux services: les contrats d'apprentissage en Orléanais (1380-1480)", *Annales de l'Est*, 34 (1982), s. 183-208 (s. 190-4); Ben-Amos, *Adolescence* (yukarıda dn. 12), böl. 4; Joan Lane, *Apprenticeship in England, 1600-1914* (Londra: UCL Press, 1996), böl. 4, s. 14.
27. Bkz. örneğin Lionel Rose, *The Erosion of Childhood*, böl. 3-11; Jeremy P. Felt, *Hostages of Fortune*, böl. 6.
28. Davin, *Growing up Poor*, böl. 9-10.
29. David Herlihy ve Christiane Klapisch-Zuber, *Tuscans and their Families: A Study of the Florentine Catasto of 1427* (New Haven: Yale University Press, 1985), s. 136; Klapisch-Zuber, *Women, Family and Ritual*, s. 106-7; Hufton, *Prospect*, böl. 2; Hill, *Women, Work*, böl. 8; Abel Chatelain, "Migrations et domesticité féminine urbaine en France, XVIIIe-XXe siècle", *Revue d'histoire économique et*

- sociale, 47 (1968), s. 506-28 (s. 515-16); E. H. Hunt, *British Labour History, 1815-1914* (Londra: Weidenfeld ve Nicolson, 1981), tablo 1.2, s. 15.
30. Ben-Amos, *Adolescence*, s. 47 ve 83; Kelly, *German Worker*, s. 252-68. Ayrıca bkz. Bruce Bellingham, "Institution and Family: An Alternative View of Nineteenth-Century Child Saving", *Social Problems*, 33 (1986), s. 533-57.
 31. Cunningham, *Children of the Poor*, s. 51-64; Serge Chassagne, "Le Travail des enfants aux XVIIIe et XIXe siècles", Becchi ve Julia (yay. haz.), *Histoire de l'enfance*, cilt 2, s. 224-72 (s. 233-6).
 32. Harry Hendrick, *Images of Youth: Age, Class and the Male Youth Problem, 1880-1920* (Oxford: Clarendon Press, 1990); Jacquelyn Dowd Hall, James Melton, Robert Korstad, Mary Murphy, Lu Ann Jones ve Christopher B. Daly, *Like a Family: The Making of a Southern Cotton Mill World* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1987), s. 15.
 33. Alexander Hamilton, "Reports on Manufactures (1795)", aktaran: Fass ve Mason, *Childhood in America*, s. 248.
 34. E. H. Hunt, *Labour History*, s. 9. Ayrıca bkz. Ellen Jordan, "Female Unemployment in England and Wales 1851-1911: An Examination of the Census Figures for 15-19 Year Olds", *Social History*, 13 (1988), s. 175-90; Fransa için bkz. Colin Heywood, "The Market for Child Labour in Nineteenth-Century France", *History*, 66 (1981), s. 34-49 (s. 35-6).
 35. Sara Horrell ve Jane Humphries, "The Exploitation of Little Children", s. 485-516; Claudia Goldin ve Kenneth Sokoloff, "Women, Children and Industrialization".
 36. Thompson, *English Working Class*, s. 366; Heywood, "Market for Child Labour", s. 37.
 37. Hans Medick, "The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family during the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism", *Social History*, 3 (1976), s. 291-315 (s. 302).
 38. Jean H. Quataert, "Combining Agrarian and Industrial Livelihood: Rural Households in the Saxon Oberlausitz in the Nineteenth Century", *Journal of Family History*, 10 (1985), s. 145-62 (s. 151); David Levine, *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism* (New York: Academic Press, 1972), s. 28.
 39. Daryl M. Hafer, "The Programmed Brocade Loom and the 'Decline of Drawgirl'", Martha Moore Trescott (yay. haz.), *Dynamos and Virgins Revisited* (Metuchen, NJ: Scarecrow Press, 1979), s. 49-66 (s. 62); Heywood, *Childhood*, s. 134; Laura Struminger, "Les Canuts de Lyon (1835-1848)", *Le Mouvement social*, 105 (1978), s. 59-86.
 40. Sally Alexander, "Women's Work in Nineteenth-Century London: A Study of the Years 1820-50", Juliet Mitchell ve Ann Oakley (yay. haz.), *The Rights and Wrongs of Women* (Harmondsworth: Penguin, 1976), s. 59-111 (s. 80-3); C. H. Johnson, "Economic Change and Artisan Discontent: The tailor's History", R. Price (yay. haz.), *Revolution and Reaction: 1848 and the Second French Republic* (London: Croom Helm, 1975), s. 87-114; Robyn Dasey, "Women's Work and the Family: Women Garment Workers in Berlin and Hamburg before the First World War", Richard J. Evans ve W. R. Lee (yay. haz.), *The German Family* (Londra: Croom Helm, 1981), s. 221-55; Felt, *Hostages of Fortune*, s. 141.
 41. Bolin-Hort, *Work, Family*, s. 35; Serge Chassagne, "La Naissance de l'industrie cotonnière en France: 1760-1840. Trois générations d'entrepreneurs", doktora tezi, EHESS, 1986, s. 340. Ayrıca bkz. Mary B. Rose, *The Greys of Quarry Bank Mill: The Rise ve Decline of a Family Firm, 1750-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), böl. 2-3.

42. Goldin ve Sokoloff, "Women, Children and Industrialization", s. 742.
43. Herman Freudenberger, Frances J. Mather ve Clark Nardinelli, "A New Look at the Early Factory Labor Force", *Journal of Economic History*, 44 (1984), s. 1085-90 (s. 1086); Heywood, *Childhood*, s. 101-2; Peter Scholliers, "Grown-ups, Boys and Girls in the Ghent Cotton Industry: The Voortman Mills", 1835-1914", *Social History*, 20 (1995), s. 201-18 (s. 209). Daha karamsar bir yorum için bkz. Horrell ve Humphries, "Exploitation of Little Children", ve "Child Labour and British Industrialization", Michael Lavalette (yay. haz.), *A Thing of the Past? Child Labour in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (New York: St Martin's Press, 1999), s. 76-100 (s. 87-8).
44. Heywood, *Childhood*, s. 143.
45. Konu hakkındaki detaylı tartışmalar için bkz. Colin Heywood, "Age and Gender at the Workplace".
46. Jane Humphries, "Protective Legislation, the Capitalist State and Working Class Men: The Case of the 1842 Mines Regulation Act", *Feminist Review*, 7-9 (1981), s. 1-33; Patricia Hilden, *Women, Work and Politics: Belgium, 1830-1914* (Oxford: Clarendon Press, 1993), böl. 4; Judy Low, *Women and Industrialization: Gender at Work in Nineteenth-Century England* (Cambridge: Polity, 1990), böl. 2.
47. Joy Parr, "Disaggregating the Sexual Division of Labour: A Transatlantic Case Study", *Comparative Studies in Society and History*, 30 (1988), s. 511-33; William Lazonick, "Industrial Relations and Technical Change: The Case of the Self-Acting Mule", *Cambridge Journal of Economics*, 3, (1979), s. 231-62.
48. Heywood, *Childhood*, s. 104, tablo 4.2; R. de Herdt, "Child Labour in Belgium", (yukarıda dn. 17), s. 26-7.
49. Bu nokta Hugh Cunningham tarafından vurgulanmıştır: "The Decline of Child Labour: Labour Markets and Family Economies in Europe and North America since 1830", *Economic History Review*, 53 (2000), s. 409-28 (s. 411-12).
50. Louis R. Villermé, *Discours sur la durée trop longue du travail des enfants dans beaucoup de manufactures* (Paris, 1837), s. 60-1; aynı yazar, *Tableau de l'état physique et morale des ouvrières employées dans les manufactures de coton, de laine et de soie* (2 cilt, Paris, 1840).
51. Davin, *Growing up Poor*, s. 207-8. Bkz. yukarıda, s. 39-40.
52. Cunningham, *Children of Poor*, s. 65; Marjorie Cruickshank, *Children and Industry*, böl. 1.
53. Villermé, *Tableau*, böl. 5; Horrell ve Humphries, "Child Labour", tablo 1, s. 491; Hendrick, *Child Welfare*, s. 68, dn. 84; Claudia Goldin, "Family Strategies and the Family Economy in the Late Nineteenth Century: The Role of Secondary Workers", Theodore Hershberg (yay. haz.), *Philadelphia: Work, Space, Family and Group Experience in the Nineteenth Century* (New York: Oxford University Press, 1981), s. 277-310 (s. 284); Michael R. Haines, "Industrial Work and the Family Life Cycle, 1889-1890", *Research in Economic History*, 4 (1979), s. 289-356 (s. 309, 319).
54. Bkz. Heywood, *Childhood*, s. 177; Hendrick, *Child Welfare*, s. 68.
55. Louis R. Villermé, "Memoire sur la mortalité en France dans la classe aisée et dans la classe indigente", *Mémoires de l'Académie Royale de Médecine*, 1 (1828), s. 51-98 (s. 80).
56. De Herdt, "Child Labour in Belgium" (yukarıda dn. 17), s. 29-31.
57. Popp, *Autobiography*, s. 42-3; Foley, *Bolton Childhood*, s. 53.
58. Çocuk emeğinin sağlık üzerindeki etkisi için, bkz. örneğin Cruickshank, *Children and Industry*, çeşitli yerlerde; Heywood, *Childhood*, böl. 6.
59. Colin Heywood, "The Catholic Church and the Formation of the Industrial Labour Force in Nineteenth-Century France", *European History Quarterly*, 19 (1989), s. 509-33 (s. 516-17).

60. Larcorn, *New-England Girlhood*, b6l. 7-8; Harriet Robinson, *Loom and Spindle* (Boston, 1898), aktaran: Bremner, *Children and Youth*, cilt 2, s. 600-3. Ayrıca bkz. Caroline F. Ware, *The Early New England Cotton Manufacture* (Boston: Houghton Mifflin, 1931) ve Thomas Dublin, *Women at Work: The Transformation of Work and Community in Lowell, Massachusetts, 1826-1860* (New York: Columbia University Press, 1979).
61. Norbert Truquin, *Mémoires _t aventures d'un prolétaire à travers la révolution* (Paris: François Maspero, 1977 [1888]), s. 50-1.
62. John Brown, *A Memoir of Robert Blincoe* (Derby: Derbyshire Archaeological Society, 1966 [1828-1832]). Ayrıca bkz. Stanley D. Chapman, *The Early Factory Masters: The Transition to the Factory System in the Midlands Textile Industry* (Newton Abbot: David ve Charles, 1967), s. 199-209; A. E. Musson, "Robert Blincoe and the Early Factory System, *Trade Union and Social History* (Londra: Frank Cass, 1974), s. 195-206.
63. Cammarosono, "Labouring Women" (yukarıda dn. 17), s. 166.
64. Clark Nardinelli, "Corporal Punishment and Children's Wages in Nineteenth-Century Britain", *Explorations in Economic History*, 19 (1982), s. 283-95. İkna edici bir karşı görüş için bkz. Mary MacKinnon ve Paul Johnson, "The Case against Productive Whipping", *Explorations in Economic History*, 21 (1984), s. 218-23.
65. Rose, *Quarry Bank Mill*, s. 106-9.
66. Ariès, *Centuries of Childhood*, s. 354. Bkz. aşağıda, s. 183-4.
67. Heywood, *Childhood*, s. 201; Cathy L. McHugh, *Mill Family: The Labor System in the Southern Cotton Textile Industry, 1880-1915* (New York: Oxford University Press, 1988), s. 39.
68. Jules Reboul, *La Vie de Jacques Baudet, 1870-1930* (Privas, 1934), s. 52-4; Virginia Yans-McLaughlin, *Family and the Community: Italian Immigrants in Buffalo, 1880-1900* (Urbana: University of Illinois Press, 1982), s. 177; Claudia Goldin, "Household and Market Production of Families in a Late Nineteenth Century American City", *Explorations in Economic History*, 16 (1979), s. 111-31; aynı yazar, "Family Strategies". (yukarıda, dn. 53). Ayrıca bkz. McHugh, *Mill Family*, s. 66-70.
69. Maynes, *Taking the Hard Road*, s. 72; Emilie Carlès, *Une soupe aux herbes sauvages* (Paris: Simon, 1977), s. 49-76. Ayrıca bkz. Mary Jo Maynes, "Work or School? Youth and the Family in the Midi in the Early Nineteenth Century", Donald N. Baker ve Patrick J. Harrigan (yay. haz.), *The Making of Frenchmen: Current Directions in the History of Education in France, 1679-1979* (Waterloo, Ontario: Historical Reflections Press, 1980), s. 115-33; W. B. Stephens, *Education, Literacy and Society, 1830-70: The Geography of Diversity in Provincial England* (Manchester: Manchester University Press, 1987).
70. Clark Nardinelli, "Child Labour and the Factory Acts", *Journal of Economic History*, 40 (1980), s. 739-55; aynı yazar, *Child Labour*, b6l. 5.
71. Goldin ve Sokoloff, "Women, Children", s. 747. Ayrıca bkz. Nardinelli, *Children Labor*, b6l. 6.
72. Yukarıda bkz. s. 142-3.
73. Hair, "Children in Society", s. 47; Cunningham, "Decline of Child Labour", s. 412-13; Michael Lavalette, "The Changing Form of Child Labour circa 1880-1918", Lavalette, *A Thing of the Past?* (yukarıda, dn. 43), s. 118-38; Trattner, *Crusade for the Children*, s. 32-6; Heywood, *Childhood*, s. 100.
74. Nardinelli, *Child Labour*, s. 124-5.

75. Howard P. Marvel, "Factory Regulation: A Reinterpretation of Early English Experience", *Journal of Law and Economics*, 20 (1977), s. 379-402; Weissbach, *Child Labour Reform*.
76. Nardinelli, "Child Labour", s. 31-6.
77. Myron Weiner, *The Child and the State in India: Child Labour and Education Policy in Comparative Perspective* (Princeton: Princeton University Press, 1991), s. 110.
78. Rousseau, *Emile*, s. 79; Harry Hendrick, "Children and Childhood", *Refresh*, 15 (1992), s. 2. yukarıda bkz. s. 23-7.
79. Heywood, *Childhood*, s. 311; Trattner, *Crusade for the Children*, s. 39-40.
80. Bkz. örneğin Nardinelli, "Child Labour", McHugh, *Mill Family*, s. 53-4; Heywood, "The Market for Child Labour".
81. Bolin-Hort, *Work, Family and the State*.
82. Modern İngiltere'de yan-zamanlı çocuk emeğinin önemi ve çocuk refahı üzerine zararlı etkileriyle ilgili olarak, bkz. Lavalette, *Child Employment*.
83. Cunningham tarafından yapılan yeni bir araştırma: "Decline of Child Labour", s. 412-20.
84. Lavalette, *Child Employment* (yukarıda, dn. 4).

9. GELECEĞE YATIRIM YAPMAK: SAĞLIK VE EĞİTİM

1. Heywood, *Childhood*, s. 279.
2. St Augustine, *Confessions*, s. 31.
3. Roger Cooter, *In the Name of the Child: Health and Welfare, 1880-1940*, Giriş bölümü (Londra: Routledge, 1992), s. 2; Strauss, *Luther's House*, s. 86.
4. Strauss, *Luther's House*, s. 86.
5. Sylvere, Toinou, s. 100-1; "Fritz Pauk, Cigar Maker", Kelly, *German Worker*, s. 399-427 (s. 403-4); Popp, *Autobiography*, s. 42-3.
6. Roberts, *A Ragged Schooling*, s. 39; Sylvere, Toinou, s. 100; Popp, *Autobiography*, s. 44; Helias, *The Horse of Pride*, s. 83.
7. Floud, Wachter ve Gregory, *Height, Health and History*, böl. 1.
8. P. B. Eveleth ve J. M. Tanner, *Worldwide Variation in Human Growth* (Cambridge, 1976), s. 1. Aktaran: Floud ve diğerleri, *Height, Health and History*, s. 16. Ayrıca bkz. Richard H. Steckel, "Height and Per Capita Income", *Historical Methods*, 16 (1983), s. 1-7. Bu, halklar arasındaki genetik farklılıkları önemsemek anlamına gelmez, bu özellikler gelişim çağında çevre faktörleriyle karşılıklı bir ilişki içerisinde, fakat son zamanlardaki yaygın düşünce ortalama uzunluğa çevrenin daha fazla etkisi olduğu yönündedir.
9. J. M. Tanner, *A History of the Study of Human Growth* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), böl. 5; Floudet ve diğerleri, *Height, Health and History*, s.182; Kenneth L. Sokoloff ve Georgia C. Villafor, "The Early Achievement of Modern Stature in America", *Social Science History*, 6 (1982), s. 453-81; Robert W. Fogel ve diğerleri, "Secular Changes in American and British Stature and Nutrition", *Journal of Interdisciplinary History*, 14 (1983), s. 445-81 (s. 462-3).
10. John Komlos, "Patterns of Children's Growth in East-Central Europe in the Eighteenth Century", *Annals of Human Biology*, 13 (1986), s. 33-48; aynı yazar, "Stature and Nutrition in the Habsburg Monarchy: The Standard of Living ve Economic Development in the Eighteenth Century", *Ameri-*

- can Historical Review, 90 (1985), s. 1149-61; Roderick Floud ve Kenneth W. Wachter, "Poverty and Physical Stature: Evidence on the Standard of Living of London Boys, 1770-1870", *Social Science History*, 6 (1982), s. 422-52 (s. 433); Floud ve diğerleri, *Height, Health and History*, s. 166-9; Fogel ve diğerleri, "Laik Değişiklikler", s. 464.
11. Michael W. Flinn, *The European Demographic System, 1500-1820* (Brighton: Harvester Press, 1981), böl. 2; Michael Veerson, *Population Change in North-Western Europe, 1750-1850* (Londra: Macmillan, 1988), s. 32.
 12. Roger Schofield ve E. A. Wrigley, "Infant and Child Mortality"; Flinn, *European Demographic System*, s. 133.
 13. Jacques Vallin, "Mortality in Europe from 1720 to 1914: Long-Term Trends and Changes in Patterns by Age and Sex", R. Schofield, D. Reher ve A. Beher, *The Decline of Mortality in Europe* (Oxford: Clarendon Press, 1991), s. 38-67 (s. 49-51); E. A. Wrigley ve R. S. Schofield, *The Population History of England, 1541-1871: A Reconstruction* (Londra: 1981), s. 249; Yves Blayo, "La Mortalité en France de 1740 à 1829", *Population* (1975), s. 123-42.
 14. Michel Poulain ve Dominique Tabutin, "La Mortalité aux jeunes âges en Europe et en Amérique du Nord du XIXe à nos jours", Paul Marie Boulanger ve Dominique Tabutin (yay. haz.), *La Mortalité des enfants dans l'histoire* (Liege: Ordina Editions, 1980); Richard A. Meckel, *Save the Babies*, s. 245, dn. 9; Preston ve Haines, *Fatal Years*, böl. 2; C. A. Corsini ve P. P. Viazzo (yay. haz.), *The Decline of Mortality in Europe: Four National Case Studies* (Florence: UNICEF, 1993) ve *The Decline of Infant and Child Mortality*.
 15. John Komlos, "Height and Social Status in Eighteenth-Century Germany", *Journal of Interdisciplinary History*, 20 (1990), 607-21 (611-15); Tanner, *Human Growth*, s. 106-12. On dokuzuncu yüzyıl Avrupa ve Amerika'da yapılan okul araştırmalarının detayları için bkz. Tanner, böl. 9.
 16. Floud ve diğerleri, *Height, Health and Nutrition*, s. 198; Fogel ve diğerleri, "Secular Changes", s. 480.
 17. Taner, *Human Growth*, böl. 7; Richard H. Steckel, "Slave Height Profiles from Coastwise Manifests", *Explorations in Economic History*, 16 (1979), s. 363-80; aynı yazar, "A Peculiar Population: The Nutrition, Health and Mortality of American Slaves from Childhood to Maturity", *Journal of Economic History*, 46 (1986), s. 721-41.
 18. Emmanuel Le Roy Ladurie, Nicole Bernageau ve Yvonne Pasquet, "Le Conscriit et l'ordinateur. Perspectives de recherche sur les archives militaires du XIXe siècle français", *Studi Storici*, 10 (1969), s. 260-308 (s. 297).
 19. Edmonde Vedrenne-Villeneuve, "L'Inégalité sociale devant la mort dans la première moitié du XIXe siècle", *Population*, 16 (1961), s. 665-98 (s. 681).
 20. Poulain ve Tabutin, "La Mortalité", s. 120; F. B. Smith, *The People's Health, 1830-1910* (Londra: Croom Helm, 1979), s. 136.
 21. R. I. Woods, P. A. Watterson ve J. H. Woodward, "The Causes of Rapid Infant Mortality Decline in England and Wales, 1861-1921, I", *Population Studies*, 42 (1988), s. 343-66; C. H. Lece, "Regional Inequalities in Infant Mortality in Britain, 1861-1971: Patterns and Hypotheses", *Population Studies*, 45 (1991), s. 55-65; Naomi Williams ve Chris Galley, "Urban-Rural Differentials in Infant Mortality in Victorian England", *Population Studies*, 49 (1995), s. 401-20; Alice Reid, "Locality or Class? Spatial and Social Differentials in Infant and Child Mortality in England and Wales, 1895-1911", Corsini ve Viazzo, *European Experience*, s. 129-54.

22. Thomas McKeown ve R. G. Brown, "Medical Evidence Related to English Population Changes in the Eighteenth Century", *Population Studies*, 9 (1955-6), s. 119-41; Thomas McKeown ve R. G. Record, "Reasons for the Decline of Mortality in England and Wales during the Nineteenth Century", *Population Studies*, 16 (1962-3), s. 94-122. McKeown daha sonra düşüncelerini *Modern Rise of Population* (Londra: Edward Arnold, 1976) çalışmasında özetlemiştir.
23. Thomas McKeown, R. G. Brown ve R. G. Record, "An Interpretation of the Modern Rise of Population in Europe", *Population Studies*, 26 (1972), s. 345-82.
24. McKeown ve Record, "Decline of Mortality", özellikle s. 104-6.
25. I. A. Abt (yay. haz.), *Abt-Garrison History of Pediatrics* (Philadelphia: W. B. Saunders, 1965), s. 55-73; Biraben, "Medecine et l'enfant", Marie- France Morel, "The Care of Children: The Influence of Medical Innovation and Medical Institutions on Infant Mortality, 1750-1914", Schofield ve diğerleri, *Decline of Mortality*, s. 196-219 (s. 203).
26. Charles Dickens, *Oliver Twist* (Harmondsworth: Penguin, 1994 [1837-9]), s. 2.
27. Marcelle Bouteiller, *Médecine populaire d'hier et d'aujourd'hui* (Paris: Maisonneuve et Larose, 1966); Matthew Ramsey, *Professional and Popular Medicine in France, 1770-1830* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).
28. Morel, "Care of Children"; J.-N. Biraben, "Le Medecin et l'enfant au XVIIIe siècle: aperçu sur la pédiatrie au XVIIIe siècle", *Annales de démographie historique* (1973), s. 215-23.
29. Pierre-Jakez Hélias, *Le Cheval d'orgueil* (Paris: Plon, 1975), s.120; Popp, *Autobiography*, s. 21-8.
30. Örneğin, Alfred Perrenoud, "Mortality Decline in its Secular Setting", T. Bengtsson ve diğerleri, *Pre-Industrial Population Change* (Stockholm, 1984), s. 41-69; Massimo Livi-Bacci, *Population and Nutrition: An Essay on European Demographic History*, çev. Tania Croft-Murray (Cambridge: Cambridge University Press, 1991); Simon Szreter, "The Importance of Social Intervention in Britain's Mortality Decline, c. 1850-1914: A Re-interpretation of the Role of Public Health", *Social History of Medicine*, 1 (1988), s. 1-37.
31. Samuel H. Preston, "The Changing Relation Between Mortality and Level of Economic Development", *Population Studies*, 29 (1975), s. 231-48 (s. 240); Roger Schofield ve David Reher, "The Decline of Mortality in Europe", Schofield ve diğerleri, *Decline of Mortality* (yukarıda, dn. 13), s.1-17 (s. 10).
32. Robert W. Fogel, "Nutrition and the Decline in Mortality since 1700: Some Preliminary Findings", Stanley L. Engerman ve Robert E. Gallman (yay. haz.), *Long-Term Factors in American Economic Growth* (Chicago: University of Chicago Press, 1986), s. 439-527 (s. 507); John Campbell, "Work, Pregnancy and Infant Mortality among Southern Slaves", *Journal of Interdisciplinary History*, 14 (1984), s. 793-812.
33. Samuel H. Preston ve Etienne van de Walle, "Urban French Mortality in the Nineteenth Century", *Population Studies*, 32 (1978), s. 275-97.
34. Karşılaştırmalı çalışmalar için bkz: Jane Jenson, "Representations of Gender: Policies to 'Protect' Women Workers and Infants in France and the United States before 1914", Linda Gordon (yay. haz.), *Women, the State and Welfare* (Madison: University of Wisconsin Press, 1990), s. 152-77; Rachel G. Fuchs, "France in a Comparative Perspective", Elinor A. Accampo, Rachel G. Fuchs ve Mary Lynn Stewart (yay. haz.), *Gender and the Politics of Social Reform in France, 1870-1914* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995), s. 157-87; Seth Koven ve Sonya Michel, "Womanly

- Duties: Maternalist Politics and the Origins of Welfare Studies in France, Germany, Great Britain, and the United States, 1880-1920", *American Historical Review*, 95 (1990), s. 1076-1108; aynı yazarlar (yay. haz.), *Mothers of a New World: Maternalist Politics and the Origins of Welfare States* (New York: Routledge, 1993); Alisa Klaus, *Every Child a Lion*.
35. Bkz. Beaver, "Population, Infant Mortality and Milk", ve bu konudaki karamsar yorumu için bkz. P. J. Atkins, "White Poison?"; Buchanan, "Infant Feeding"; Anthony S. Wohl, *Endangered Lives: Public Health in Victorian Britain* (Londra: Dent, 1983), böl. 2; Preston ve Haines, *Fatal Years*, s. 23-4; Meckel, *Save the Babies*.
36. Bkz. Anna Davin, "Imperialism and Motherhood", *History Workshop*, 5 (1978), s. 9-65; Jane Lewis, *The Politics of Motherhood: Child and Maternal Welfare in England, 1900-1939* (Londra: Croom Helm, 1980); Karen Offen, "Depopulation, Nationalism and Feminism in Fin-de-Siècle France", *American Historical Review*, 89 (1984), s. 648-76; Deborah Dwork, *War is Good for Babies*.
37. Aktaran: Dickinson, *The Politics of German Child Welfare*, s. 55.
38. Meckel, *Save the Babies*, s. 121; Virginia Yans-McLaughlin, *Family and Community: Italian Immigrants in Buffalo, 1880-1930* (Urbana: University of Illinois Press, 1982), s. 154.
39. Yukanda bkz., s. 85-6.
40. Bkz. Carol Dyhouse, "Working-Class Mothers and Infant Mortality in England, 1895-1914", *Journal of Social History*, 12 (1978), s. 248-67.
41. Dwork, *War is Good for Babies*, s. 164-6.
42. Assefa Bequele, "Emerging Perspectives in the Struggle Against Child Labour", William E. Myers (ed.), *Protecting Working Children* (Londra: UNICEF, 1991), s. 69-86 (77).
43. Carlo M. Cipolla, *Literacy and Development in the West* (Harmondsworth: Penguin, 1969), s. 33; James Bowen, *A History of Western Education*, cilt 3, s. 161-2; R. A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe*, s. 48-50.
44. Karl A. Schleunes, "Enlightenment, Reform, Reaction: The Schooling Revolution in Prussia", *Central European History*, 12 (1979), s. 315-42; Peter Lundgreen, "Industrialization and the Educational Formation of Manpower in Germany", *Journal of Social History*, 9 (1975-6), s. 64-80; Bowen, *Western Education*, cilt 3.
45. Bkz. örmeğin Carl F. Kaestle, "'Between the Scylla of Brutal Ignorance and the Charybdis of a Literary Education': Elite Attitudes toward Mass Schooling in Early Industrial England ve America", Lawrence Stone (yay. haz.), *Schooling and Society*, s. 177-91; Theodore Zeldin, "Education and Hope", *France 1848-1945*, cilt 2 (Oxford: Clarendon Press, 1977), s. 139-204; Harvey J. Graff, *The Literacy Myth: Literacy and Social Structure in the Nineteenth Century* (New York: Academic Press, 1979), ve aynı yazar, *Legacies of Literacy*.
46. Bkz. François Furet ve Jacques Ozouf, *Reading and Writing: Literacy in France from Calvin to Jules Ferry* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), s. 1-4.
47. Ivan D. Illich, *Deschooling Society* (Harmondsworth: Penguin, 1973), s.18.
48. S. Crawford, *Childhood in Anglo-Saxon England*, s. 147. Ayrıca bkz. Berkvam, *Enfance et maternité*, s. 66.
49. David Nicholas, "Child ve Adolescent Labour in the Late Medieval City: A Flemish Model in Regional Perspective", *English Historical Review*, 110 (1995), s. 1103-31 (s. 1108-10); O. Jocelyn Dunlop, *English Apprenticeship and Child Labour* (Londra: T. Fisher Unwin, 1912), böl. 1.

50. Ariès, *Centuries of Childhood*, s. 186-7, 353-6, 395-7. Ayrıca bkz. yukarıda s. 161-2. Bu konuda Ariès'in eleştirileri için bkz. Adrian Wilson, "Philippe Ariès", s. 140-3; Alexandre-Bidon ve Lett, *Les Enfants*, s. 73.
51. Georges Duby, "In Northwestern France: The Youth in Twelfth Century Aristocratic Society", Frederic L. Cheyette (yay. haz.), *Lordship and Community in Medieval Europe: Selected Readings* (New York: Holt, Rinehart, ve Winston, 1968), s. 198-209 (s. 199); Pierre Riche, *Education and Culture*, s. 65-7; Berkvam, *Enfance et maternité*, s. 65-8; Nicholas Orme, *Childhood to Chivalry*, böl. 1; Riché ve Alexandre-Bidon, *L'enfance*, s. 158-61; Alexandre-Bidon ve Lett, *Les Enfants*, s. 79-82; Crawford, *Anglo-Saxon England*, s. 145-7.
52. Crawford, *Anglo-Saxon England*, s. 152.
53. Bu bölümün dayandığı kaynaklar için bkz. "Education and Apprenticeship", Allardyce Nicoll (yay. haz.), *Shakespeare in his Own Age*, Shakespeare Survey, 17 (Cambridge: Cambridge University Press, 1964), s. 53-72; Flandrin, *Families in Former Times*, böl. 3; Ann Kussmaul, *Servants in Husbandry in Early Modern England* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981); Stephen R. Smith, "The Ideal and the Reality: Apprentice-Master Relationships in Seventeenth Century London", *History of Education Quarterly*, 21 (1981), s. 449-59; Houlbrooke, *English Family*, böl. 7; Bridget Hill, *Women, Work, and Sexual Politics in Eighteenth-Century England* (Oxford: Basil Blackwell, 1989), böl. 5-6; Michel Mitterauer, "Servants and Youth", *Continuity and Change*, 5 (1990), s. 11-38; Joan Lane, *Apprenticeship in England, 1600-1914* (Londra: UCL Press, 1996).
54. Jean-Roch Coignet, *Les Cahiers du capitaine Coignet, 1799-1815* (Paris, 1883), s. 5.
55. Kussmaul, *Servants*, s. 85-93.
56. Richard L. Kagan, *Students and Society in Early Modern Spain* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1974), s. 9, dn. 18.
57. Bkz. yukarıda s. 109-15, 123-6.
58. Egil Johansson, "The History of Literacy in Sweden", Harvey J. Graff, *Literacy and Social Development*, s. 151-82.
59. Janet L. Nelson, *Charles the Bald* (Londra: Longman, 1992), böl. 4; John F. Benton, *Self and Society in Medieval France: The Memoirs of Abbot Guibert of Nogent* (Toronto: University of Toronto Press, 1970), s. 45-50; Locke, *Concerning Education*, s. 128-30; Kagan, *Early Modern Spain*, s. 10.
60. Linda Pollock, "'Teach Her to Live under Obedience': The Making of Women in the Upper Ranks of Early Modern England", *Continuity and Change*, 4 (1989), s. 231-58 (s. 237).
61. David Vincent, *Literacy and popular Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), böl. 3; Edward Shorter, "The 'Veillée' and the Great Transformation", Jacques Beaurioy, Marc Bernard ve Edward T. Gargan (yay. haz.), *The Wolf and the Lamb: Popular Culture in France from the Old Regime to the Twentieth Century* (Saratoga, Calif.: Anma Libri, 1977), s. 127-40; Hans Medick, "Village Spinning Bees: Sexual Culture and Free Time among Rural Youth in Early Modern Germany", Hans Medick ve David Warren Sabean (yay. haz.), *Interest and Emotion: Essays on the Study of Family and Kinship* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), s. 317-39; Martin Nadaud, *Léonard, maçon de la Creuse* (Paris: Maspero, 1977), s. 24-5.
62. Furet ve Ozouf, *Reading and Writing* (yukarıda, dn. 46), s. 3; Pollock, "Teach her to Live", s. 235.
63. Jong, "Growing up in a Carolingian Monastery"; aynı yazar, *In Samuel's Image*.

64. Ortaçağ okulları üzerine yapılan araştırmalar için bkz. Pierre Riche, *De l'éducation antique à l'éducation chevaleresque*; aynı yazar, *Education and Culture*; Nicholas Orme, *English Schools in the Middle Ages* (Londra: Methuen, 1973); Alexandre-Bidon ve Lett, *Les Enfants*.
65. Heywood, *Childhood in Nineteenth-Century France*, s. 211-12. İngiliz örnekleri için, bkz. Jane Purvis, *Hard Lessons: The Lives and Education of Working-Class Women in Nineteenth-Century England* (Cambridge: Polity, 1989), s. 79-81.
66. R. S. Schofield, "Dimensions of Illiteracy, 1750-1850", *Explorations in Economic History*, 10 (1972-3), s. 437-54 (s. 450). Ayrıca bkz. David Cressy, "Levels of Illiteracy in England, 1530-1730", *Historical Journal*, 20 (1977), s. 1-23 (s. 5-9).
67. Kenneth A. Lockridge, *Literacy in Colonial New England*, s. 23.
68. Kagan, *Early Modern Spain*, s. 14.
69. Lockridge, *Colonial New England*, s. 23; Georges Dupeux, *Aspects de l'histoire sociale et politique du Loir-et-Cher, 1848-1914* (Paris: Mouton, 1962), s. 165.
70. David Cressy, "Educational Opportunity in Tudor and Stuart England", *History of Education Quarterly*, 16 (1976), s. 301-20 (s. 309-11); Margaret Spufford, "First Steps in Literacy: The Reading and Writing Experiences of the Humblest Seventeenth-Century Spiritual Autobiographies", *Social History*, 4 (1970), s. 407-35.
71. Johansson, "Literacy in Sweden", s. 172-3.
72. Paul F. Grendler, *Schooling in Renaissance Italy: Literacy and Learning 1300-1600* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1989), s. 43.
73. Rousseau, *Emile*, kitap 5; J. H. Broome, *Rousseau* (Londra: Arnold, 1963), böl. 5.
74. Lockridge, *Colonial New England*, s. 38-42; Cipolla, *Literacy*, tablo 30; Graff, *Legacies of Literacy*, s. 342-3; David I. Macleod, *The Age of the Child*, s. 76; Furet ve Ozouf, *Reading and Writing* (yukarıda dn. 46'da bahsedilmektedir), böl. 1; Raymond Grew, Patrick J. Harrigan ve James Whitney, "The Availability of Schooling in Nineteenth-Century France", *Journal of Interdisciplinary History*, 14 (1983), s. 25-63. Ayrıca bkz. W. B. Stephens, *Education, Literacy and Society, 1830-70: The Geography of Diversity in Provincial England* (Manchester: Manchester University Press, 1987).
75. Bkz. Furet ve Ozouf, *Reading and Writing*, s. 1-2.
76. Çocukluğun doğası konusundaki Püriten görüşler için yukarıda bkz., s. 40-3. Aktaran David Cressy, *Literacy and the Social Order: Reading and Writing in Tudor and Stuart England* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), s. 4.
77. Geniş yazın yelpazesi içinde yararlı olabilecek araştırmalar: Lawrence Stone, "Literacy and Education in England, 1640-1900", *Past and Present*, 42 (1969), s. 69-139; Rosemary O'Day, *Education and Society 1500-1800: The Social Foundations of Education in Early Modern Britain* (Londra: Longman, 1982); Graff, *Legacies of Literacy*, böl. 5 ve 6; Houston, *Early Modern Europe*; Nicholas Orme, *Education and Society in Medieval and Renaissance England* (Londra: Hambledon Press, 1989), böl. 1; Paul F. Grendler, "Schooling in Western Europe".
78. Bu konudaki iki klasik çalışma: Michael Sanderson, "Literacy and Social Mobility in the Industrial Revolution in England", *Past and Present*, 56 (1972), s. 131-54 ve François Furet - Jacques Ozouf, "Literacy and Industrialization: The Case of Departement du Nord in France", *Journal of European Economic History*, 5 (1976), s. 5-44.

79. Graff, *Legacies of Literacy*, s. 239; James A. Leith, "Modernisation, Mass Education and Social Mobility in French Thought, 1750-1789", R. F. Brissenden (yay. haz.), *Studies in the Eighteenth Century*, cilt 2 (Toronto, 1973), s. 223-238; Harvey Chisick, *The Limits of Reform in the Enlightenment: Attitudes towards the Education of the Lower Classes in Eighteenth-Century France* (Princeton: Princeton University Press, 1981), çeşitli yerlerde; Antoine Prost, *Histoire de l'enseignement en France, 1800-1967* (Paris: Colin, 1968), s. 13.
80. Grzegorz Leopold Seidler, "The Reform of the Polish School System in the Era of the Enlightenment", James A. Leith (yay. haz.), *Facets of Education in the Eighteenth Century*, Studies on Voltaire and the Eighteenth-Century, 13 (Oxford: Voltaire Foundation, 1977), s. 337-58 (s. 350).
81. H. C. Barnard, *Education and the French Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), s. 81-2.
82. C. A. Anderson. "Patterns and Variability in the Distribution and Diffusion of Schooling", C. A. Anderson ve M. J. Bowman (yay. haz.), *Education and Economic Development* (Londra: Cass, 1966), s. 314-46 (s. 314).
83. Schleuners, "Schooling Revolution in Prussia", s. 334; Nipperdey, "Mass Education", s. 162-5; Maurice Gontard, *L'Enseignement primaire en France de la Révolution à la loi Guizot, 1789-1833* (Paris: Belles Lettres, 1959), s. 533; aynı yazar, *Les Ecoles primaires de la France bourgeoise (1833-1875)* (Toulouse: Centre régionale de documentation pédagogique de Toulouse, 1957), s. 4; Kaestle, "Elite Attitudes Toward Mass Schooling".
84. Bkz. örneğin Bowen, *History of Western Education*, cilt 3, böl. 9; Annmarie Turnbull, "Learning her Womanly Work: The Elementary School Curriculum, 1870-1914", in Felicity Hunt (yay. haz.), *Lessons for Life: The Schooling of Girls and Women, 1850-1950* (Oxford: Basil Blackwell, 1987), s. 83-100 (s. 87); Davin, *Growing up Poor*, böl. 7-8; Meg Gomersall, *Working-Class Girls*, Louis-Henri Parias (yay. haz.), *Histoire générale de l'enseignement et de l'éducation en France*, cilt 3, Françoise Mayeur, "De la Révolution à l'école républicaine" (Paris: G. V. Labat, 1981), s. 120-34; Macleod, *Age of the Child*, s. 84.
85. Thomas Nipperdey, "Mass Education and Modernization: The Case of Germany 1780-1850", *Transactions of the Royal Historical Society*, 27 (1977), s. 155-72 (s. 161).
86. Bu husus örneğin Bengt Sandin'in, "Education, Popular Culture" adlı çalışmasında açıklık kazanmıştır.
87. F. Watkin'in Northern District üzerine *Minutes of the Committee of Council* (1847) raporunu aktaran: Anne Digby ve Peter Searby, *Children, School and Society in Nineteenth-Century England* (Londra: Macmillan, 1981), s. 119-21. Ayrıca bkz. Richard Johnson, "Educational Policy and Social Control in Early Victorian England", *Past and Present*, 49 (1970), s. 96-119.
88. Larcom, *New-England Girlhood*, böl. 2.
89. W. Laqueur, "Working-Class Demand and the Growth of English Elementary Education, 1750-1850", Stone, *Schooling and Society*, s. 192-205; J. Ruffet, "La Liquidation des instituteurs-artisans", *Les Révoltes logiques*, 1 (1976), s. 61-76.
90. Agricol Perdiguier, *Mémoires d'un compagnon* (1854), İngilizce çevirisi Mark Taugott (yay. haz.), *The French Worker: Autobiographies from the Early Industrial Era* (Berkeley: University of California Press, 1993), s. 120; "Aurelia Roth, Glass Grinder ve Fritz Pauk, Cigar Maker", Kelly, *German Worker*, s. 389-98 (s. 390) ve s. 399-427 (s. 402). Amerikan örnekleri için bkz. Macleod, *Age of the Child*, s. 89.

91. Amerika'da Lucy Larcom, İngiltere'de Robert Roberts ve Fransa'da Pierre-Jakez Helias örnek verilebilir.
92. "Ludwig Turek, Child Tobacco Worker", Kelly, *The German Worker*, s. 307-19 (s. 316)
93. Edward Eggleston, *The Hoosier Schoolmaster* (New York: Sagamore Press, 1957), s. 11-12; West, *Growing up*, s. 203.
94. Riché, *Education and Culture*, böl. 10; Alexandre-Bidon ve Lett, *Les Enfants*, s. 219-48.
95. Daha fazla detay için bkz. Danièle Alexandre-Bidon, "La Lettre volée. Apprendre à lire à l'enfant au Moyen Age", *Annales ESC*, 44 (1989), s. 953-92; Orme, *English Schools*, s. 60-2; Cressy, *Literacy*, böl. 2; O'Day, *Education and Society*, böl. 4; Kagan, *Early Modern Spain*, s. 9-13; Houston, *Culture and Education*, böl. 3.
96. Davin, *Growing up Poor*, s. 122.
97. Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, çev. Alan Sheridan (Harmondsworth: Penguin, 1977).

SONUÇ

1. Linda Hannas, *The English Jigsaw Puzzle, 1760-1890* (Londra: Wayland Publishers, 1972), s. 11.
2. Tamara K. Hareven, *Family Time and Industrial Time: The Relationship between the Family and the Work in a New England Industrial Community* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), s. 167.

KAYNAKÇA

- Alexandre-Bidon, Danièle, ve Closson, Monique, *L'Enfant à l'ombre des cathédrales*, Lyons: Presses Universitaires de Lyon, 1985.
- Alexandre-Bidon, Danièle, ve Lett, Didier, *Les Enfants au Moyen Age: Ve-XVe siècles*, Paris: Hachette, 1997.
- Ariès, Philippe, *Centuries of Childhood*, çev. Robert Baldick, Londra: Pimlico, 1996.
- Arnot, Margaret L., "Infant Death, Child Care and the State: The Baby-Farming Scandal and the First Infant Life Protection Legislation of 1872", *Continuity and Change*, 9 (1994), s. 271-311.
- Ashby, LeRoy, *Endangered Children: Dependency, Neglect and Abuse in American History*, New York: Twayne Publishers, 1997.
- Atkins, P. J., "White poison? The Social Consequences of Milk Consumption 1850-1930", *Social History of Medicine*, 5 (1992), s. 207-27.
- Attreed, Lorraine C., "From Pearl Maiden to Tower Princes: Towards a New History of Medieval Childhood", *Journal of Medieval History*, 9 (1983), s. 43-58.
- Augustine, St, *Confessions*, çev. R. S. Pine Coffin, Harmondsworth: Penguin, 1961.
- Avery, Gillian, ve Briggs, Julia (yay. haz.), *Children and Their Books*, Oxford: Clarendon Press, 1989.
- Beaver, M. W., "Population, Infant Mortality and Milk", *Population Studies*, 27 (1973), s. 243-54.
- Becchi, Egle, ve Julia, Dominique (yay. haz.), *Histoire de l'enfance en Occident*, Paris: Editions du Seuil, 1996.
- Behlmer, George K., *Child Abuse and Moral Reform in England, 1870-1908*, Stanford Calif.: Stanford University Press, 1982.
- Benton, John F., *Self and Society in Medieval France: The Memoirs of Abbot Guibert of Nogent*, Toronto: University of Toronto Press, 1984.
- Berkvam, Doris Desclais, *enfance et maternité dans la littérature française des XIIe et XIIIe siècle*, Paris: Honoré Champion, 1981.
- Berkvam, Doris Desclais, "Nature and Nurture: A Notion of Medieval Childhood and Education", *Medievalia*, 9(1983), s. 165-80.
- Biraben, Jean-Noel, "La Médecine et l'enfant au Moyen Age", *Annales de démographie historique* (1973), s. 73-5.
- Bolin-Hort, Per, *Work, Family and the State: Child Labor and the Organization of Production in the British Cotton Industry, 1780-1920*, Lund: Lund University Press, 1989.
- Boswell, John. *The Kindness of Strangers: The Abandonment of Children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance*. Londra: Allen Lane, 1988.
- Bowen, James, *A History of Western Education*, 3 cilt, Londra: Methuen, 1972-81.
- Bremner, Robert (yay. haz.), *Children and Youth in America: A Documentary History*, 3 cilt, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1970-4.
- Burnett, John (yay. haz.), *Destiny Obscure: Autobiographies of Childhood, Education and Family from the 1820s to the 1920s*, Londra: Allen Lane, 1982.
- Burrow, J. A., *The Ages of Man: A Study in Medieval Writing and Thought*, Oxford: Clarendon Press, 1986.

- Burton, Anthony, "Looking forward from Ariès' Pictorial and Material Evidence for the History of Childhood and Family Life", *Continuity and Change*, 4 (1989), s. 203-29.
- Butler, Samuel, *The Way of All Flesh*, Harmondsworth: Penguin, 1966.
- Calvert, Karin, *Children in the House: The Material Culture of Early Childhood, 1600-1900*, Boston: Northeastern University Press, 1992.
- Carron, Roland, *Enfant et parenté dans la France médiévale, Xe-XXe siècles*, Cenevre: Droz, 1989.
- Censer, Jane Turner, *North Carolina Planters and Their Children, 1800-1860*, Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1984.
- Coninck-Smith, Ning de, Sandin, Bengt ve Schrumpf, Ellen (yay. haz.), *Industrious Children: Work and Childhood in the Nordic Countries, 1850-1990*, Odense: Odense University Press, 1997.
- Cooter, Roger (yay. haz.), *In the Name of the Child, Health and Welfare, 1880-1940*, Londra: Routledge, 1992.
- Corsini, ... ve Viazzo, P. P. (yay. haz.), *The Decline of Infant and Child Mortality. The European Experience, 1750-1990*, Florence: UNICEF, 1997.
- Coveney, Peter, *The Image of Childhood*, yeni baskı, Harmondsworth: Penguin, 1967.
- Cox, Roger, *Shaping Childhood: Themes of Uncertainty in the History of Adult-Child Relationships*, Londra: Routledge, 1996.
- Crawford, Patricia, "The Sucking Child: Adult Attitudes to Child Care in the First Year of Life in Seventeenth-Century England", *Continuity and Change*, 1 (1986), s. 23-51.
- Crawford, Sally, *Childhood in Anglo-Saxon England*, Stroud: Sutton Publishing, 1999.
- Cruickshank, Marjorie, *Children and Industry: Child Health and Welfare in North-West Textile Towns during the Nineteenth Century*, Manchester: Manchester University Press, 1981.
- Cunningham, Hugh, *The Children of the Poor: Representations of Childhood since the Seventeenth Century*, Oxford: Basil Blackwell, 1991.
- Cunningham, Hugh, "The Employment and Unemployment of Children in England, c. 1680-1851", *Past and Present*, 126 (1991), s. 115-50.
- Cunningham, Hugh, *Children and Childhood in Western Society since 1500*, Londra: Longman, 1975.
- Cunningham, Hugh, ve Viazzo, Pier Paolo (yay. haz.), *Child Labor in Historical Perspective, 1800-1985*, Florence: UNICEF, 1996.
- Darton, F. J. Harvey, *Children's Books in England*, 3. baskı, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Davin, Anna, *Growing up Poor: Home, School and Street in London, 1870-1914*, Londra: Rivers Oram Press, 1996.
- Dekker, Rudolf, *Children, Memory and Autobiography in Holland: From the Golden Age to Romanticism*, Londra: Macmillan, 1999.
- Demaitre, Luke, "The Idea of Childhood and Child Care in Medical Writings of the Middle Ages", *Journal of Psychohistory*, 4 (1977), s. 461-90.
- DeMause, Lloyd B. (yay. haz.), *The History of Childhood*, Londra: Souvenir Press, 1976.
- Demos, John, *A Little Commonwealth: Family Life in Plymouth Colony*, Londra: Oxford University Press, 1970.
- Dickinson, Edward Ross, *The Politics of German Child Welfare from the Empire to the Federal Republic*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996.

- Dreitzel, Hans Peter (yay. haz.), *Childhood and Socialization*, New York, Macmillan, 1973.
- Dunae, Patrick A., "Penny Dreadfuls: Late Nineteenth Century Boys' Literature and Crime", *Victorian Studies*, 22 (1989), s. 133-50.
- Dwork, Deborah, *War is Good for Babies and Other Young Children: A History of the Infant and Child Welfare Movement in England, 1898-1918*, Londra: Tavistock, 1987.
- Dyhouse, Carol, *Girls Growing up in Late Victorian and Edwardian England*, Londra: Routledge and Kegan Paul, 1981.
- Elias, Norbert, *The Civilizing Process*, cilt 1, *The History of Manners*, çev. Edmund Jephcott, Oxford: Basil Blackwell, 1978 [1939].
- Ende, Aurel, "Battering and Neglect: Children in Germany, 1860-1978", *Journal of Psychohistory*, 7 (1979-80), 249-79.
- Enfance abandonnée et société en Europe, XIe-XXe siècle*, Rome: Ecole française de Rome, 1991.
- "L'Enfant au moyen-âge", *Sénéfiance*, özel sayı, 9 (1980).
- Ezell, Margaret J. M., "John Locke's Images of Childhood", *Eighteenth-Century Studies*, 17 (1983-4), s. 139-55.
- Fass, Paula S., ve Mason, Mary Ann (yay. haz.), *Childhood in America*, New York: New York University Press, 2000.
- Felt, Jeremy P., *Hostages of Fortune: Child Labor Reform in New York State*, Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1965.
- Fildes, Valerie A., *Breasts, Bottles and Babies: A History of Infant Feeding*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1986.
- Fildes, Valerie A., *Wet Nursing: A History from Antiquity to the Present*, Oxford: Basil Blackwell, 1988.
- Flandrin, Jean-Louis, "Enfance et société", *Annales ESC*, 19 (1964), s. 322-9.
- Flandrin, Jean-Louis, *Families in Former Times: Kinship, Household and Sexuality*, çev. Richard Southern, Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- Floud, Roderick, Wachter, Kenneth, ve Gregory, Annabel, *Height, Health and History: Nutritional Status in the United Kingdom, 1750-1980*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Foley, Alice, *A Bolton Childhood*, Manchester: Manchester University Extra-Mural Department, 1973.
- Formanek-Brunell, Miriam, *Made to Play House: Dolls and the Commercialization of American Girlhood 1830-1930*, New Haven: Yale University Press, 1993.
- Forsyth, Ilene H., "Children in Medieval Art: Ninth Through Twelfth Centuries", *Journal of Psychohistory*, 4 (1976), 31-70.
- Frenken, Ralph, "Changes in German Parent-Child Relations from the Fourteenth to the Middle of the Seventeenth Century", *Journal of Psychohistory*, 27 (2000), s. 228-72.
- Fuchs, Rachel Ginnis, *Abandoned Children: Foundlings and Child Welfare in Nineteenth-Century France*, Albany: State University of New York Press, 1984.
- Garnier, F., "L'Iconographie de l'enfant au moyen âge", *Annales de démographie historique* (1973), 135-40.
- Gavitt, Philip, *Charity and Children in Renaissance Florence: The Ospedale degli Innocenti, 1410-1536*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1990.

- Gélis, Jacques, *History of Childbirth: Fertility, Pregnancy and Birth in Early Modern Europe*, çev. Rosemary Morris, Cambridge: Polity, 1991.
- Gélis, J., Laget, M., ve Morel M.-F., *Entrer dans la vie: naissances et enfances dans la France traditionnelle*, Paris: Gallimard/Julliard, 1978.
- Gittins, Diana, *The Child in Question*, Londra: Macmillan, 1998.
- Goldin, Claudia, ve Sokoloff, Kenneth, "Women, Children and Industrialization in the Early Republic: Evidence From the Manufacturing Censuses", *Journal of Economic History*, 42 (1982), s. 741-74.
- Gomersall, Meg, *Working-Class Girls in Nineteenth-Century England*, Londra: Macmillan, 1997.
- Goodich, Michael, "Bartholomaeus Anglicus on Child-Rearing", *History of Childhood Quarterly*, 3 (1975), s. 75-84.
- Gorham, Deborah, "The 'Maiden Tribute of Modern Babylon' Re-Examined: Child Prostitution and the Idea of Childhood in Late-Victorian England", *Victorian Studies*, 21 (1978), s. 353-79.
- Gorham, Deborah, *The Victorian Girl and the Feminine Ideal*, Londra: Croom Helm, 1982.
- Graff, Harvey J. (yay. haz.), *Literacy and Social Development in the West: A Reader*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Graff, Harvey J. (yay. haz.), *Growing up in America*, Detroit: Wayne State University Press, 1987.
- Graff, Harvey J., *The Legacies of Literacy: Continuities and Contradictions in Western Culture and Society*, Bloomington: Indiana University Press, 1987.
- Graff, Harvey J., *Conflicting Paths: Growing up in America*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995.
- Grendler, Paul F., "Schooling in Western Europe", *Renaissance Quarterly*, 43 (1990), s. 775-87.
- Greven, Philip J. (yay. haz.), *Child Rearing Concepts, 1628-1861*, Itasca, Ill.: F. E. Peacock, 1973.
- Greven, Philip J., *The Protestant Temperament: Patterns of Child-Rearing, Religious Experience, and the Self in Early America*, New York: Alfred A. Knopf, 1977.
- Grylls, David, *Guardians and Angels: Parents and Children in Nineteenth Century Literature*, Londra: Faber and Faber, 1978.
- Haas, Louis, *Renaissance Man and his Children: Childbirth and Early Childhood in Florence, 1300-1600*, Londra: Macmillan, 1998.
- Hair, E. P. H., "Children in Society, 1850-1980", Theo Barker ve Michael Drake (yay. haz.), *Population and Society in Britain, 1850-1980*, Londra: Batsford, 1982, s. 34-61.
- Hanawalt, Barbara A., "Childrearing Among the Lower Classes of Late Medieval England", *Journal of Interdisciplinary History*, 8 (1977), s. 1-22.
- Hanawalt, Barbara A., *The Ties that Bind: Peasant Families in Medieval England*, New York: Oxford University Press, 1986.
- Hanawalt, Barbara A., *Growing up in Medieval London: The Experience of Childhood in History*, New York, Oxford University Press, 1993.
- Hardyment, Christina, *Dream Babies: Child Care From Locke to Spock*, Londra: Jonathan Cape, 1983.
- Hawes, Joseph M. ve Hiner, N. Ray, *American Childhood: A Research Guide and Historical Handbook*, Westport, Conn.: Greenwood Press, 1985.
- Hawes, Joseph M. ve Hiner, N. Ray (yay. haz.), *Children in Historical and Comparative Perspective: An International Handbook and Research Guide*, New York: Greenwood Press, 1991.

- Hélias, Pierre-Jakez, *The Horse of Pride: Life in a Breton Village*, çev. June Guicharnaud, New Haven: Yale University Press, 1978.
- Henderson, John, ve Wall, Richard (yay. haz.), *Poor Women and Children in the European Past*, Londra: Routledge, 1994.
- Hendrick, Harry, *Child Welfare: England, 1872-1989*, Londra: Routledge, 1994.
- Hendrick, Harry, *Children, Childhood and English Society, 1880-1990*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Herlihy, David, "Medieval Children", Bede Karl Lackner ve Kenneth Roy Philp (yay. haz.), *Essays on Medieval Civilization: The Walter Prescott Webb Memorial Lectures*, Austin: University of Texas Press, 1978, s. 109-41.
- Heywood, Colin, *Childhood in Nineteenth-Century France: Work, Health and Education among the "Classes Populaires"*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Heywood, Colin, "On Learning Gender Roles during Childhood in Nineteenth-Century France", *French History*, 5 (1991), s. 451-66.
- Heywood, Colin, "Age and Gender at the Workplace: The Historical Experiences of Young People in Western Europe and North America", Margaret Walsh (yay. haz.), *Working out Gender: Perspectives from Labour History*, Aldershot: Ashgate, 1999, s. 48-65.
- Higonnet, Anne, *Pictures of Innocence: The History and Crisis of Ideal Childhood*, Londra: Thames and Hudson, 1998.
- Hoffer, Peter C., ve Hull, N. E. H., *Murdering Mothers: Infanticide in England and New England, 1558-1803*, New York: New York University Press, 1981.
- Hoffert, Sylvia D., *Private Matters: American Attitudes toward Childbearing and Infant Nurture in the Urban North, 1800-1860*, Urbana: University of Illinois Press, 1989.
- Holmes, Urban T., "Medieval Childhood", *Journal of Social History*, 2 (1968-9), s. 164-72.
- Horrell, Sara, ve Humphries, Jane, "The Exploitation of Little Children: Child Labor and the Family Economy in the Industrial Revolution", *Explorations in Economic History*, 32 (1995), s. 485-516.
- Houlbrooke, Ralph A., *The English Family, 1450-1700*, Londra: Longman, 1984.
- Houston, R. A., *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500-1800*, Londra: Longman, 1988.
- Hoyles, Martin (yay. haz.), *Changing Childhood*, Londra: Writers and Readers Publishing Cooperative, 1979.
- Humphries, Stephen, *Hooligans or Rebels: An Oral History of Working-Class Childhood and Youth 1889-1939*, Oxford: Basil Blackwell, 1981.
- Hunt, David, *Parents and Children in History: The Psychology of Family Life in Early Modern France*, New York: Harper Torchbooks, 1972.
- Hunt, Peter, *An Introduction to Children's Literature*, Oxford: Oxford University Press, 1994.
- Hunt, Peter (yay. haz.), *Children's Literature: An Illustrated History*, Oxford: Oxford Univ. Press, 1995.
- Hürlimann, Bettina, *Three Centuries of Children's Books in Europe*, çev. Brian W. Alderson, Londra: Oxford University Press, 1967.
- Jackson, Mark, *New-Born Child Murder: Women, Illegitimacy and the Courts in Eighteenth-Century England*, Manchester: Manchester University Press, 1996.

- Jackson, Mary V., *Engines of Instruction, Mischief and Magic: Children's Literature in England from its Beginnings to 1839*, Lincoln: University of Nebraska Press, 1989.
- James, Allison, ve Prout, Alan (yay. haz.), *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, Londra: Falmer Press, 1990.
- James, Allison, Jenks, Chris, ve Prout, Alan, *Theorizing Childhood*, Cambridge: Polity, 1998.
- Jasper, A. S., *A Hoxton Childhood*, Londra: Barrie and Rockliff, 1969.
- Johansson, S. Ryan, "Centuries of Childhood/Centuries of Parenting: Philippe Ariès and the Modernization of Privileged Infancy", *Journal of Family History*, 12 (1987), s. 343-65.
- Jong, Mayke de, "Growing up in a Carolingian Monastery: Magister Hildemar and his Oblates", *Journal of Medieval History*, 9 (1983), s. 99- 128.
- Jong, Mayke de, *In Samuel's Image: Child Oblation in the Early Medieval West*, Leiden: E. J. Brill, 1996.
- Jordan, Thomas E., *Victorian Childhood*, Albany, NY: State University of New York Press, 1987.
- Jordanova, Ludmilla, "Children in History: Concepts of Nature and Society", Geoffrey Scarre (yay. haz.), *Children, Parents and Politics*, New York: Cambridge University Press, 1989, s. 3-24.
- Jordanova, Ludmilla, "New Worlds for Children in the Eighteenth Century: Problems of Historical Interpretation", *History of Human Sciences*, 3 (1990), s. 69-83.
- Kagan, Jerome, *The Nature of the Child*, New York: Basic Books, 1984.
- Kelly, Alfred (yay. haz.), *The German Worker: Working-Class Autobiographies from the Age of Industrialization*, Berkeley: University of California Press, 1987.
- Kern, Stephen, "Freud and the Discovery of Child Sexuality", *History of Childhood Quarterly*, (1973), s. 117-41.
- Kertzer, David I., *Sacrificed for Honor: Italian Infant Abandonment and the Politics of Reproductive Control*, Boston: Beacon Press, 1993.
- Kessen, William, "The American Child and Other Cultural Inventions", *American Psychologist*, 34 (1979), s. 815-20.
- Kiefer, Monica, *American Children through their Books, 1700-1835*, Philadelphia: University of Philadelphia Press, 1948.
- Kincaid, James R., *Child-Loving: The Erotic Child and Victorian Culture*, Londra: Routledge, 1992.
- Klapisch-Zuber, Christiane, *Women, Family and Ritual in Renaissance Italy*, çev. Lydia Cochrane, Chicago: University of Chicago Press, 1985.
- Klaus, Alisa, *Every Child a Lion: The Origins of Maternal and Infant Health Policy in the United States and France, 1890-1920*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1993.
- Kroll, Jerome, "The Concept of Childhood in the Middle Ages", *Journal of the History of the Behavioural Sciences*, 13 (1977), s. 384-93.
- Kuefler, Mathew S., "A Wryed Existence": Attitudes toward Children in Anglo-Saxon England", *Journal of Social History*, 24 (1990-1), s. 823- 34.
- Larcom, Lucy, *A New-England Girlhood*, Williamstown, Mass.: Corner House Publications, 1985.
- LeRoy Ladurie, Emmanuel, *Montaillou: Cathars ve Catholics in a French Village, 1294-1324*, çev. Barbara Bray, Harmondsworth: Penguin, 1980 [1978].
- Leverenz, David, *The Language of Puritan Feeling: An Exploration in Literature, Psychology and Social History*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1980.

- Lindemann, Mary, "Love for Hire: The Regulation of the Wet-Nursing Business in Eighteenth-Century Hamburg", *Journal of Family History*, 6 (1981), s. 379-95.
- Locke, John, *Some Thoughts Concerning Education*, John W. ve Jean S. Yelton (yay. haz.), Oxford: Clarendon Press, 1989.
- Lockridge, Kenneth A., *Literacy in Colonial New England: An Enquiry into the Social Context of Literacy in the Early Modern West*, New York: W. W. Norton, 1974.
- Lorence, Bogna W., "Parents and Children in Eighteenth-Century Europe", *History of Childhood Quarterly*, 2 (1974), s. 1-30.
- Macfarlane, Alan, *The Family Life of Ralph Josselin: A Seventeenth-Century Clergyman*, Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- Macleod, David, *The Age of the Child: Children in America, 1890-1920*, New York: Twayne Publishers, 1998.
- McMillan, Sally G., *Motherhood in the Old South: Pregnancy, Childbirth and Infant Rearing*, Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1990.
- Marten, James, *The Children's Civil War*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1998.
- Martindale, Andrew, "The Child in the Picture: A Medieval Perspective", Diana Wood (yay. haz.), *The Church and Childhood*, Oxford: Blackwell Publishers, 1994, s. 197-232.
- Marvick, Elizabeth W., *Louis XIII: The Making of a King*, New Haven: Yale University Press, 1986.
- Maynes, Mary Jo, *Taking the Hard Road: Life Course in French and German Workers' Autobiographies in the Era of Industrialization*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995.
- Meckel, Richard A., *Save the Babies: American Public Health Reform and the Prevention of Infant Mortality, 1850-1929*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1990.
- Murphy, Terence R., "Woful Child of Parents Rage: Suicide of Children and Adolescents in Early Modern England", *Sixteenth-Century Journal*, 17 (1986), s. 257-70.
- Nardinelli, Clark, *Child Labor and the Industrial Revolution*, Bloomington: Indiana University Press, 1990.
- Nelson, Claudia, "Sex and the Single Boy: Ideals of Manliness and Sexuality in Victorian Literature for Boys", *Victorian Studies*, 32 (1989), s. 525-50.
- Nelson, Janet L., "Parents, Children and the Church in the Earlier Middle Ages", Diana Wood (yay. haz.), *The Church and Childhood*, Oxford: Blackwell Publishers, 1994, s. 81-114.
- Nicholas, David, *The Domestic Life of a Medieval City: Women, Children and the Family in the Fourteenth-Century Ghent*, Lincoln: University of Nebraska Press, 1985.
- Ogilvie, Sheilagh C., "Coming of Age in a Corporate Society: Capitalism, Pietism and Family Authority in Rural Württemberg, 1590-1740", *Continuity and Change*, 1 (1986), s. 279-331.
- Okenfuss, Max J., *The Discovery of Childhood in Russia: The Evidence of the Slavic Primer*, Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1980.
- Opie, Iona, ve Opie, Peter, *The Lore and Language of Schoolchildren*, Oxford: Clarendon Press, 1959.
- Opie, Iona, ve Opie, Peter, *Children's Games in Street and Playground*, Oxford: Clarendon Press, 1969.
- Orme, Nicholas, *From Childhood to Chivalry: The Education of the English Kings and Aristocracy, 1066-1530*, Londra: Methuen, 1984.
- Orme, Nicholas, "Children and the Church in Medieval England", *Journal of Ecclesiastical History*, 45 (1994), s. 563-87.

- Orme, Nicholas, "The Culture of Children in Medieval England", *Past and Present*, 148 (1995), s. 48-90.
- Ozment, Steven, *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983.
- Panter-Brick, Catherine, ve Smith, Malcolm T. (yay. haz.), *Abandoned Children*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Paterson, Linda, *The World of Troubadours: Medieval Occitan Society, c. 1100-c. 1300*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Pattison, Robert, *The Child Figure in English Literature*, Athens: University of Georgia Press, 1978.
- Pinchbeck, Ivy ve Hewitt, Margaret, *Children and English Society*, 2 cilt, Londra: Routledge ve Kegan Paul, 1969-83.
- Plumb, J. H., "The New World of Children in Eighteenth-Century England", *Past and Present*, 67 (1975), s. 64-95.
- Pollock, Linda, *Forgotten Children: Parent-Child Relations*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Pollock, Linda, *A Lasting Relationship: Parents and Children over Three Centuries*, Hanover: University of New England Press, 1987.
- Popp, Adelheid, *The Autobiography of a Working Woman*, çev. F. C. Harvey, Londra: T. Fisher Unwin, 1912.
- Preston, Samuel H., ve Haines, Michael R., *Fatal Years: Child Mortality in late Nineteenth-Century America*, Princeton: Princeton University Press, 1991.
- Ransel, David L. (yay. haz.), *The Family in Imperial Russia*, Urbana: University of Illinois Press, 1978.
- Ransel, David L., *Mothers of Misery: Child Abandonment in Russia*, Princeton: Princeton University Press, 1988.
- Riché, Pierre, *De l'éducation antique à l'éducation chevaleresque*, Paris: Flammarion, 1968.
- Riché, Pierre, *Education and Culture in the Barbarian West, Sixth Through Eighth Centuries*, çev. John J. Contreni, Columbia: University of South Carolina Press, 1976.
- Riché, Pieue, ve Alexandre-Bidon, Danièle, *L'Enfance au Moyen Age*, Paris: Editions du Seuil, 1994.
- Roberts, Robert, *A Ragged Schooling: Growing up in the Classic Slum*, Londra: Flamingo, 1984.
- Rodenburg, Herman W., "The Autobiography of Isabella de Moerloose: Sex, Childrearing and Popular Belief in Seventeenth Century Holland", *Journal of Social History*, 18 (1984-5), s. 517-40.
- Rose, Lionel, *The Erosion of Childhood: Child Oppression in Britain, 1860-1918*, Londra: Routledge, 1991.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Emile, or on Education*, çev. Allan Bloom, Harmondsworth: Penguin, 1991.
- Sandin, Bengt, "Education, Popular Culture and the Surveillance of the Population in Stockholm between 1600 and the 1840s", *Continuity and Change*, 3 (1988), s. 357-90.
- Schafer, Sylvia, *Children in Moral Danger and the Problem of Government in Third Republic France*, Princeton: Princeton University Press, 1997.
- Schama, Simon, *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*, Londra: Fontana, 1991.
- Schnucker, R. V., "The English Puritans and Pregnancy, Delivery and Breast Feeding", *History of Childhood Quarterly*, 1 (1974), s. 637-58.
- Schofield, Roger, ve Wrigley, E. A., "Infant and Child Mortality in England in the Late Tudor and Early Stuart Period", Charles Webster (yay. haz.), *Health, Medicine and Mortality in the Sixteenth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 1979, s. 61-95.

- Schultz, James A., *The Knowledge of Childhood in the German Middle Ages, 1100-1350*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1995.
- Sears, Elizabeth, *The Ages of Man: Medieval Interpretations of the Life Cycle*, Princeton: Princeton University Press, 1986.
- Setten, Henk van, "Album Angels: Parent-Child Relations as Reflected in 19th-Century Photos, Made after the Death of a Child", *Journal of Psychohistory*, 26 (1999), s. 819-34.
- Shahar, Shulamith, *Childhood in the Middle Ages*, Londra: Routledge, 1990.
- Shorter, Edward, *The Making of the Modern Family*, Londra: Fontana/Collins, 1977.
- Sieder, Reinhard, "Vata, derf i aufstehn?: Childhood Experiences in Viennese Working-Class Families around 1900", *Continuity and Change*, 1 (1986), s. 53-88.
- Snyders, Georges, *La Pédagogie en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris: Presses Universitaires de France, 1965.
- Sommerville, C. John, *The Rise and Fall of Childhood*, Beverly Hills, Calif: Sage Publications, 1982.
- Sommerville, C. John, *The Discovery of Childhood in Puritan England*, Athens: University of Georgia Press, 1992.
- Springhall, John, "Leisure and Victorian Youth: The Penny Theatre in London, 1830-1890", John Hurt (yay. haz.), *Childhood, Youth and Education in the Late Nineteenth Century*, Londra: History of Education Society, 1981, s. 101-24.
- Stearns, Peter N., ve Haggerty, Timothy, "The Role of Fear: Transitions in American Emotional Standards for Children, 1850-1950", *American Historical Review*, 96 (1991), s. 63-94.
- Steedman, Carolyn, *Childhood, Culture and Class in Britain: Margaret McMillan, 1860-1931*, Londra: Virago, 1990.
- Steedman, Carolyn, *Strange Dislocations: Childhood and the Idea of Human Interiority, 1780-1930*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995.
- Stone, Lawrence (yay. haz.), *Schooling and Society: Studies in the History of Education*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976.
- Stone, Lawrence, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800*, Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1977.
- Strauss, Gerald, *Luther's House of Learning: Indoctrination of the Young in the German Reformation*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1978.
- Strickland, Charles, "A Transcendentalist Father: The Child-Rearing Practices of Bronson Alcott", *History of Childhood Quarterly*, 1 (1973), s. 4-51.
- Sussman, George D., *Selling Mother's Milk: The Wet-Nursing Business in France, 1715-1914*, Urbana: University of Illinois Press, 1982.
- Sylvère, Antoine, *Toinou: le cri d'un enfant auvergnat*, Paris: Plon, 1980.
- Thane, Pat., "Childhood in History", Michael King (yay. haz.), *Childhood, Welfare and Justice*, Londra: Batsford, 1981, s. 6-25.
- Thomas, Keith, "Children in Early Modern England", Gillian Avery ve Julia Briggs (yay. haz.), *Children and Their Books: A Celebration of the Work of Iona and Peter Opie*, Oxford: Clarendon Press, 1989, s. 45-77.
- Thompson, Thea, *Edwardian Childhoods*, Londra: Routledge and Kegan Paul, 1981.
- Tomalin, Claire, *Parents and Children*, Oxford: Oxford University Press, 1982.

- Trattner, Walter I., *Crusade for the Children: A History of the National Child Labor Committee and Child Labor Reform in America*, Chicago: Quadrangle Books, 1970.
- Trumbach, Randolph, *The Rise of the Egalitarian Family: Aristocratic Kinship and Domestic Relations in Eighteenth-Century England*, New York: Academic Press, 1978.
- Tucker, Nicholas, *What is a Child?*, Londra: Fontana/Open Books, 1977.
- Ulbricht, Otto, "The Debate About Foundling Hospitals in Enlightenment Germany: Infanticide, Illegitimacy, and Infant Mortality Rates", *Central European History*, 18 (1985), s. 211-56.
- Vann, Richard T., "The Youth of Centuries of Childhood", *History and Theory*, 21 (1982), s. 279-97.
- Vincent, David, *Bread, Knowledge and Freedom: A Study of Nineteenth-Century Working-Class Autobiography*, Londra: Europa Publications, 1981.
- Weinstein, Donald, ve Bell, Rudolph M., *Saints and Society: The Two Worlds of Western Christendom, 1000-1700*, Chicago: University of Chicago Press, 1982.
- Weissbach, Lee Shai, *Child Labor Reform in Nineteenth Century France: Assuring the Future Harvest*, Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1989.
- West, Elliott, *Growing up with the Country: Childhood on the Far West Frontier*, Albuquerque: University of New Mexico Press, 1989.
- West, Elliott, ve Petrick, Paula (yay. haz.), *Small Worlds: Children and Adolescents in America, 1850-1950*, Lawrence: University Press of Kansas, 1992.
- Wilson, Adrian, "The Infancy of the History of Childhood: An Appraisal of Philippe Ariès", *History and Theory*, 19 (1980), s. 132-53.
- Wilson, Stephen, "The Myth of Motherhood a Myth: The Historical View of European Child-Rearing", *Social History*, 9 (1984), s. 181-98.
- Wilson, Stephen, "Infanticide, Child Abandonment and Female Honour in Nineteenth Century Corsica", *Comparative Studies in Society and History*, 30 (1988), s. 762-83.
- Wright, Richard, *Black Boy*, Londra: Longman, 1970.
- Wrightson, Keith, *English Society, 1580-1680*, Londra: Hutchinson, 1982.
- Zelizer, Viviana A., *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children*, New York: Basic Books, 1985.

Dizin

- Ab**
- Abelard, Peter** 43
- Aethelsan (Sakson Kralı)** 20, 21
- ahlaksızlık** 31, 41, 68, 93
- aile** 7, 34, 36, 53, 55, 58, 64, 65, 81, 87, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 123, 125, 126, 127, 128, 141, 143, 148, 149, 150, 161, 167, 168, 180, 182, 186, 251
- Alberti, Leo Battista** 66
- Alcot, Bronson** 34, 56, 98
- Alcott, Luisa May** 34
- Alden, Margaret** 156
- Alpaik (Azize)** 146
- Altrop Yasaları** 166
- anne** 25, 34, 55, 60, 61, 62, 65, 67, 68, 71, 75, 78, 80, 82, 83, 86, 87, 95, 99, 100, 102, 106, 109, 118, 122, 125, 148, 162, 173, 177, 178, 180, 206, 207, 215, 222, 239, 245, 251
- Anselm (Aziz)** 120
- Archard, David** 16, 22
- Ariès, Philip** 12, 13, 14, 17, 18, 20, 22, 25, 26, 27, 30, 39, 40, 49, 72, 182, 183, 187
- Arnold, Thomas** 49
- Augustinus (Aziz)** 8, 24, 41, 169
- Ba**
- baba** 63, 70, 99, 103, 104, 106, 122, 126, 127, 134, 135, 162, 185, 196
- Baden-Powel** 39
- Badinter, Elisabeth** 51
- Barberino, Francesco de** 79
- Bartholomew (İngiliz)** 55, 62, 75, 106
- bebek ölümleri** 175
- Bede** 24, 28
- Bell, Rudolph** 23
- Benedict (Başrahıp)** 183
- Béreulle, Pierre de** 16
- Berkvam, Doris Declais** 20, 25, 43, 44, 55
- Binet, Alfred** 45

- Blincoe, Robert** 160
- Boaistuau, Peter** 61
- Bolin, Per** 137
- Boltanski, Luc** 86
- Booth, Charles** 157
- Boswell, James** 94
- Bourcart, Jean-Jacques** 165
- Bourgeois, Louise** 62
- Burrow, J. A.** 22
- Burt, Cyril** 45
- Burton, Anthony** 18
- büyüme** 9, 37, 51, 52, 54, 56, 58, 60, 62, 64, 66, 68, 70, 72, 74, 76, 78, 80, 82, 84, 86, 88, 90, 92, 94, 96, 98, 100, 102, 104, 106, 108, 110, 112, 114, 116, 118, 120, 122, 124, 126, 128, 130, 132, 134, 136, 138, 142, 171, 174, 209
- Byrd, William** 56, 73
- Carlés, Emilie** 104, 163
- Carron, Roland** 29
- Catherine (Sienalı)** 23
- Cats, Jacob** 75
- Certaldo, Paolo** 78
- cezalandırma** 130
- Charron, Pierre** 119
- Chrysostom, John** 53
- Clare, John** 134
- Cobbet, Thomas** 101
- Coignet, Jean-Roch** 185
- Coleman, Emily** 88
- Columban (Aziz)** 28
- Corsini, Matteo di Giovanni** 65
- Coveney, Peter** 32, 36, 43
- Cox, Roger** 13
- Cressy, David** 73
- Cunningham, Hugh** 141

Ca

Cuthbert (Aziz) 24
Cuvillier, Jean-Pierre 26

Ç ıraklık 25, 26, 60, 147, 148, 151, 161, 182, 183, 184, 187
çocuk işçiler 140, 150, 151, 158, 161, 164
çocuk kitapları 112, 113, 115, 223
çocukların öldürülmesi 11, 52
çocukluğun keşfi 20

Da Darton, Harwey 112
Davis, Samuel 42
Dee, John 110
Dekker, Rudolph 79
deMause, Lloyd de 51, 139
Deschamps, Eustache 53
Dickens, Charles 13, 43, 176
doğum 38, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 71, 73, 91, 173, 178
doğurganlık 55
Donzelot, Jacques 127
Douglass, Frederick 101
Dreizel, Hans Peter 9, 11
Duby, Georges 183
Dumoulin, Georges
Dwork, Deborah 180

Eb ebeveynler 13, 15, 29, 31, 36, 49, 51, 52, 53, 58, 63, 64, 65, 66, 68, 70, 72, 73, 74, 79, 80, 84, 85, 86, 90, 94, 97, 98, 99, 101, 102, 104, 106, 109, 110, 112, 114, 115, 116, 118, 119, 126, 127, 130, 133, 139, 141, 191, 194, 198, 199, 225
Ebner, Margareta 24
Edgeworth, Maria 111
eğitim 5, 15, 17, 27, 31, 36, 37, 39, 45, 46, 48, 58, 65, 105, 108, 111, 115, 123, 125, 129, 140, 141, 147, 150, 161, 166, 167, 168, 169, 177, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 198, 233
Elanor (Akitanyalı) 100

Elias, Norbert 110
emzirme 57, 75, 77
Ennew, Judith 18
Erasmus 55, 109
ergenlik 23, 24, 26, 32, 36, 37, 38, 40, 50, 145, 147, 148, 149, 151, 153, 171, 174, 183, 207
Ezell, Margareth 31

fabrika yasaları 163
Fildes, Valerie 82, 83
Flandrin, Jean-Louis 17, 47, 73
Flinn, Michael 173
Floud, Roderick 172
Fogel, Robert 178
Foley, Alice 84, 104
Formanek-Brunell, Miriam 12
Freud, Sigmund 48
Frisya Kanunu 88

Gagnier, Regenia 14
Gainsborough, Thomas 34
Gélis, Jacques 62
Gennep, Arnold Van 115
Gillis, John 70
Gittins, Diana 11
Goethe, Johann Wolfgang von 13, 49
Gogue, William 102
Goldin, Claudia 150, 157, 162, 163
Gordon, Bernard de 116
Greg, Samuël 161
Greven, Philip 43, 102, 119
Grylls, David 34
Gubiert (Nogentli) 8, 24, 186
Guthlac (Aziz) 24

Haas, Louis 74
Hair, P. E. H. 143
Hajnal, John 56
Hall, G. Stanley 37, 39, 47, 111
Hamilton, Alexander 150
Hanawalt, Barbara 87

Fa

Ga

Ha

Hannas, Linda 200
 Harris, Judith Rich 130
 Hatton, Mary 68
 Hélias, Pierre-Jakez 66, 85, 116, 171
 Hendrick, Harry 137
 Henry V. 100
 Herlihy, David 29, 57, 66
 Herod 23
 Hess, Johann Ludvig von 93
 Higonet, Anne 34
 hırsızlık 133
 hizmetçiler 46, 76, 79, 148
 Hoffert, Syylvia 86
 Hoffman, Friedrich 83
 Holeck, Heinrich 163
 Holt, Luther Emmet 86
 Hoyles, Martin 18
 Hughes, Thomas 49
 Humboldt, Willhelm von 181
 Hunecke, Volker 97
 Hunt, David 105
 Hürlimann, Bettina 108

II Illich, Ivan 182
 İbni Sina 21

Ja James, Alison 10
 Janeway, James 112
 Jenks, Chris 10
 Johnson, Mark 91
 Jordan, Thomas 134
 Jordanova, Ludmilla 14
 Josselin, Ralph 68
 Joubert, Laurent 83

Ka Kagan, Jerome 16
 kazalar 116
 Kellum, Barbara 87, 90
 Kertzer, David 96
 Kessen, William 10
 Kincaid, James 50

Klapisch-Zuber, Christine 80
 Komlos, John 172
 köleler 46, 103
 Kroll, Jerome 46

Ladurie, Emmanuel Le Roy 174
 Lagest, Mireille 59
 Lalou, Richard 91
 Larcom, Lucy 103, 104, 116, 134, 159, 194
 Lasch, Christopher 105
 Lavalette, Michael 141
 Lawrence, Sir Thomas 34
 Le Goff, Jacques 28
 Leavitt, Judith Walzer 71
 Lebrun, François 67, 130
 Leo (Papa) 23
 Leverenz, David 101
 Locke, John 31, 32, 44, 45, 105, 118, 186
 Lombard, Peter 43
 Lorence, Bogna W. 98
 Lou Russel Yasası 81
 Loudon, Irvine 61
 Loux, François 75
 Lully, Raymond 120
 Luther, Martin 42, 56, 72, 125

Mackay, Robert 9
 Malcolmson, R. W. 87
 Mandeville, Bernard 192
 Marshall, William 183
 Marvel, Howard 164
 masumiyet 10, 27, 32, 33, 34, 37, 41, 50
 Mather Cotton 101, 120
 Mather, Increase 102
 Matta (Aziz) 42
 Mauriceau, François 83
 Mayhew, Henry 148
 Mc Clure, Ruth 96
 McCourt, Frank 11
 McKeown, Thomas 175, 176, 177
 McMillan, Margaret 37

La

Ma

Medick, Hans 151
 Meister, Wilhelm 49
 Mergen, Bernard 110
 Molyneux, Edmund 184
 More, Sir Thomas 126
 Morelli, Giovanni 79
 Murphy, Terence 138

Na Nardinell, Clark 160, 163
 Nasaw, David 12
 Nelson, Janet 42, 43
 Nicholas, David 183
 Nicholaus (Aziz) 24

Ok Okenfuss, Max 30
 okuryazarlık 169, 188, 189, 190, 191, 194
 Opie, Iona 133
 Opie, Peter 133
 Owen, Robert 153
 oyunlar 8, 110, 111, 133, 135, 144, 160
 Ozment, Steven 51
 ölüm 37, 63, 71, 72, 73, 74, 78, 79, 82, 86, 89,
 90, 91, 92, 94, 97, 116, 169, 171, 173, 174,
 175, 176, 177, 178, 179, 180, 183, 193
 ölüm oranı 71, 72, 78, 79, 94, 169, 171, 173, 175

Pa Pagel, Franz 128
 Parker, James 72
 Paterson, Linda 48
 Pattison, Robert 41
 Pauk, Fritz 116
 Pearson, Karl 45
 Pelagius (Kafir) 41
 Pergaud, Louis 132
 Philipon, Jeanne-Marie 79
 Pleck, Elizabeth 120
 Plumb, J. H. 136
 Pollock, Linda 13, 14, 52, 56, 187
 Popp, Adelheid 100, 170, 171, 176, 180
 Postman, Neil 39, 40
 Prentiss, Elizabeth 73

Preston 178
 Prout, Alan 10

Raspail, F. V. 48
 Reher 177
 Reybaud, Louis 159
 Reynolds, Sir Joshua 34
 Riché, Pierre 26, 27
 Richter, Jean Paul 9, 36
 Roberts, Robert 103, 171
 Ronald, William 72
 Ross, Bruce James 77
 Rösslin, Eucharius 75
 Rousseau, Jean-Jacques 32, 33, 34, 47, 81, 84,
 113, 114, 136, 190

sağlık 5, 15, 39, 68, 81, 87, 105, 127, 128, 140,
 156, 157, 158, 168, 171, 173, 176, 177, 178,
 179, 180, 198, 231, 233
 Saltonstall, Leverett 69
 Sam, Conrad 119
 Sand, George 13
 Schama, Simon 121
 Schlossmann, Arthur 178
 Schlozör, August Ludwig 93
 Schofield, R. S. 177, 189
 Schultz, James A. 8, 25
 Senior, Nancy 75
 Setten, Henk van 73
 Shahr, Shulamith 23
 Shakespeare, William 50
 Sharp, Jane 85
 Shepherd, Thomass 101
 Shorter, Edward 13, 14, 74
 Skolnick, Arlene 48
 Smith, Henry 75
 Sokoloff, Kenneth 150, 163
 Somerville, C. John 29
 Soranus (Efesli) 21, 79, 80
 Spellman, W. M. 31, 32
 Stedman, John 77

Ra

Sa

Steedman, Caroly 15, 37
Stein, Baron Karl vom 193
Stone, Lawrence 51, 72, 102
Strabo, Walahfrid 186
Strauss, Gerald 169
Sussman, George 78, 81
sütanne 75, 78, 79, 83, 103
Sylvère, Antoine 104, 170, 171

Ta

Talleyrand 100
Terese (Avilalı) 23
Terman, Lewis 45
Thompson, Paul 130
Thrale, Hester 56
Tomasso (Aquinolu) 46
Tovrov, Jessica 124
Tracy, Destutt de 192
Trattner, Walter 141
Troyes, Chrétien de 59
Trumbach, Randolph 103
Tucker, M. J. 126
Tucker, Nicholas 16
tuvalet eğitimi 87

Va

Vaftiz 41, 43, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 74, 90, 93, 116
Valori, Bartolomeo 63
Van de Walle 178
Villermé, Louis 156, 175

Wa

Wall, Richard 138
Watts, Isaac 112
Wayland, Francis 119
Webb, Jennie 101
Weiner, Myron 136, 142
Weinsberg, Herman von 170
Weinstein, Donald 23
Weisberg, Herman von 84
Wesley, John 103
Wesley, Susanna 99, 118, 102
West, Eliot 136

Wiggin, Kate Douglas 112
Wilde, Oscar 43
Wilson, Adrian 18, 27
Wordsworth, William 13, 35
Wright, Richard 131
Wrighton, Kevin 90

yürüme 16, 105

Zelizer, Viviana 36, 141

YU

Ze

Cevabı zor bir soru: "Kime çocuk denir, çocuk nedir?" Farklı zaman ve coğrafyalarda yanıtlar çok değişiyor. 1666'da Fransız papaz Pierre de Bérulle "Çocukluk, ölümden sonra insan yaşamının en kötü ve en sefil dönemidir" diyordu. Ortaçağ'da çocuğun onu yetişkinlerden, hatta gençlerden ayıran özgün doğası hiç bilinmiyor, çocuklar küçük yetişkinler olarak algılanıyordu. İster saray erkânından, ister işçi sınıfından olsunlar, 5 ile 7 yaşlarında yetişkinlerin dünyasına itiliyor, geçiş dönemini yaşamadan onlarla birlikte eğleniyor veya küçücük bedenleriyle ustalarıyla birlikte yaşayıp çalışarak bir mesleğin içinde yoğruluyorlardı. Oysa onların hâlâ annelerinin, dedilerinin ilgi ve şefkatine ihtiyaçları vardı. Çocukluğun "keşfi" için Ortaçağın sonunu beklemeliydik. Onların yetişkinlerin dünyasına karışmadan önce, özel bir bakıma, "bir çeşit karantinaya" ihtiyaç duydukları ancak o zaman anlaşıldı. Elinizdeki kitap, batı toplumlarının çocuğu nasıl algıladıklarını irdeliyor, çocukların aileleri ve yaşatları ile ilişkilerini anlatıyor, onların iş, sağlık ve eğitim sorunlarını ele alıyor ve bizi yeni doğmuş çocukların öldürülme veya terk edilmelerinin gerçek hikayelerinden çocuk oyunlarına kadar uzanan uzun bir yolculuğa çıkıyor.

TARİH VE COĞRAFYA Dizisi

KitapyAYINEVİ

ISBN 975-8704-14-1

9 789758 704149

15000000